

82
9(A)

अथ

रसमञ्जरी

व्यङ्ग्यार्थकोमुदी-

व्याख्य सहिता

Rasa Manjari

82
9(A)

2004

अथ

रसमञ्जरी

व्यङ्ग्यार्थकामुदी

सहित

+

+

82
9(A)

82
9(A)

श्रीगणेशाय नमः सर्वसाधुजनाः सदायतहृदासत्संप्रदायादलंघ्यानायकारणद्वयैतन्मताभ्यां
 व्यतर्चयन् वेदान्तपरिशीलयेतिरसिस्थानन्दकन्दोवरंवेदेतजगदीश्वरं दधितयासानन्द
 मालिङ्गिताम् १ कलितललितवशीरंध्रसंधारलोकप्रवरणचपलचंचल्यल्लबाभंगुलीकम्
 अभिनवजलजाहीरन्दबन्धाननजीनियमिततयनांतजोपिकाकोतमोडो २ मलेकल्पत
 रोर्मंदवलितग्रीवंगवालोकनेत्रह्रंदादिलुठन्महाचमकस्थब्धं ध्रुवीं वपुः लीलालंघनोप
 बालकवलव्यग्राननंजोपिकासंकेतस्ववसावधानहृदयसंचिंतयेज्जीपति ३ सकलसुरमहे
 शंतत्वविद्योपदेशंकरवलयितशेषमोन्तलन्तीनिवेशम् धृतललितनिशेशंकरोभवादिजो
 षंजितमरिलसुवेशंचिंतयेचिह्नेशेषम् पंचाशद्वर्गोभेदैरपरिमिततैरर्थजैश्चयुक्तानानात्वं
 कार्म्यागणितगुरागणासाधुर्नैरुपेतावाक्यस्थिरैर्युक्तादास्यस्वरतिरसनोपांतदेशेनिमेषं
 नित्यंचिन्तेनुरक्तेवसतुममसुखेभारतीसारसाठ्या ५ आसीदासीमभसीपतिपरिवरोदुंचं

उपतापज्वालामालाकरालानलशमनमहावारिवाहप्रवाहः विह्वलानां बुधाराविरपरिच
 यापादितानलधर्मः स्वःशाखीरव्यातकीर्तिः प्रमदितहृदयः काशिराजाभिधानः ६ य
 दीयनगरेचरेवसतिसः स्वयंशंकरः समस्तजनवातजपुवलपायसंचासतः तिरस्कृतम
 बोद्धवप्रचुरमुक्तमुक्ताश्लेषलप्रकटविबुधालयेसुरसरिदुस्सालंभते ७ तद्वंशजोधनरिवाभ
 वदेववीरः सत्पार्थिवप्रकरकेलिविलासशाली योलन्तरः नितितलेकिलमार्गेणानोरजो
 प्रतापंयुतसुदतिप्रसिद्धः ८ येनजीवेरिवीरोद्धवसधिरनदीनिर्मिताशक्तिघातेस्तत्तय
 र्यस्तमस्तुतचिबुरलसदीवैशैवालजाला अधन्मातंगकुंभस्थलवहलगलञ्चारुमुक्ता
 कलापप्रोपलसैकतांतः पतितगजघराकोदिशंशदिनका ९ अजनिताजोनगीयमान
 कीर्तिमधुकरशाहतिप्रसिद्धनामाजगतिजनार्दननेकचितः स्फुरदुसस्यसहकोटिधामा
 यत्कीर्त्यापवलीहतेत्रिभुवनेजैवंत्रिकैरोदितिशंभुं पर्वतकन्यकास व निजंकेनासमूर्त्तधरं

२

विष्णुः क्षीरनिधिं सवापि वसुधां स्वीये गजे सिंधुं न विंदद्विबुधः सहस्रावले वा दभत् तत्
 हीरसमस्तपार्थिवपद्मप्रख्यातकीर्तिस्तथा कोशस्यापि वभाजनं कलिनलप्रध्वंसिधारं भसः
 तस्मादभत् श्रीवरवीरसिंघे देवानिधानः प्रभुता निदानं कलासुसर्वास्वपि पुराणदा सुविश्रा
 रदः शारदचंद्रकांतिः १३ यस्य स्मरारविपत्तसुबधै वैधव्यदीप्ता गुरुः संग्रामाद्यरुमर्म
 कुशलः प्रत्यर्घ्यपृथ्वीभुजो प्राणाग्न्यमरोर्मया पहरणं नाकारि किंतु प्रभो भूमं जेतितेवेति
 दिव्यमभजते कोशं सुखं गः परम् १४ प्रत्यर्घ्यं नितिपालति दुवकवने यस्य प्रतापानले स
 र्वसंदहति स्फुरति गनिबहे दधो वियन्नंडलः पशवाद्यो दुनिवाहि धायि विधिनीरंध्रता
 भाकशनेस्तत्र कीर्तिपहा ल्यखंडनिचयेः स्वच्छेद्या सत्कांतिभिः १५ ये कीर्तितुल्यं तिचं
 दुमहसा पीयूषसारेण वा किंचैरावतं तना सममहो यहीरसिंहप्रभोः मठास्ते निघते यया
 जनयिता ते वां यतः सागरः सौधोप्याशुविलेखितस्त्रिभुवनस्वच्छेद्या लसद्गुप्या १६ स हं

१२

२

82
9(A)

अथ

रसमञ्जरी

व्यङ्ग्यार्थकोमुदी

सोहिता

82
9(A)

दिङ्मागप्रकरास्त्रयीतनुरयंमध्येवरंस्वानकरान्कृत्वापत्रययास्थिरत्वमगमन्नित्रस्यभावंघयो २२
 यस्यश्रीनितितनायकस्यललितंदानो धमेयद्वचः स्वास्तेसर्वहिरण्यमित्युद्धवत्तत्कालनेवालद्यु
 तापः प्रायहिरण्यरेतसिजनिजां हिरण्यचलत्वेदंभोपिहिरण्यगर्भवपुविस्थापयसत्रास
 तः २३ गंगेयस्यश्रान्तानियः प्रतिदिनंलीलावशाद्गुणतिर्भिन्नुभ्यः प्रददातिवेरिशिरसां
 ग्रामभूमौवलीन् भूतेभ्यः किलयः प्रयच्छति कुतः तस्यात्रसाम्यंभवेद्गंगेयस्यबलेष्वदान
 महिमाविरघातकीर्त्तये २४ यत्प्रोकाः कामसाम्यंन्यकुलतिलकेचन्द्रभानोवरन्तिनदू
 पेक्षानमन्यद्वन्युक्तेननुयतोयच्छरेणाश्वविद्धः यस्तस्मिन्तालकान्ताः प्रगलितवसनांत्यज्जभ्रवा
 विशेषाधावेतिप्रेमवहाः सपदिसुरवरस्त्रैरासं द्याः समग्राः २५ यस्योद्यत्करवालकालभ
 ज्ञेसंग्रामदेशेभतिगंतुर्बेतिवीरवैरिवनितवेणीभुजंगीगणाः दुःखोद्वेकवशादशेषवनिताम
 र्द्वैकभवाः समंसस्तेहाः खलुमूर्च्छिताश्चपरंभूमौपतन्तिदुते २६ भूमेरारहितः सदानवक्रोदो

पिमंदारः समस्तविषयेपियः किमपिनोपरक्तः केलो अनेकतुरगाधिपः सकललोकतापापहः कंचोते
 खलुभानुताभवितिचंद्रभानुः परः २७ यत्कीर्त्तिर्भिमतासमस्तजगतिब्रह्माताजगन्निर्मलंकर्तुं
 सन्नियमेचकारचतष्पाचंद्रादिकंतत्तन्तरागत प्राद्यद्यामकलाकलापमलिनंयद्वैरिवक्रंतद्याशा
 कानेत्यतिलज्जयैवनुरागाधारंपरंवारिधेः २८ यदंगजन्मामरगीयमानप्रतायकीर्त्तिः परपन्त
 र्द्वैता श्रीपरीमलः प्रतिमल्लरूपोभीमेनवर्बर्त्तिधारातलेस्मिन् २९ यः पाचकारभिलमद्व
 ३० वानलाच्चंचत्तचंडकिरणादपिरुद्धनेत्रात् जाज्वल्यमानकरवालकरालनेजाः प्रत्यर्पि
 पार्थिवकुलान्तमेसेत्यमानः ३१ यस्यानजाः संयतिवज्रसाराः श्रीमित्रसेनप्रमुरवाः सुरवे
 न धर्मार्थकामाभिनवस्वरूपाः संपत्सुखंयांतिमहेन्दुमग्नम् ३२ विद्वद्भिः समुपाश्रिता
 मुनिगणावातैः पराणैः पराशरवाभिर्निगमदुमस्वरचिताविद्यातरिः सादरम् मग्नाप्यत्ररि
 इभावजलधौसत्कर्णधारधिकश्रीवीरोद्भवचन्द्रभानुविभुनायेनायुतातार्यते ३३ वंजना

मयचिन्तेन गौतमीतिरवासिता श्रीशंभुवक्तव्येन पठितान्नसमेष्टा ३३ रसिकज्जतिभ्रमास्ति
 भुवि पारसमंजरी व्यंग्यार्थकोमुदीतस्यास्तन्यतेन त्कुलहलात् ३४ गुग्गुलु आरारदपिकुर्वतु
 दुर्जनानकथंचन हेलयापिचसंतोत्रदृष्टिं कुर्वतु मत्कृतौ ३५ किंमेपार्थनयायवायदि
 गुराः कश्चित्स्वस्त्यौ भवेद्विद्वद्वन्द मिदंतदादुततरं तेनैव वहादरम् नोचेद्दोनदयालुदेन्य
 वचनैस्त्रयैष्यते केवलं चित्तं संमदमात नोति कृतितः किंतावतास्थांतरे ३६ सगुराणपि
 तविगुराभवति खलस्यादिचित्रवर्गापि आखुमुखादिव प्रादीपदपरिपाही कवेः कपि ३७
 सदेवमपि निर्दोषं भवत्यग्ने विपश्चितः एतस्यैवार्जुनवपुः कवेः सरसं वचः ३८ विशिष्टशि
 खेष्टकर्तव्यतापरिप्राप्तमंगलमनुवंगतो व्याख्यातः श्रोतमंगलाय निबध्नाति अस्मिन्मिस्या
 दिता यः निजोन्नतायां भुवि उच्चावचप्रदेशेषु पुरतः अग्रतः स्यात्पुनः पुरदुर्वदवतिहस्त
 माधनंतदपि प्रकृतार्थसिद्धिरुदितिर्यं चेतन्या पुरतोविउवनेत्यादिमहाकविप्रयोगाद्यथा

शिवतकेलिकौतुकमनाः सद्गुणमेकं करे कुर्वताः कमलेन्दुः सुवल्यापीडैवपीडाकरः चंचत्साधुग
 तिप्रकर्षविलसत्यन्तद्विजैडज्जपोपोभक्तोवलमेक एव कमलाकांतः कलौ भूतले १० अनेक
 सोवर्णतुलादिदात्रातु वृत्तप्रीतिविशेषभाजा भास्वानविवस्वानपियेनराज्ञातुलं ययौ नैवतुलं शोभो
 क्ता येये संग्रामभूमौ निशितसरवरं ध्यातसंत्यक्तजीवास्ते सर्वे धेरिभयाः सुखरयुवतीकेलिम
 ग्नाः सुखेन स्वर्लोके संवसंतीत्यनभिमतवचो जानको यप्रकर्षोद्योवीरस्तत्र हंतुं कृतसूक्त
 वलादभ्यगता न्समस्तान् १६ तदात्मजः साधुगणैरुपेतः श्रीचंद्रभानुः प्रथितः पथितो
 यर्वर्त्ति सर्वोपरिगीतकीर्तिः सदा मदाध्यानपरः तरेषो २० यस्य श्रीक्षितिपालिभो निर
 पतेदीनोबुनोत्यादितः स्वः शास्त्रीतिविभाष्यते वृधगणैस्तत्त्वार्थसंदर्शभिः याकेतापिकदा
 पिकिंश्चिदपि बालालंभिसाकाल्यतो नोचेदुत्कर्तदानरीतिरभवत्कस्मादमुष्मिंस्तरो २१
 तत्रद्याचकविंदुवंदमधुरोदं च निहितोत्सृष्टनां व निशोकभासुरकरदृष्टे दिगंतंतरे

देवकृतं भवति मोक्षमिच्छिगुरुः श्रियं दिशतीति वदवचनात् ३५ वदवचनात् ३५ वदवचनात् ३५ वदवचनात् ३५ वदवचनात् ३५
 वितुको यथा संभवं व्यसं समुचितं वा ज्ञेयं यत्र तु नायकः प्रावीनो देवता दिवस्थि कल्पितो वा तत्र
 तत्कर्तुं सात्पठति विवेकः शार्ङ्गलविक्रीडितं वृत्तं कर्णः कुंडलसंगतः करतलं वामीक
 रेणान्वितं पादौ वरुणपुरेण कलितो हारो १२ स्तनो ज्वलौ गुर्वो नंदयुतो गुरुर्यदि भवेत्तन्म
 न विंशान्तरं नागाधीश्वरपिंगलेन भस्मितं शार्ङ्गलविक्रीडितमिति मितिल्लान्तरकात् १ ओत
 प्रवृत्तये प्रयोजनं दर्शयन् स्वकीर्त्तनं वृत्तये स्वनामग्रंथनाम्नी प्रतिजानीते विद्वद्भूतेत्यादि
 ना विदुषां विपश्चितानां न तु सर्वानां तथा चैतरेतद्गुणानां रपिनस्ततिरिति भावः कु
 लं गणः सजातीये गणो जोत्रे देहे पिकलिते कुलमिति विष्णुः तस्य यन्मनः मन इत्येव च
 ने सर्वविद्वन्मनसामेकजातीयव्यसनाप्रालित्वं द्वात्पाते तदेव भंगुः मधुलिहं गणदेन रस
 संपरत्वमज्यते तस्य योरसः तस्य शृंगारो देः पुष्परसस्य वयसा संगः प्राप्तिः स एव हेतुः तस्मै

तथा स्य गतिश्चिंतनीया आत्मीयमेव आत्मनो यमात्मीयः वृद्धाश्चरतिष्ठः स्वीयमेव अथोद्
 न्तिरागमेव तस्यैः न तु वा स आत्मीयं देववत् भवं द्योत्यते चरणं पादं एकवचनेन यमात्मीयः
 गतिवत् भवेत्पुष्पावचनप्रदेशो बुधारणादधिकं प्रेमप्रिया विषयकमभिव्यज्यते अमासं क
 या अमस्य रेव दस्य आरिषत्वं कवित्वैः तथा एवं च प्रिया अमेरिषत्वं संशयवशादेव न करोत्
 किं पुनस्तच्छ्रमनिर्णय इति भावः प्राणप्रिया इति विशेषः प्राणप्रियायाः अमसं कथेति चा
 ग्रेव्यत्वेति दधाति निश्चि यति प्राणप्रियायाश्चाति मृदुलचरणसरोजस्य तथा विधप्रदे
 शेषु प्रथमविन्यासेन अमो मा भवत्विति धिपेति भावः किंच यः स्वीये नैव करेण दन्तिराक
 रेणेव तरोः न तु तत्तु रणं पुष्पं न तु प्रलादित द्रव्ये कं न वहू नि कर्त्तुं गच्छति एवं चैकपुष्पस्य
 वचये व्येतदस्याः अमो मा भवत्विति धिया तद्या करोति प्रिया प्रेमातिशयो द्योत्यते किं

७
 शृंगारस्तस्य जगतावित्यस्मात्कर्म्मण्यण्युद्योऽजिज्ञासिद्विः अभ्यर्हितत्वेन प्रधानत्वेन
 अभ्यर्हितत्वेनेत्यत्राहीयाकांक्षाशब्देनेवशाभ्यतीतिन्यायात् प्रसक्तमाश्रयत्वादितिहेतु
 पूरणं एवंचतच्छब्देन विशिष्टपरामर्शात्प्रसक्तमाश्रयशृंगारालंबनविभावत्वेनना
 यिकाया इतिशेषः तावन्ननायकनिरूपणान्धाकनायिकानयतिवशीकरोतिसानायका
 निरूप्यतेनिरूपणविषयीक्रियतेतद्विषयकंनिरूपणंक्रियतइत्यर्थः एवंचशृंगारा
 लंबनविभावत्वरयनायिकानायकयोस्तुल्यत्वे किमितिप्रथमतो ननायकनिरूपणमिति
 ह्यस्यमलग्नकंदेवितव्यं ननुनिरूपणीयानायिकानामनेकत्वात्कथमेकवचनमिति
 चेन्ननायिकात्वस्य एतवत्वेसतिशृंगारालंबनस्त्रीत्वरूपोपाधेः सर्वानुगतद्वीतिनिरूप्य
 तैश्चार्थान्नकाचित्कृतिः अतवस्तुआलंबनविभावपदेनात्राश्रयमात्रमच्यतेतच्च
 चनायकविषयकरत्याश्रयत्वेनायिकायां यथातथानायिकाविषयकरत्याश्रयत्वेनायके

७
 यीतितुल्यत्वेपियथापूर्वरत्नाभवेन्मारीप्रमानपश्चात्तद्विगिरित्यस्यापूर्वेनाधिकानुरागेनिरूप्य
 तैतथानायिकाप्रथमतो निरूप्यतेइतिसकलकविसंप्रदातुरेधादेवमभिहितमित्याहुः सा
 चेतितत्त्वर्थः त्रिविधात्रिविधोपाधिमती एतदेवविचरोगतिस्वकीयेत्यादिना तत्रप्रथ
 मोद्दिष्टत्वात्स्वीयांलन्ययतितत्रेत्यादितत्रतामित्यर्थः पत्यतिरिक्तानुरक्तत्वेसतिपत्यन
 रक्तेत्वेस्वीयात्वंतत्त्वतीस्वीयेत्यर्थः सुंधार्यापत्यनुरागयोग्यत्वादज्ञानादिप्रतिबद्धतद्व्याहाना
 व्याप्तिः ननुतथाहानाव्याप्तिः ननुतथापिमात्राघनुरागवत्यां सुंधार्यासत्यंताभावादव्याप्तिरि
 तिचेन्नअनुरागपदेनरतेरत्रविवन्तित्वात् सत्यंतव्यावर्तमाह नचेत्यादिपरिणीतायांपत्या
 नुरागवत्यां परामित्यां परानुरागवत्यांपतितदनुरागवत्यामित्यर्थः अव्याप्तिः व्यापनं व्याप्तिः ल
 न्तरास्यलन्यमात्रसत्वेतदभावः अव्याप्तिः लन्यतिरिक्तसत्वं नत्येतस्यालन्यत्वात्लन्य

रासत्वेविरोधीत्यत आह अत्रेत्यादि अत्र अस्मिन्नरसिकशास्त्रे प्रतिबुद्धाया एव प्रतिमाज्ञान
 एगवत्या एव लक्ष्यत्वात् स्वीयात्वेति शेषः तस्मात्सत्यं तमावश्यकमिति भावः ननु तस्मिन्
 यानुरागवत्याः कुत्रांतरर्भाव इत्यत आह तस्याश्चेति च स्वार्थः उभयानुरागवत्यास्त्वित्यर्थः पर
 गमितया परानुरागवत्वेन अपि रवधारणे परकीयात्वमेवेत्यर्थः विरक्तायामतिव्याप्तिः वा
 रणाय विशेष्य उभयानुरागवत्याः स्वीयात्वं मन्वानः शंकेते अनेचेत्यादि अत्रापि सत्यं ता
 भावदित्यादिः उत्तरमाह अत्रेत्यादितस्याः कुत्रांतरर्भाव इत्यत आह तस्याश्चेत्यादीति अत्रैवः
 उक्तलक्षणास्य प्रत्यक्षता विषयत्वात्तदज्ञानाय तस्याश्चेष्टामाह अस्याश्चेष्टोहेत्यादिभक्तः
 विविक्त्यापि ग्रहणकर्तुः शुद्ध्यापरिचर्यामुत्पादितुं प्रतिशुद्ध्यायोग्यत्वादज्ञानादिप्रति
 यक्षतद्वत्त्वोद्देशेनैष्ट्यासंगतिः शीलस्य सदृशस्य शीलं स्वभावे सदृश इति विश्वः संस्कारं अ
 नत्यप्राकरणं आर्जवं नोदित्यन्तमाश्रयतिः ननु लक्षणाज्ञानस्य किं प्रलभ्यमिति चेदितरथा

निमित्तकारणे हेतुसर्वोपायादर्शनमिति वाचनिकी चतुर्थी श्रीमद्भानुनाम्नीः प्रतिभाकवित्व
 जेभूतप्राभावीयसंस्कार इति यावत् तद्वताभाउनाम्नाकविना एकावुद्धिस्था एवं च समूल
 त्वेद्योत्यते रसमंजरी रसः शृंगारदिस्तद्वती मंजरी वमजरी यद्यपि रसवत्वं संभानमेव तथापि अ
 युध्यतमिति वदुपचारः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबंधेन तद्वत्त्वमित्यपिकेचित् प्रकाशयेत् स्फुरी
 क्रियते अन्यापिशोभाशालिरविनीविकाशितारसवती मंजरी मंजरसव्यासंगहेतुर्भवति एव
 चरसाचावाप्तिः प्रयोजनमभिहितं अत्र रसव्यासंगहेतोः उत्तरार्द्धपदार्थत्वे काव्यलिंगमलं
 कारः सचक्षेत्रेकानुप्रासानुप्राशितः वक्रवृत्तं पंचमं लघुसर्वत्र सप्रमं हि चतुर्थयोः गुरुव
 दंतुपादानं शेषे स्व नियमोमतः प्रयोजे प्रापिकं प्रादुः केष्येतद्वत्कलामिति तत्त्वान्तरात् २
 प्रकृतमाह तत्रेत्यादिना तत्र रसमंजरी रसेषु शृंगारदिषु शृंगारस्य शृंगं प्राधान्यमिति

वराता गते तदपि नायवाप्तनो विकारपदं नमिति भावः कुलनत भुवामित्येयमेवेति स्मितं न तु हसि
 तं तदप्यधर एव अधरोष्ठ एव न गं ऊरिषु विष्णाम्पति विष्णो तिया तिनत मुल्लं च गच्छतीत्यर्थः
 अन्योपियो यत्र विष्णोति प्राप्नोति सतद्विराज्य अन्यत्र न गच्छतीति एवं च न गदाप्यर्हस्य तस्य मस्या
 तिशीलं संरन्तरा मभिव्यज्यते वचः उच्यते इति वचः वक्तुं योग्यमित्यर्थः तदप्येकं प्रियतमश्रुतेः
 अतिशयेन प्रियः प्रियतमश्रुतेः अतिशयेन प्रियः प्रियतमः एवं चातिप्रायिते प्रेमवत्तया संस्कार
 पयोग्यत्वं द्योत्यते तस्य श्रुते श्रवणं स्पष्टं न तु श्रवणं योः एवं च यत्र वक्तुं युक्तस्यापि वचसः सदा
 पयोग्यं प्रियतमाश्रुतिपरविषयता न भवति तत्र कावार्त्ता अन्यश्रुतिविषयताया इति भावः अति
 शिरेव आवेशक एव स्यादवशक आगतुरतिथिर्नो गतागत्यमरः एवं वातिथिर्यत्नवत्वं
 निष्ठुन्माना यमानयोः समस्तस्यास्वेदो रिन वचनाधी तृष्ठा तान नृक्षाना न्यतरकारण्यपि प्रि
 यतमे समान प्रेम प्रालिख्य मिति न्दमा वत्वं द्योत्यते तथा कदाचिदपि केनापि कालविशेषे

एवेत्यदिकोपक्रमः कोपस्य अमर्षस्य उपक्रमः आरंभः एवं च न वदपि कोपपरिपोषयति अनुत्वं ध्वन्यते
 तदावेबलं कल्लं केवलमिति त्रिलिंगत्वे कल्लं योरित्यमरः मनसि हृदये मज्जति एवं व मनस्यतिगां
 भीये मनुज्यते स्वभावो रित्तरलंकारः लक्षणे च स्वाभावोक्तिस्तुतिभादेः स्वक्रिया रूपवर्णनमिति
 एष्वीदृशं पयोधरयुतास्पूरकनकमुग्मता रंजिनी सुवर्णं रुचिकं कनाललितभाववन्नापुरा सुगंधि
 रुचिरालससुवर्णरूपवत्कुं उलाभजंगपतिवर्णिता तारतिहंत एष्वीमन इति तल्लक्षणात् ३
 स्वीया विभागमाह स्वीया तत्रिविधेति त्रैविध्यमुपमादयति मुग्धेत्यादि मुग्धां लक्षयति तत्रेत्यादि
 तत्र तास्वित्यर्थः अंकुराः संजाता यस्येत्यंकुरितं तदस्य संजातमिति तारकादित्वादिति च एवं भूतं
 योवनं यस्या इति अंकुरादेर्नृक्षधर्मत्वाद् योवने बाधास्यत्वं लक्ष्यते तेन च शोभातिशयो व्यज्य
 ते एवं च प्रतिप्राप्तानुरागत्वे सति प्रत्यग्रयोवनवत्वमिति प्रलितं मुग्धालक्षणां तेन सामान्यवनि
 ताप्रतिपालिता सुअंकुरितयोवनसुनातिव्याप्तिः मुग्धामपि विभज्यते सा चेत्यादि अनामनव

गतं यौवनं यथा यस्यास्ति वा एतत्परत्रेति प्राञ्चः वयं तु न ज्ञातं यौवनं यथा ज्ञातं यौवनं तन्तथा वन्द्यामः
 अत्र चात्रापमानतापमानत्वविशेषितं मुग्धा लक्षणे मेव ह्येतन्मन्तरां वेदितव्यं तामे पुनर्व्यवहारे
 राविशेषयति सेवेत्यादि सर्वे अज्ञातज्ञातयोर्धनानामधैव क्रमशः समपविशेषकमादित्यर्थः लज्जा
 अधास्यं भयं तेरे रश्मिचयेन शंका ताभ्यां पराधीना तत्प्रधानरतिः संभोगो यस्याः सान बोधा न च
 अभिनवयथास्यानया उदाभर्त्ता संभोगादित्यापारंप्रापिता न च क्रमशः त्यजेन विशेष्यविशेष
 रायो यथा उदाभर्त्ता संभोगादित्यापारंप्रापिता न च क्रमशः त्यजेन विशेष्यविशेषरायो यथा सं
 ख्येनाज्ञातयौवनलज्जापराधीनरतिर्ज्ञातयौवनाभयपराधीनरतिरिति शंका नीयं प्रत्येकमुभ
 यद्वापारदर्शनात् अत्र लज्जाभयपराधीनरतिकृत्वा ज्ञापमानतापमानयौवनत्वान्तरत्वं वि
 शेषितं मुग्धा लक्षणे मेव न बोधा लक्षणां बोध्यमवस्तुतस्तु तस्माच्च वृत्तिधर्मवत्त्वमेव तल्लक्षणा
 मिह बोध्यम् तामेव पुनर्व्यवहारांतरेण विप्रिन विसेवेत्यादि सेवलज्जाभयपराधीनरत्यज्ञातयो

देत्यादिकमेवेति गृह्यमाणे बोधाहरणमुरेव नाह यथेत्यादि कुलनतभ्रुवो कुलस्थान्तरस्य
 संततिर्गोचरस्य नतकुलान्त्यभिजनान्तरावित्यमरः नते नमेमदनचापवदिति भावः भ्रुवो उ
 र्द्ध्वगभ्यां भ्रुवौ स्त्रियामित्यमरः यासां ताः कुलनतभ्रुवः तासां यदा कुले स्वजेन नतभ्रुवः नन्वदृष्ट
 यः किं पुनरत्यत्रेति भावः नतयोर्नेत्रयोः लोचनं नयनं नेत्रमित्यमरः गतागतकुलत्वं गतं
 प्रेरणं आगतं आकुंचनं तद्विषयकं यत्कुलत्वं कुतुबं कुतुबं कुलत्वं तन्मित्यमरः कुलत्वं कदाचि
 देवभवति न सर्वदेति गतागतयोः कदाचित्कत्वं तत्रापि दृष्टेयं केन बहूनि श्रुतिर्गोसांतरेत्यपि
 भीतिद्वाराभर्त्ताः शम्भुकाभिव्यज्यते अयोगावाधिअयोगौ नेत्रप्रांतौ अनेगर्त्यर्थः तदवधिता
 वत्यर्थं एवं च नयनयोरेकावित्यमरः तदवधितत्परिच्छिन्नं परिच्छेदे विलोपधिरित्यमरः
 यदा अगता न्योगा निवस्यत्यपंगः अनेगर्त्यर्थः तदवधितावत्यर्थं एवं च नयोः कदाचिदे

तनुभ्रमावेववसतिरुचितेति धुन्यते देवंपदेन विजिगीषोर्जेयभूमिकाय रिहस्यावश्यक
 तेन तथा विधाज्ञाकरणस्योचिती व्यज्यते धरणीपालयेदेनानुर्लेघनीया तत्त्वमावे
 द्यते तृतीययाहताप्रहारकस्वकृताज्ञावशात्वास्तुविधानरूपकार्ये शीघ्रं विधियत्वं तार
 रोपे चानि शयितकामप्रेमास्यदत्वं योत्पते एणीदृशः मगले चनायाः तनोशरीरे तनु
 पदेन संकीर्णत्वप्रतिपादनद्वारा अन्येषां दुर्गमभूमित्वेन चावश्यकवसतियोग्यत्वं ज्ञा
 प्यतो शुभे कल्याणकारिणि काले समये वस्तुवासं कर्तुं आज्ञप्तं अमात्यभूते त्वयिका
 मिजितनो स्थितवति मया पितत्रागंतव्यमचिरदेव किंचितत्राधिवसतिं विधाय स
 कलजगज्जयोस्मद्धुता एवेत्यवबोधितं अन्योपि राजासामात्यो दुर्गाद्यां जिते तरज
 पंकरोति तिलोके प्रसिद्धं तारयं यो वनं किल निश्चयेन वास्तुविधिं सुरविशेषाणां
 लिविकलावस्थितिं प्रलदवस्तुदेवतापूजनस्य विधिं वास्तुविधि मिति द्वितीया निरु

शादीक्षिततत्त्वप्रतिपादनेनावश्यकत्वे व्यत्वमावेद्यते तेन च सुतनुतुरमणीयत्वं विधास्यति
 करिष्यति इति हेतोः दृष्ट्वा खं जनचातुरी खं जस्य खं जरीटस्य स ~~विशेषे संज्ञा~~ ~~संज्ञा~~ ~~संज्ञा~~ ~~संज्ञा~~
 चातुरी वैदग्धी चतुरशब्दात्प्यजितदंतात्विजौरादिभ्यश्चेति शिषियस्यैत्येकारलोपेह
 लस्तद्धितस्येत्यकारलोपेरूपम् यद्यप्येणीदृश इत्यनेनैव देर्घ्यचपत्वयोः प्रतीत्याग
 तार्थमेतत् तथापि नीलकण्ठविशेषरीतिमत्त्वं अथवा यथा खं जरीटस्य सम
 यविशेषे संज्ञास्तथा कदापि क्षेपणं अथवा यथा तस्य स्मृत्तविषय इरदर्शित्वं तथा
 तिसृष्टमदर्शित्वं अथवा यथा तस्यावश्यनिधिमदेकप्रदेशयोगशालित्वं तथा गुण
 विशेषवदेकज्ञातविषयप्रेमशालित्वं योत्पतेन तेन गतार्थमेतत् यद्वा अत्र एणीद
 र्ग्यदं स्वपय्याय मृगीदृक् पक्षोपलक्षकं एवं च मृग्यते गवेष्यते न तु इतस्ततः स्वयं सं
 चरति तादृक् समदृक् यस्या इत्यभिधानात् क्रिया क्रियामनोहरा त्वमावेद्यते वस्तु

तस्युक्तीति एतन्तस्येयमिति यातायातवत्संबन्धुक्तीर्त्तनेन स्वतस्तदभावेन तदेवावेद्यत
इति न तच्छ्रुत्वापि किंच मुखरुचावदनदीत्याधियतमस्वांतातर्वर्त्तिकेशं तमसो निरा
सकृत्वं व्यज्यते सौधाधरी सुष्ठु शोभनो रसो धीयते यस्य सा सुधा तस्याधरः सुधाध
रः तस्येयं सौधाधरी तस्येदमित्याणि टिड्वाण्जीतिङीप् सुधाधरपदेन समीचीन
ग्राहकत्वं तेन च न कदापि कोप रूपमालिन्त्यं तत्त्वमिति द्योत्यते यद्वा सुधामपि अथ
रपतितिरस्करोतीति ततोप्यधिकरसवत्तयारसापकर्षकदोरकोपानंगीकारपद
र्शनमुखेन कोपेत्याशेषनेयत्वमाविष्क्रियते माधुरीमधुरिमा चातुरीवत्साध
ना किंच वाचावक्तुं युक्ता वाक्यतया वाण्या एवं च वाचियुक्तत्वरूपभूषणसत्वेपि
सुधासमुद्रलहरीलावण्यस्य हावत्वान्नवविभक्त्यणसमीहाभिव्यज्यते सु
धासमुद्रलहरीलावण्यं सुधायाः पीयूषस्य समुद्रसागरः तस्य लहय्यः तासां

वनाज्ञातयो वनामुग्धानवोदौव क्रमेण समयविशेषेण सप्रदशया सप्रश्रये विनयः
गात्राकुंचनमिति यावत् तत्सहितं यद्वा किंचिद्विश्वासं प्राप्ताविश्रद्धनवोदौ लुच्यते
ननु मुग्धा लन्तरं कथं ज्ञातमित्यत आह अस्याश्चेष्टा क्रियाद्विषयमनोहरा क्रियाया
पारस्तद्विषयकया द्विषया लज्जया मनोहरतिसा सलज्जा व्यापारवत्या युक्तमेव वशीकर
णम् कोपे जोधे मादवं आल्पाया नेयता नवविभक्त्येन तनाभरणे समीहा जिहृक्ता
मुग्धोदाहरणमाह आज्ञप्तिमिति काचित्कांचित्प्रोहकामदेव धरणीपाले नदीवती
तिरेवो विजिगीषारसिको जः कामो मदनः स एव धरणीपालो महीपालस्तेन यद्यपि दे
वशब्दस्योपसर्जनत्वेन पूर्वनिपातः प्राप्तस्तथापि विजिगीषायाः प्राधान्यविवन्तरण
न पूर्वनिपातः एवं धरणीपालशब्देऽपि कामपदेन कमनीयरूपताशालिनः कामिनी

आमन्त्र्यते इदं च त्रिष्वप्यन्वेति मदनमहीपतेराज्ञया अमात्येन योवनेन कामिनीतनौ समा-
गतमहोभवद्विरपितत्रागतव्यमित्याकार्यत इत्यर्थः दृष्ट्यादीमप्रेरितत्वेऽपिरवेजन-
चातुर्याद्याकारणेन मदनमहीपतिसेवाप्रावीण्यमावेद्यमते अत्र निवासोत्सुक-
कामाज्ञसत्तारूपविकीर्णितवास्तुविधानस्येतरवाक्यार्थहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम-
लङ्कारः लक्षणं प्रागुक्तम् सच प्रस्तुतनायिकादगादिप्रशंसनायं तत्तुल्यगुण-
प्रस्तुतखंजरीद्विचातुर्यादिप्रशंसनात्तुल्येतदन्यतुल्याक्षेपरूपाप्रस्तुतप्रशंसा-
प्राणितः उक्तंच प्रस्तुतप्रशंसास्याद्यासैव प्रस्तुताश्रयेति अथवा कथं दृष्ट्यादी-
नाखंजरीद्विचातुर्यादिसंबंध इति सादृश्येपर्यवसाना उपमापरिकल्पनानि-
दर्शनालङ्कारः उक्तंच असंभवद्वस्तुसंबंध उपमापरिकल्पकः निदर्शनेति
सचासंबंधे संबंधातिशयोक्त्यनुप्राणितः असंबंधे संबंधातिशयोक्तिरितिलक्ष

एतत् एवं व्यक्ताव्यक्तालङ्कारसंस्पर्शः तिलतंडुलवक्ष्यकाद्यादर्शवदेव च अव्यक्ताक्ष-
रजलवत्पांशुपानीयवच्च सा व्यक्ताव्यक्तातुसंस्पर्शिनरसिंहवदिष्यत इत्युक्तत्वात्
वत्यनुप्रासश्च शब्दालङ्कारः एकस्याप्यसंकल्प इत्यत्र एकस्यापिशब्दादनेकस्य
द्विर्वक्तृत्वोवासादश्यं वत्यनुप्राश इतिलक्षणं ननु वास्तुविधेर्विधास्यमान-
त्वेन सुतनुतनौ योवनानधिष्ठानतया लक्षणसंगतिः कथमिति चेत् वास्तुविधाना-
र्थमागतस्य तारुण्यस्य तत्र सत्त्वेन प्रत्यग्रयोवनवत्वरूपलक्षणसंगतिरित्येवेति यद्
किलेति यत्सहजमेवैलीदशा तत्रापि मदनमहीपतिप्रेरितामात्ययोवनमस्या सुतनुतवत्सुम-
त्यामागत्य वसतीति कीदृशलावण्यविशेषशालिनीसेति चित्रीकरणार्थं क्व किल शब्दयोगो वि-
धास्यतीति शेषे लट् पदाविति भूतकाव्यैकल्यप्रत्यये वास्तुविधिपूर्विका योवनामात्ये-
न तत्र वसतिः कृतेति भवद्विरपितत्रागतव्यमित्याकार्यत इत्यर्थान्नकापिशङ्केति दिक् शा

ईलविक्रीडितं ब्रह्मः लक्षणं तत्तम ४ एवंमुग्धावयः संधिरूपेणोदाहृत्य विशिष्टा मुदाहृति
 अज्ञातयोवनाययेत्यादि नीराजनयतितन्मीरंतस्मादुदकादित्यर्थः तथाचाकस्मिकनितं
 बगौरवादागनुमशक्तापितल्लहरीभिरागतेतिभावः तीरंतटं ईक्षिततमत्वबोधिकाद्विती
 ययासलिलविहारसंघातानयनेपंकमलशेवालसंगभ्रमशरीरसादवत्तया जलेति द्वेषव
 ताद्योन्यते उपागता उपसमीपमागताननुतटं शाप्ता एवंचाकालिकतथाविधशंकाक
 वलितहस्या अर्धवसनपरित्यागतटस्थशटीपरिधानादिकर्तव्यताज्ञानभ्रन्त्याजातेति
 ध्वन्यते शशिमुखीशशोऽस्यास्तीति शशीतनुत्यमुखी एवंचतथाविधशंकासंज्ञातविल
 सणशोभाशालित्वं व्यन्यते नायिकाश्रोत्रे कर्णे किमिदमुत्पलकुवलयं ननु कुवलये एव
 एवंचनयनयोर्विशालजातिशयो ध्वन्यते लग्नसंबद्धं एवंचजलविहारवशात्संपन्नं
 ननु द्विपुरःसरं स्थापितमितिभावः एवंचैतत्तज्ज्ञानायकरन्यसनमुचितमेवेति गम्यते

बंधमार
१४

लावण्यं सौन्दर्यं सुधापदेन जीवनदाननिपुणत्वं समुद्रपदेन समर्थ्यादत्वं लहरीपदेन
 प्रतिक्षणविलक्षणरसवत्त्वं च वाचि ध्वन्ये चालुरीमाधुरीलावण्यपदैः चातुर्यमा
 धुर्यलावण्यानां मनुष्यद्राक्षादिधर्मत्वात्स्वजनचंद्रलहरीषुवाधात्स्वापत्तितमन
 स्कत्वाल्हादकत्वोज्ज्वलत्वानिलस्यंते तैश्चालौकिकचमत्कारकारित्वचर्वणाविष
 यत्वसदंतः स्मितज्योत्स्नावत्त्वानि व्यन्यंते तैश्चातिदुर्लभत्वावश्यस्पृहाणीयत्वपि
 यतमहदयाधितमोनिरासकत्वानि द्योत्यंते दृष्टिमुखरुक् चालुरीमाधुरीति च स्त्री
 लिंगनिर्देशः स्त्रीणामेव स्त्रीनामाकानौचित्यं व्यनक्ति वाचेति स्त्रीलिंगनिर्देशो ला
 वण्यमिति नपुंसकनिर्देशोऽस्त्रियः षंठां कानौचिती द्योत्यते लावण्यमिति नपुंस
 कलिंगेन राजसदने सौविदल्लसत्त्वौचित्यं पदश्यते तृतीयानिर्देशेन परस्परनिरपे
 क्षतया चातुर्यायाकानकारित्वेन मदनमहीपतिसेवातिशयो दृष्ट्यादीनामावेद्यते

वतस्तवपियस्यकस्यदक्षिणकरस्यवामकरस्यवानखेनचन्द्रशोभविष्यतीत्यिविवदन्ति
 मादृशानां तु कवित्सखीकरकलितकमलकुञ्जलेखीयकुचकोरकसमानतामालोचमा
 नां नायिकां प्रत्याह भोऽंभोजलोचनेऽंभसिजातमंभोजंतलोचयति यश्च तितत्सं वो
 धनं कृत्यत्पुरोवकुलमिति वकुलयहणात्कर्तव्यमित्युक् कमलकुञ्जलनिजकुचको
 रकसमानताविवारणकारिणित्वत्ययो धरस्वत्सम्बन्धी पयोधर इव पयोधरः एवं च
 यथा पयोधरोदयमवेश्य नीलकण्ठानरीनृत्यन्ति तद्वदस्मदादिसखीजनमनां स्ये तद
 र्शनेन नर्तनमिवाचरंतीति द्योत्यते यद्वा पयोधरश्चिरतरसं वतापसंतापितचातक
 वित्ताकुतानन्दजनकस्तथाऽयमपि मदनानलकुवलितकोरतस्कांतसन्तोषपोषजनक
 इति ध्वन्यते ननु मेघसाधारणधर्मवता प्रतिपादनापयोगिकतां गीकारस्यावश्य
 कत्वादेतस्यास्त्वप्रस्तुतया तद्वाधात्कथमिति चेत् शीरनाद्यः कुमारीणां जलेन परिष्

इति तातुं श्रवणं तं स्फुरन्नेत्रयोः श्रवणयोः सीम्नि मर्यादायां एकवचनेन सीम्नोऽसमानत्वं सप्तम्या च
 धिकरणत्वं प्रतिपादनद्वारा नेत्रस्फुरणधर्मवत्त्वेन वितर्कव्यज्यते करं न्यस्यति व्यापारयति
 एवं च श्रोत्रे इत्यस्य नायिका संशयको द्यन्तर्गतत्वेन श्रवणयोरित्यस्य च कविवाक्यां तर्गतत्वेन न
 पुनरुक्तिशंकेति प्राञ्चः तन्न वैय्यधिकरणपक्षेः वयेतु नीरात्तीरमुपागता एवं चावतंसयो
 ग्यस्थलप्राप्तौ चित्तं व्यज्यते श्रोत्रे स्फुरत् शोभमानं एवं च श्रोत्रसीमसंवेधयोग्यत्वं ध्वन्य
 ते तेन च संशयो चित्तं इदमुत्पलमेकवचने क्षणक्षणविलक्षणशोभोत्कर्षाधाननिदान
 पर्यायन्यासोचि सी व्यनक्ति श्रवणयोर्नेत्रयोः सीम्नि किंलभ्यमिति तातुं करं न्यस्यति अर्था
 त्सीम्नीत्येकत्वमविवक्षिकरमित्येकवचनेनैककरस्यैवोभयत्र द्रुततरव्यापारकरणत
 संभ्रमातिशयो व्यज्यते इति ब्रूमः वस्तुतस्तु संभ्रमातिशयोपकृत्या वैय्यधिकरण्येन दो
 षाय यत्तु स्फुरन्नेत्रयोः श्रवणयोः सीम्नि किं उत्पलेलभ्यमिति तातुं श्रोत्रे करं न्यस्यतीत्याह
 तन्न ज्ञातयोचनापक्षेः किंच शैवालं जलनीली जलनीली तु शैवालमित्यमरः तस्यां कुरः

सिद्धचंद्रकेअप्युक्तविशेषविशिष्टः एवं चेता ह्यगुणविशेषविशिष्टस्य तत्तयोधरस्य ज
 जलजलेपितसंगपरं मुखे अतिमकरसापेक्षोदये विरहितजलदुरंतदुःखप्रदे चंद्रचंद्र
 पता विरहितेति कमलकुंडले कसमतेति भावः अत्र शेषेण नुगतः पयोधरस्यापमे
 यस्यापमाननिष्ठचंद्रकृतधर्मैरासंबंधाच्चंद्रउत्तरा इति प्रतिविंबकरणा नि
 दर्शनालंकारः तत्तत्तरांतु असंबंधस्तु संबंधादुपमाने एमेययोः प्रतिविंबक्रि
 यागम्याप्यत्र सास्यन्निदर्शनेति सचमेदे अमेदलन्तरातिशयोक्त्युपमासंकी
 र्णः वत्पातु प्रासम्यशब्दालंकारः पयध्यादेभकारमात्रव्यजनसादृश्ये पितृ
 रभेदेन वरी साम्याभावात्तातु प्रासक्त्या पितृसादृश्यस्या निपतत्वेन व्यंज
 नसादृश्येनेतातु प्रास इति सर्वालंकारिकसंमतत्वात् न विंचि दृष्टं वक्तुं वत्तं
 लन्तरांतं ६ नवोढामुदाहरति नवोढापद्येत्यादि कश्चित्त्वसारवायां

प्रत्याह न केवलमंचले अपितु तस्मै करे धृतपि अचलं वितापिन केवलं करवत्त्रं वनमात्रम
 पितु तस्य शयनीयेन तु तदंशे न तत्रापि न केवलं निवेशिता अपितु विनिवेशितापि संस्थापि
 ता योत्यर्थः न केवलं तत्पविनिवेशनमात्रमपितु कोडे भुजाभ्यां तरेन तु भुजयोः एवं च नि
 गमायोग्यत्वं धोत्यते कोडाभुजाभ्यां तरेत्यमरः कृतापि व्यापारितापि न वैधः नवोढा
 वदितरेव अर्थोक्तै बलिसदनात् गंतुं यदा गंतुं मेव दितरपितस्थातुमित्यर्थः पतने प्रयत्नं क
 रते तदा सर्वथा प्रयत्नविरामाभावाद्योद्यते तज्जामय परधीनत्वान्नास्या विश्वास इति भा
 वः यद्यप्येवं अथ तथापि अविर्वचनीयकुण्ठागणः कश्चन कृती पारतपि पतिपारतने इति
 तिवाते वपत्तमित्यर्थः चपलारसस्तनश्च पारत इत्यमरः पारद इति पाठस्तु त्रिकोटीन्दोर
 स्वाभ्यादिभिरनाहतत्वादनादरणीयः अरेण अरे कदेशेनागुल्यादिना स्थिरयितुं अ
 र्थाद्गतले स्थिरीकर्तुं नमते दत्तो भवति तस्यैव प्राक्तन एव कोराः चापि संबध्यते वक्ष्या

आक्रमणीयाभवंति वयं जानीमहे प्रतीमः एवं च पलस्येतादृशस्थिरीकरणमसंभविष्यथा
 नवोदायाः अयितरिति भावः अत्रोपमानोपमेयसमानधर्माणां विव प्रतिविवतयानि
 देशात्साधयेयं रादृष्टांतालंकारः दृष्टान्तः पुनरेकां सर्वेषां प्रतिविवनमिति तत्तत्तरणा
 तस्वभावोत्पन्नगतः वसंततिलकासुदमातेनोत्तीतितल्लुत्तरणात् ७ विष्णुहो नवो
 ठामुदाहरति दरमुल्लिखेत् काचित्कांचीत्यात् दरेषतः १४ दरेष्येदरेष्ययमिति विष्णुः मु
 कुलिते कुकुलीभावं प्रापिते लज्जयेति भावः नेत्रपालौ यत्र क्रियायां तथा दरमुकु
 लिते नेत्रपालि पालिरिति स्त्रिलिङं निर्देशेन लज्जाचित्यमावेद्यते मनागवितपन्ना
 यत्र पात्रस्तकनीनिका संवस्थो अर्द्धपरादृष्टिर्लज्जिता लज्जिते स्त्रिय इति लन्तरा
 दियं लज्जितादृष्टिः यत्तु देराभयेनेति व्याख्या यत्र सादृष्टिरिति मतं तत्रासनिष्ठां
 तमथा च विस्तारितपराभिया विलोलतारकाभीत्या दृष्टिरुक्ता भयान्विते गितल

रिताः स्तीरं न भवेत्तस्मादार्त्तचंचाधिकं यतः प्रसूता सुचनारीषु वलेन सहस्यते तेन
 स्त्रीते विशुद्धिः स्यात् स्तीरमाशु प्रवर्त्तत इत्याद्योर्बदारप्रसूतास्तनयोरपि पयोवत्वाद्युक्ते
 यथोक्तिकता पयोधरात्येकवचनेनोदया समसमयमेव तस्य न्यात्वं किंपुनरग्निमंतदि
 तिव्यज्यते स्वयंभुः ननु केन चिदुत्पारितः प्रियतमकरपरा मर्षा श्रन्य इत्यर्थः एवं वाच
 श्यमेव नीयत्वमावेद्यते अथ बशभुः सुरवजनकः अर्थोन्निजप्रियतमस्य एवं वस्वदु
 स्वाभयजनकविषयविशेषवत्ता धन्यते एतादृशः स्वनकस्य चित्तरणगणिते गण
 पुरण्यसंभारशालिनः अतएव धन्यस्य सो भाग्यवतः प्रियतमस्येति यावत् स्वन
 करस्तेरा आगणितं चंद्रचतुः अपिरध्यातव्यः चन्द्रश्च चन्द्रः संचक्रायामस्येति न
 खन्ततवानित्यर्थः चंद्रशब्दोऽत्र ब्रह्मणो लन्तयन आह्लादकत्वं व्यनक्ति चक्राशब्दो
 पिलचक्रसमीपप्रदेशं लन्तयनशोभोत्कर्षं व्यनक्ति भविष्यति अर्थोदचिरेणैव प्र

कलितं आच्छादितं कुचस्थलं पत्रतथा करेणेत्येकवचनेन कुचयोर्निरुक्तं स्थलपदेन चति
 रिवलहृत्य देशस्याच्छादितत्वेन कुचयोरतितरामाच्छादितत्वमभिव्यज्यते न बोधा कस्यचित्
 अभिनवानेकभाग्यसंभारवतः एवं चेतादृशानबोधास्तन्निध्यस्य दुर्लभत्वमावेद्यते यूनः
 तासुरपशास्त्रिनः समीपं जंति के उपेत्य आसाद्य स्वपिति निशति एवं चेतादृशानबोधास्वा
 यमात्रस्य दुर्लभत्वं किमुवाच्यं त इति विलसितस्येति भावः अत्र स्वभावोक्तिरलंकारः
 सचयुवसमीपस्वापस्वपादत्रयहेतुत्वात्काव्यलिङ्गात्प्राणिनः पुष्टिताग्रावत्ते हिजचरण
 कररज्जुकरणे पूर्यो प्रथमतो यया दौ यदा भवेतां हिजपदगुरुरज्जुकरणे युक्तौ यदि चरण
 वरोचपुष्टिताग्रा ८ प्राप्तावसरत्वात्तन्मध्यामुदाहरति तद्वन्तरामाह समानेत्यादि समा
 नो समवलतयोपरद्वपरस्परो प्रसरो लज्जामदमौ यस्याः सा नूनानधिक भावस्त
 न्यमदनलज्जावत्वमिति श्रुतिर्यः लज्जावत्वमात्रस्य मुधा यामतिप्रसक्त्या

नमदनेत्वत्वं तद्वत्त्वमात्रं कुलदावतस्तदुभयंतद्वप्रगल्भायामतः समानेति तत्र चमद
 नस्याधिकत्वात् मध्येतिलस्य निर्देशः एवैवचातिप्रज्जयादिति विष्णुनबोदेति का
 चित्कः पाठस्त्वतीव धार्ष्ट्याभाववत्यां तस्यां धार्ष्ट्ययुक्तमध्याव्यवहारासंभावादनुदाह
 रत्वाज्ञानुपादेयः वस्तुतस्तु अत्यंत धार्ष्ट्याभाववत्त्वे प्रमाराभावात्तदोषः लन्तरा
 नानायेचेष्टामह अस्याश्चेष्टायादि सागसिसापराधे आगेयरोक्षो मंतुश्चेत्यमरः
 प्रयसिप्रियतमे ससीति शेषः धैर्ये धैर्यवत्त्वं वक्रोक्तिः श्रुवेण काक्वावा अर्थोतरप्रत्या
 यकं वचनं यस्य इत्यर्थः वक्रवाकप्रवर्तिकेति यावत् अधैर्ये धैर्याभावे वत्त्वे परस्वावा
 कपरस्वानिष्ठुरवाक्यस्याः सा मध्यामुदाहरति स्वापइत्यादि काचित्काचित्प्रत्याह स्वा
 पेनिद्रायां प्रियाननविलोकनहा निरेव प्रियस्य ननु पतिमात्रस्य एवं च विलोकने वश्य
 कर्तव्यत्वं व्यज्यते आनंदने वदने तस्य विलोकनं प्रेक्षारं तस्याह निरेवनाश एव एवं चेत्तत्

कालीनप्रियतममुखदर्शनस्याग्नेदुःप्रापत्वेऽन्यते हानिपदेनास्तत्पत्वमावेद्यते एवंचमद
 नरसरभसवशात्प्रियतमवदनावलोकनविधीभूतनिद्रावसरेजीवननैकल्पमन्यतइति
 द्योताद्यते तथास्वापच्युतोनिद्रात्प्रागेप्रियकरग्रहणप्रसंगएवेत्येवकारेणपिद्योतः
 प्रियेणकरग्रहणरत्यर्थमितिभावः अत्रापिप्रियपदमनिषेध्यत्वं एवकारश्चकार्योतर
 प्रसराभावंत्यजयति नचप्रियपदद्वयोपादात्तात् कथितपदत्वंदोषइतिवाच्यं यथावदन
 विलोकनेवप्रपकत्वेत्येवप्रियत्वंप्रेषोऽजकं तथेवकरग्रहणानिषेध्यत्वमितिच्यंजयितुंननु
 भयोऽसदानाहुदेतिसविताताम्रएवास्तमेतिचेतिवत्प्रत्युतानुगुणत्वंप्रेषोऽजकं तथेवक
 रग्रहणानिषेध्यत्वमितिच्यंज तस्यप्रसंगः पुनःकर्तव्यत्वमित्यर्थः एवंचानिचारणीयत्वं
 धन्यते स्वापच्युतिरपिप्रियकरग्रहणप्रसंगादेवस्थादित्यर्थः इत्थंपस्यमयापिसं
 सृज्यते पञ्चच गृहान्तेषोविधीयन्तेनिषेधेवास्फुरेदसीति वसंततिलकाक्तं लन्त
 रंतक्तं लब्धावसरत्वात्प्रागल्भ्यामुदाहर्तुंनह्यन्तरागमाहायतितात्रेत्यादिसत्यतिरिक्त

नृणाधीनाक्षिप्तमेव सपरिसुकुलितांस्तीरदुसंरंभभीसेचतुकोधोडेकोद्धतरुद्धनेत्र
 समुद्रतवीतिहोत्रदर्शनेनाकुंचितैवदष्टिः आकुंचप्रपन्नाग्रासम्यकुंचनीतिवायाह
 ष्टिः कुचितासोक्ततेजोदुःप्रेक्ष्यवस्तुनीतितत्पुनरागतं तथानीवीतियमितबाहुः नीव्यं
 कद्यंशुकग्रंथोनीवीनारीकद्यंशुकग्रंथोनीवीस्यादितिचेजयेती यदानीवीवनीवीभूतध
 नेपिस्थादितिबिम्बः एवंवातिसंरन्तरणीयत्वमावेद्यते तत्रनियमितअनन्यकमेकत
 यास्थापितः एवंवततस्यदुःपरिहरत्वंध्वन्यते बाहुयत्रतथातथाहृतोरुयुग्मबंधं
 हृतः संपादितः एवंववुद्धिपूर्वकत्वंबंधध्वन्यते ऊरुयुग्मस्यबंधः परस्परसंलग्नता यु
 ग्मपदेनसाहतिकसाहचर्यव्यज्यते बंधपदेदत्वंनक्तितेनचदुःपरिहरत्वंध्वन्यते त
 थाकरकलितकुचस्थलंकरेणएककरस्यकद्यंशुकग्रंथो नियमितत्वादर्यादपरेणकरेण

केलिकलापुवीरणाभाववत्वेसतिकेलिकलापपुवीरणमित्यर्थः पतिमात्रपदयोः क्रमेण
कृत्यमाहवेष्यायामित्यादिकुलटापदं परकीयालन्तकं अस्याश्लेषाप्रदर्शनमुखेनभेदमाह
अस्यास्त्विति भेदद्वयमित्याध्याहारः एवंचएतदन्तरविशेषितं प्राज्ञनलन्तराभेदयोर्ले
त्तरांवेदितव्यं ननुयथासुधासामान्योदाहरणमुक्तातद्भेदप्रदर्शनेकृतंतथात्राकरणादौ
तिविशेष्यतिचेत् नह्ययंनियमः अतएवपरकीयायाः सामान्योदाहरणमनुक्तमपि
विशेषोदाहरणकरणं यत्तुप्रगल्भायाश्लेषामाह अस्यास्त्विति व्याख्यानंतन्न प्रथ
मायथेत्यादिग्रंथास्वरसात्चेष्टाभेदाद्भिन्नोदाहरणप्रदर्शनेभर्तुः शुश्रूषेत्यादावपितद्वत्
निबंधनभिन्नोदाहरणप्रदर्शनापत्तेश्चाद्यामुदाहरति संसृष्टेति स्तनंसंस्थस्य अ
त्यंतस्तनमर्दनंविधायेत्यर्थः स्तनमित्येकवचनंपीनतातिशयंव्यनक्ति। वदनंशुक्लय
स्वमुखेनचुंबनार्थसंयोज्येत्यर्थः आकलयति पदं प्रीत्यतिशयमावेदयति कंठस्थसंकं
ठप्रदेशंसमालिङ्ग्यसमागालिङ्ग्य एवंचगांठालिङ्गनताव्यज्यतेतद्यतिरेकेणतस्यासंभवात्

अलिंगनं चेत्तदुधजलाभिधं अंके स्थिता च शयने मगशावकान्दीगात्रे प्रियस्य विशाती
 वनिजं तरंगात् गण्डो यगहनवशेन निरंतरं यत्संश्लेषमादुरिरुधुधजलाभिधं अंके स्थि
 ता च शयने मगशावकान्दीगात्रे प्रियस्य विशाती वनिजं तरंगात् गण्डो यगहनवशेन निरंतरं
 यत्संश्लेषमादुरिरुधुधजलाभिधानमिति तत्तन्दागात् यद्वा जघनोपश्लेषमेतत् ३
 त्तंच उरुकलिततदीपश्लेषोपरिष्ठातव्रजति यदि तनारी त्रस्तके शोचरीयाकर
 जदशानक्षत्रं च वनं वा विधित्सुः कथयति जघनोपश्लेषमेतन्मुनीदृशति अधरविंव
 अधरो विंवमेवेति रूपकं विंवपदमारक्ततां व्यनक्ति यद्वा अधरमपल्लवं विंवयस्मात् अ
 थोत्सधाकरस्य एवं चाधरे सुधाधिकारसवत्वमावेद्यते निःपीयमानं विधयित्यर्थः
 निःपीयेति पीउपानत्यस्य लपि पिवते स्तुनल्यपीति श्वनने वेधात् निराचुवना वा
 हुल्यं व्यज्यते अवरं परिधानीयं अवरपदं नायिकायां सुधादीधितिरी प्रिष्ठता च न
 कारवत्कांतिविशेषवत्तामावेदयति एकवचनं चलजा विरहं व्यनक्ति सचरति प्रीतिं

तेस्थागयतिभावः॥ जिज्ञासमाने सति रजनीसुरेतेषु पद्मिनी न सुखं याति निसर्गतः क्वचित् दिव
 सेषां प्रयो गतेषां विरक्तसत्त्वं बुजिनी यथा रेवेरित्यादिकामंत्रोक्ता पद्मिनी नाधिकं यात्स्यं
 तं दिवसो यस्तस्य सुरवाति शय प्रतिपादनाद्वा त्रिशेषे वा स्वरतं विधायांतरार्थं काततेत्र
 निपुरो प्रिये दिवसज्ञाना यस्य सूर्योदयं जतुमिच्छति सतीत्यर्थः॥ वामाक्षी वामेवेत्रे अन्तरि
 यस्याः सा वामं सव्ये प्रतीयेवेति विश्वः॥ अतिगतविकसत्कमलमिह दन्तेति भावः॥ वसनो
 चलेः अंचलेः रिति बहुत्वोक्त्या विकारसरभसतया बहुप्रयत्नेन तत्संज्ञोपनमोवेद्यते॥ अ
 वरायोः कर्णयोस्तत्संबंधीत्यर्थः॥ हिवचनेन पर्यायेण भयभक्षणत्वप्रतिपादनात्पिपत्वं
 तेन च संनिहितवृत्तित्वमत्यलं व्यज्यते॥ नीलोत्पलं नीलकमलं पांडुगंडतेरतदवतंसस्य
 वशोभोत्कथे जेन कत्वा नीलोक्तिः निहतेस्थागयति कमलविकाशोत्थानसूर्योदयं प्रियत
 मोमाज्ञानातिनिधियेति भावः॥ एवं च दिवसज्ञाने सत्यं रतिविरतिकरिष्यतीति धातुर्दि
 वसज्ञापककमलविकासस्थगणमकरोदिति रतिप्रीतिमत्ता धन्यते॥ यद्वा वसनोचलेः नी

लोत्पलं निहते नास्तीत्यपल्यतीत्यर्थः॥ अलापस्तु निहव इत्यमरः॥ अथ वाने तन्नीलोत्पलं कि
 नु मरुत्तिकसन्तसंबद्धावसनशुद्धा इत्यपलपतीत्यर्थः॥ एवं च पदमप्यर्थवत् अतएव वामाक्षी
 तिरुदयं उत्पलस्थाने कस्मदलवत्त्वादेचले रिति बहुत्वोक्तिः अत्रापि पूर्ववदेव व्यंग्यमिति वूम
 अत्र पदयेष्यत इत्यस्यानदयस्यारेपणयोदयज्ञापकस्य तद्यस्य गोपनेन अपलापेन वा
 अपहृतिरत्नंकारः॥ अतश्च मोरपयितं तस्यायातिरपहृतिरिति तिलान्तरात् सचरु
 पकानुप्राणितः तद्रूपकमभेदो यमुपमानो यमेययोरिति तत्त्वान्तरात्॥ शाईलविक्रीडितं व
 ते लन्तरात्॥ १०॥ आनंदसंमोहवती मुदातरति नखत्ततमिति॥ कचिन्प्रायिका कृतप्रि
 ताविशेषां सखी प्रत्याह॥ हे अलि सखि आलिः सखी वयस्याचेत्यमरः॥ एवं च ररस्य
 वार्त्तिकेन योज्यता धन्यते उरस्थले एवं च किमुवाच्यं कुचयोरिति भावः॥ नखत्ततं न
 तेन तपदेन पीडाजनकमपि यत्र न ताते तत्र कावार्त्तिकेन यस्यानंदसंमोहो व्यज्यते एकव

चनेनेनेविद्युतेनचरतिरतिशयशालित्वेद्योत्यते॥अधरतलेअधरधः प्रदेष्टेनलेस्वरूपधर
 योरिति विम्वः॥अधः स्वरूपयोरस्त्रीतलं नित्यमरश्च उपरिभागादधोभागस्य किंचित्का
 ढिरयादायासरत्तदंतं न्ततं व्यधा करमपि नावगतमिति तलपदेनावेद्यते॥उत्तरनकस्या
 दधरावरंबडेतेयं दृढापीठेनतस्तदेवेतिलान्तरागदुत्तरनकार्यं रंतपरमेतत॥अधर
 लरिति पादे दलपदं कोमलत्वं लन्तयत् पीठांशे यो ग्यत्वं धनयति॥एवंचकोमलेवृण
 स्याति दुःखदत्ते पितरज्ञानादानं दसं मोह एकाभिव्यज्यते॥रदस्य दशानस्य रदपदेन
 काढिरायेतेनचपीठांशाय जनकत्वं गम्यते॥अत्रापि संमोहः पूर्ववदेव व्यंग्यः स्वकीरतनि
 रज्ञावप्याद्यपीठातुल्यपीठापुदत्वं व्यनक्ति॥वृणामात्रपि पूर्ववदेव व्यंग्यं वकुलमालिकाचुत्ता
 एवंचकोमलेउत्तररत्नेनैकप्रकारत्वं व्यज्यते॥किंचइदंच सर्वत्रान्वेति मुक्तावलिः मुक्ता
 तारत्यर्थः॥एवंचदृढालिंगनप्रदर्शनात्तदेवाभिव्यज्यते॥एतच्चनखन्ततादिसकलं एवंच
 पूर्ववदेकमपि ज्ञातमिति भावः मया एवंचस्यानभवमीदृशमहं निवेदयामि न जानामि भ

अपाह्नस्य परिहृत्य॥अलकं केशकलापं॥अलकपदं कमनीयं तामावेदयति॥एकवचने वंधनविशे
 वं॥युदस्य उल्लिख्य एवमोतररतप्रसंगपूर्वरंगी भूतवा ह्यरतेनाजिगनादिना जाय का मुत्केदि
 त्वित्येत्यर्थः॥उक्तंचैतत्॥मोहनं नारभेशावलावलात्केटिता प्रिया॥अन्यथा न सुरेवात्यति
 रशीतेर्कैरेरिवेत्युक्तत्वात्॥यद्यपि आदौ रतं वा ह्यमिह प्रयोज्यं तत्रापि चालिंगनपूर्वमे
 वेत्यालिंगनस्य पूर्ववाली नत्वाभिनादत्र तदज्ञावात्॥कामशक्त्यविरोधस्यथापितथे
 वयोजनया सपरिहरणीयः॥अंबुजिनीयतेः कमलिनी नायस्य देवस्थस्यैवेत्यर्थः
 समुदयं सम्यक्तया प्राकट्यं नदिनदिवा मैद्युने कुयो रिति रीत्या रते रंतराया भूतमिति भावः
 प्रिये वल्लभे जिज्ञासमाने ज्ञातुं हतोद्योगे सतीत्यर्थः॥ज्ञाप्रस्मदशासनं श्यात्मनेपदं
 वामे सुंदरे अन्तिरग्नियस्याः साना यिकावसनं चलेः वस्त्रं प्रांतेः प्रवरणयोः करी
 यास्तत्संबंधीत्यर्थः॥नीलोत्पलं नीलकमलं सूर्योदयविकाशित्वा तस्येति भावः निहू

आख्यातमप्याख्यानं क्वचित् ॥ तां बलात्कः क्वचिद्गुरुपंकोकमलिनः क्वचिन्नूलेऽपि
 शीकृचिदपि च सालककपदइत्यादि प्राचीनोदाहृतप्रागल्भ्यप्रयुक्तसुरतवैचित्र्य
 कोविदत्वप्रदर्शनानुपपत्तेः ॥ तस्मादेवमत्राभिप्रायः ॥ प्रियतमं दर्शनसमसमयमे
 वसंजातनवीनानेकविधरतिरिति स्मृतिवशात्तथायात्राभ्यसरतेवैचित्र्ये विस्मृतंतत्त
 दीयांगसंगजगनितानंदनिर्भरतयाज्ञापमानंदुःसरनखन्ततारिरूपवाहुरतदेव्यवहितं
 तरतप्रसंगे विस्मृतं कृतत्रसुरतजननीयानंदप्रतिबंधकत्वदीयमानधारणाद्युपदेशस्य
 रणमिति भावः अतएव लोकेपि रणंगोयुद्धसिकः कश्चिद्विस्मृताभ्यस्तपुत्रसंगतिसुखोऽज्ञा
 तवृत्तवैवनाभृष्टदिभंशेयुद्धप्रतिभृदलनानुबालशस्त्राः शस्त्रप्रहरणादिकमे
 वस्मरति ननु समयविशेषे देशविशेषे सामाद्युपायसंभवे यो ह्यव्यमिति नीतिनि
 पुनोपदेशश्चाः शस्त्राः शस्त्रप्रहरणादिकमेव स्मरति ननु समयविशेषे देशविशेषे

मित्र

सामाद्युपायसंभवे यो ह्यव्यमिति नीतिनिपुनोपदेशमित्यलं पक्षवितेन स्वभावोक्तिरत्रा
 लंकारः लन्तरात् ॥ एष्टवीवृत्तं ॥ ११ ॥ लब्ध्वावसरत्वान्मध्याप्रगल्भेभेरांतरेरेनेकविधेः
 त्याह ॥ मध्याप्रगल्भेति ॥ मानावस्थायां मानस्यवन्त्यमाणा लन्तरास्य अवस्थायां तस्य
 धानत्वेन प्रत्येकं विविधे मध्यात्रिः प्रकारप्रगल्भापि त्रिः प्रकारेत्यर्थः ॥ मानेवस्थायां
 प्रकारमाह ॥ धीरेत्यादि धैर्यवती धीरा अधैर्यवती अधीरा धैर्या धैर्यवती धीरा ॥ धीरेत्यर्थः
 नरो धैर्या धैर्ययोर्विशेषादेकत्रयुगपदवृत्तित्वात्कथं तद्वत्त्वेन तद्व्यापदेश इति चेन्नवात्मेना
 यविमं च मानि निरुद्धं कोपात्तथा किं कृतं खेदोस्मात्सुनमे पराध्यति भवान्सर्वपराधामपि
 तत्किं रेदिधिगदुदेनवचसाकस्याग्रतो रघतेन न्वेत नमनकातवास्मिदपितानास्मीत्य
 तोरुघर्तेति प्राचीनोदाहरणादेकत्रयकोक्तिमत्त्वादितत्कार्योदयदर्शनात्तयो रविरोधा
 त ॥ अथ मोदिद्वत्त्वान्मध्याधीरं लन्तरयति व्यंग्ये तथा दिव्यग्यः व्यंजनावृत्तिमनधिग

म्यः केन चिद्विज्ञेन अनुमेय इति वा कोऽप्यप्रकाशः कोऽप्यस्य क्रोधस्य प्रकाशते जो धर्मेत्वा
 कोऽपेवाधात्तत्प्रादुर्भावेऽत्र लक्ष्यते ॥ तेन च कोऽपे तो धर्ममावेद्यते ॥ तथा च क्रोधप्रादुर्भा
 व इत्यर्थः ॥ यस्याः सा एवं च पतिमात्रा नुरागवत्वे सति समान लज्जामदनवत्वे सति व्यंग्य
 मात्र क्रोधप्रादुर्भाववत्वे मध्याधीरलक्षणा मिदवो धर्मप्रचमात्सत्यतात्पर्य कीयादि
 व्युदासः द्वितीयात्प्रगल्भाधीरव्युदासः मात्रपदादधीरादे एव मग्रेऽपि धीरेति लक्ष्य
 निर्देशः ॥ व्यंजकमेवाह कोऽप्येत्यादि जीः शब्द इत्यर्थः ॥ इदं चोपलक्ष्य ॥ ये तु धीरि
 पाठमादृत्य धिपः परकीया बुद्धेः प्रत्यक्षतया अव्यंजकत्वात्प्रापारविशेषो लक्ष्य
 त इति व्याचरन्त्युः ते निःप्रयोजक लक्षणां गीकारध्वरणाः धीराः धीरायाश्च वचनर
 दिते प्रकाशिते इत्यभिप्रायानां लोचकावचनवक्रमित्यर्थ इति तद्व्याख्या प्रवृत्तस्वव
 चो विरेधनीति शब्दा अतो गृह्यस्यापि विप्रवृत्तमातापितृजत्वादेर्व्यंजकत्वमिति शास्त्र

वाटशानांगतिमिति ध्वन्यते तेन चेतरनायिकाभ्योतिशयः स्वस्मिन्नावेद्यते ॥ अत एव प्रां
 चः ॥ अन्यास्ताः सखियोषितः प्रियतमे सर्वा गलप्रेपियाः प्रागल्भ्यं प्रपयंति मोहन
 विधावा ॥ लंघयैर्यं महत् ॥ अस्माकं तु तदीयपाणि कमलेषु मोचयत्यंशुके कोपं
 कावय मत्र किं नु सुरतं स्वल्यापि मेन स्मृतिरिति वर्णितवं तोरति प्रीतिमतीरतां त
 समये सुरतावसानकालेन तु सुरतांते ॥ आलोकितं दृष्टमित्यर्थः ॥ एवं चेद
 मिति न विशिष्यपरिचितमिति भावः ॥ तथा सति तत्र स्मृतिः ॥ स्मरणसामान्य
 कच इत्यपरं रतिः रतिस्मरणमित्यर्थः ॥ कच इत्यपरं तव शिक्षाविधिः शिक्षायाः
 अर्थादिति विशेषस्य विधिः कर्तव्यमित्यर्थः ॥ कनकापीत्यर्थः ॥ एवं च तदेगसंग
 मात्रादेव मम स्मरणसामान्यमपगतं किंपुनर्विदितरसस्मरणं किमु वारं इति
 विशेषविषयकत्वं दीय शिक्षास्मरणमिति भावः ॥ इति स्मृतिः ॥ कचरतिरित्यादे

॥२६॥

कधीरादिभेदानामसंभवादनभिधानमिति न न्नता ॥ वस्तुतस्तुजातयोवनारूपमुग्धा
भेदस्येतेभेदाभवितुमर्हतीति तदभधानान्न न तैव प्रथमं लक्षितत्वात्प्रथमतो
धीरामध्यामुदाहरति ॥ लोलालिपुंजे इति ॥ काचिन्नायिकासागसंप्रेयांसमभिसंरक्ष
तिलोलालिपुंजे ॥ लोलाः चपलाः भवदंगासोरभ्यलोलुपतयेति भावः ॥ लोलश्चलस
सतश्चयोरिति विश्वः ॥ अलिपुंजाः भ्रमसमूहाश्च यत्र अत्र संबुद्धिपदानुपादानाच्चा
यिकायाः कोपवत्वमावेद्यते ॥ यद्वालोल इति संबुद्धिः हेचंचलस ॥ तस्मैत्यर्थः एवंच
चंचलस्वभावस्येतादृगनुचितकार्यकारित्वं गुणानभिस्तत्वे च तवेति द्योत्यते ॥ अ
लीनां पुंजो यत्र पुंजपदेन नैवि ॥ अमलिपुसत्तम्या चालिपुञ्जवियोगाभावादि कुं
जो ध्वं द्योत्यते ॥ अलिपुंजे अलीनां सखीनां विरोधिलक्षणाया असखीनां सपत्नी
नां पुंजो यत्रेति वार्थः ॥ अथवा अलीनां पुंज इव अलिपुंजः तस्मिन्ध्वां तराशिरू
प इत्यर्थः ॥ एवं चान्यजनानवलोकनीयतयानिः शंकुवकुलकेलिविधानात्संवेदाति

॥२६॥

शयो व्यज्यते ॥ निकुंजे लतापिहितप्रदेशे ॥ व्रजतः तन्निवारणपुरःसरं वेगेन गच्छतः ॥ अत
एव स्फुराः वकुलाः श्रमवारिधाराः श्रमेण आयासेन वारिधाराः स्वेदधाराः च भ्रुवुः संपन्नाः
अतः भवतस्तव एकमवचनेन अनादरो ध्वन्यते देहेशरीरे ॥ नलिनीदलेन कमलिनीपत्रे
ण ॥ तस्यातिशीतलत्वादिति भावः ॥ विधातुं कृतुं समीहे व्यापारयामि ॥ अत्र लोलालि
पुंज इति विशेषणोपादा ज्ञानाय विलोकनविलोलविलोचननायिकासमूहवत्वं ध
न्यते ॥ तेन चाकर्षकत्वमावेद्यते ॥ एवं च लालिवाला भवननिकुंजगमने स्वेदस्य भवाने
वसरु इति काकुत्थायिता विलासिनी तादृशनयनासक्तस्य तत्समूहकेलिप्रयासेन
तव स्वेदोद्गमः संपन्नो न तु कुंजगमनेनेति वक्रोक्तिः ॥ यद्वालोलालिपुंजे निकुंज इति प
दद्वयोपादानात् भ्रमसमूहसमूहपक्षलक्षणात् तवातीतलतरणिकिरणसरणिश्च
न्यप्रदेशविशेषव्रजत इति काकुत्थायिता प्रमदाकेलिकलापविफलतया तव स्वेदधा
रा संजाताः ॥ न तु निकुंजगमनेनेति वक्रोक्तिस्तथा च सापेक्षधत्वप्रकाशनमित्यलं

॥२७॥

कारेण कविनिवद्धवक्तुप्रोक्तोक्तिनिष्पन्नोऽर्थशक्त्युद्भवो वस्तुध्वनिः न चात्राप्युपयुज्यमाना
 र्थतया लक्षणा मूलत्वध्वनित्वमिति वाच्यं ॥ लोलालिनिवारणव्याकुलतया लतापिहित
 वैदेशस्वलङ्गत्यापि स्वदोऽङ्गमप्रत्युपयुज्यमानत्वात् ॥ अत्र श्लोकस्यार्थे तदर्थे वावर्णो वृ
 त्तिर्यदि ध्रुवा तदा मतामतिमतां सुदनुपासतासतामिति ॥ लक्षणलक्षितपुयातुपा
 सानुपाणितो वक्तोक्तिरलंकारः ॥ वक्तोक्तिः श्लेषकाकुभ्यां वाच्यार्थो तरकल्पनमिति त
 ल्लक्षणात् ॥ इन्द्रवज्रावृत्तं ॥ कर्णध्वजौ दण्डमगेन्द्रहाराभवन्तियस्याश्चरणे समस्ते ॥ त
 मिन्द्रवज्रा मतिमात्रकान्तां भोगीन्द्रवक्त्रा ॥ मरिन्दधारा मितितल्लक्षणात् ॥ १२ ॥ अधी
 रामध्यामुदाहरति ॥ जातस्ते इति ॥ काचित्सा पराधधवमाह ॥ अतिचित्रमेतत् यत्त
 व एकवचनात्परुषवागभिव्यज्यते ॥ अत्रापि संबोधनपदानुपादानं पूर्ववदेव ॥ निशिरा
 त्रोजागरः निद्राभंगः जातः अजनि कान्तां तरकीडावशादिति भावः मम पुनः नेत्रां बुजेने
 त्रकमले अंबुजपदेन जलजं न्यत्वा तत्संबन्धित्वेन रुदितमभिव्यज्यते ॥ एकवचनेन दृशि

॥२७॥

सिद्धांतमज्ञानेन नमस्या एव मध्यां अधीरं लक्षयति ॥ अधीरवा इति ॥ परुषवा गिति ॥ रुदि
 तस्याप्युपलक्षकं ॥ तृतीयो लक्षयति ॥ धीधारा धीरा इत्यादि वचने वक्तोक्तिः रुदित
 मिति परुषवचसोप्युपलक्षकं ॥ लब्धावसरत्वात्त्रोटा धीरादिको लक्षयति ॥ त्रोट
 धीरायास्त्वित्यादि ॥ अत्र वेष्टाघटितलक्षणप्रदर्शनाच्चेष्टापि प्रदर्शितेति न न्यूनता
 प्रसंगादाह ॥ धीरादिभेदा इत्यादि ॥ आशामात्रं न युक्तिसह मिति भावः ॥ तदेवाह ॥ धी
 रत्वमित्यादि ॥ माननियतं माननांतरीयकं ॥ ततः किमित्यत आह ॥ धीरकीयायां मा
 नश्चेदिति ॥ तस्यां यदि मानस्तदा तत्रांतरीयकधीरत्वादधर्माणां मवश्यं भाव इति
 भावः ॥ ननु परैरकीयायां यदि मानस्तदा मुग्धाया मपि तत्तुल्यतया तदंजीकारस्याव
 श्यकत्वात् तत्रांतरीयकधीरत्वादिभेदानां तस्यां संभवात्तदभिधाना न्यूनतेति चेत्
 वयोवस्था विशेषाघटितलक्षणलक्षितायाः कृन्वकायास्तु मानवत्वस्य युक्तिसह
 त्वान्मुग्धायास्तु वयोवस्थाविशेषाघटितलक्षणलक्षितायास्तदसंभवा न्नांतरीय

॥२६॥

समहकचलक्षणार्थोतरे संक्रमणादविवक्षितवाच्योलक्षणाप्रलोचनः ॥ उक्तं च ॥ अ
विवक्षितवाच्योयस्तत्रवाच्यमवेधनौ ॥ अर्थांतरे संक्रमितमत्यंतवातिरस्कृतमिति ॥
एवेचचललोचनाकुचकलशः प्राप्तइतिव्यत्यते ॥ यद्वाश्रियाः यौवनादिलक्ष्म्याः फलं
तत्संभोगादिलब्धं प्राप्तं नज् प्रश्लेषेण अश्लीफलं लब्धमित्यपि परवचनमभिव्य
त्यते ॥ एषः पुरोवर्ती एवेचउः परिहरत्वं ध्वन्यते ॥ पंचेषुः पंचइषवोः स्येति ॥ उक्तं च ॥
अरविंदमशोकंचचूतंचनवमालिका ॥ नीलोत्पलेचपंचैते पंचवाणस्य सायकाइ
ति ॥ यद्वा मोहनशोषणदयइत्यर्थः ॥ उक्तादनस्तापनश्चशोषणस्तंभनस्तथा ॥ सं
मोहनश्च कामस्य पंचवाणः प्रकीर्तिताः ॥ मां पुनः वेदुतरं अतिशयेन कुरैररुंतुदे
शरैर्वातैः एवंचयत्रामर्मभेदी अतिशयेनापि हतोऽवलयावाणः सोढुमशक्यः वि
पुनरेतादृशाइतिभावः ॥ कृतंतिभिनतीत्यर्थः ॥ येन कनककलशादिनिध्यादिकं ल
भ्यते न निवेद्यते चराक्षेयुक्तं तस्य रास्ताशरैर्भेदनमिह तु त्वया लब्धं मम च शरैर्भेदन

॥२६॥

मिति वैयरीत्यं चित्रमिति भावः ॥ यद्वा त्वया भ्राम्यद्मस्यारीन्त्रिककुलसंकुले मदनम
हीयतिसदनं निकुंजे अनर्घ्यं फलमपहृदंतं मां तु कुरैः शरैर्भिनन्ति मदनमहीयति ॥
एवेचयस्यैवापराधस्तस्यैवेदं विधानमिति नीतिरीतित्यागस्तस्येति चित्रमिति भा
वः ॥ अत्रैकत्रजागरादिकारणकथनेपि नेत्रारुणिमादिकार्यकथनादन्यत्र जागरा
दिकारणकथनेपि कार्यकथनात् ॥ क्रियायाः प्रतिषेधेपि फलव्यक्तिर्विभावना
विशेषोक्तिरखणेषुकारणेषु फलावच्छित्तिलक्षणा लक्ष्म्यां विभावना विशेषो
क्तिभ्यां प्राउक्तलक्षणाभ्यां रूपकानुप्रासाभ्यां च संस्पर्शो विरोधालंकारः ॥ उक्तं च
विरोधः सोऽविरोधेपि विरुद्धत्वेन यद्वचइति ॥ एवंचात्र विरोधालंकारेण प्रिया
पराधप्रकाशनलक्षणाः कविनिबद्धवक्तुप्रौढोक्तिनिष्पन्नो वस्तुध्वनिः ॥ प्रा
ईलविक्रीडितं बन्धुः ॥ लक्षणात्कम् ॥ १३ ॥ धीराधीरामध्यामुदाहरति ॥ कां
तानुरौगेति ॥ काचित्सापराधं पतिं प्रत्याह ॥ त्वं कांतानुरागचरं तुरोसि कांता

॥२६॥

या कमनीयरूपत्वेनाभिमतयाऽऽशया इति यावत् ॥ न तु परिणीतायाः ॥ अनुरागः
अनुरंजनं तत्र चतुरोऽसि यामिच्छा विषयीकरो सितस्याः स्वस्मिन्नासक्तिविधाननि
दानचातुर्यवानसीत्यर्थः यदा कांताया अनुरागस्तत्र चतुरो सितस्यां विषयकानु
रागहेतुभूतानानाकलाकलापवानसीत्यर्थः ॥ संबुद्धिपदानुपादानफलं प्राग्वत्
यदा कांत इति संबुद्धिः ॥ हे कांत न तु प्रियतम ॥ अनुरागचतुरोसि अनुरागे अ
र्थाऽन्ननयिव्ये चतुरोसि अनुरागवतीं मामीदृशकार्यकारितयाऽननुरागवतीं
रोषीति महश्चातुर्यमिति काक्कावकोक्तिः ॥ अथ वा अनुरागविषयकज्ञानवा
नसितथा च स्वविषयकानुरागरहितायामपि तस्यां स्वविषयकानुरंजनकचातुर्य
मात्रं न त्वय्यपि त्वदन्यदपीत्याह ॥ मनो हरोसि रमणीयोप्यसि न केवलमेतत्
इयमेव तदनुरंजनकमपि त्वदन्यदपीत्याह ॥ योग्योसि एव कांतानुरागचातुर्यदयो
गुणास्तस्यांत एव त्वय्यपीतिसमगुणतया तद्योग्योसि नमद्योग्योसि ति वकोक्तिः ॥२६॥

त्वदागमनमार्गविलोकनप्रवणतयाऽनन्यव्यापारतया एकरूपवत्वं तेन चात्यंतासक्तिर्ध्वन्यते
शोणिमशोणस्य भावः शोणिमारक्ततेत्यर्थः यस्य जागरस्तन्नेत्र एव रक्तैव मुचितं इह तु वि
परीतमिति चित्रमिति भावः ॥ तथा भवता त्वया प्रवृत्तं बहुमधुमद्यं निपीतं पीतमिति कर्म
णिकः पुमास्येतीत्यर्थः ॥ अन्यया सहेत्यर्थः ॥ मेषुनः मनः हृदयं व्याघूर्णितं अतिशये भां
तं अत्रापि चित्रार्थः पूर्ववत् ॥ यदा प्रविततं महदपि मनः व्याघूर्णितं ॥ एवं चापराधाधि
क्यमावेद्यते प्रविततं व्याघूर्णितमिति प्रिये केचित् ॥ तथा भ्राम्यद्गृध्रने भ्राम्यंतश्रव
लाः ॥ बाभ्राशेति श्यनशामाष्टानामिति दीर्घः ॥ भ्रंगाः भ्रमरास्तेर्धने निविडे निकुंजभ
वने लतापिहितोदरसदने त्वया श्रीफलं लब्धं विल्वफलं ॥ विल्वेशां डिल्यशैलूषो मा
ल्लरश्रीफलावपि त्यमरः ॥ श्रीफलस्यावयवः फलमित्युत्पन्नस्यावयवे च प्राण्योष
धि रशेभ्य इत्यणाः फले लुगिति लुक् ॥ अत्र भ्राम्यद्गृध्रने श्रीफलमिति वयदयो
र्वा अर्थस्य विवक्षितानुपसृज्यमानत्वात् सादृश्यसंबंधेन विलोललोचनकामिनी

केतकं केतकी मूर्ध्नि कुसुमं तस्य गर्भः तस्यातिगौरत्वादिति भावः ॥ तस्माद्गौरित्तो धिक्कृत
 रगौरवर्णशालिनिगौरपदेन सखीष्यपिकोपगोपनकारितया उद्भूतं यद्दयत्वमावे
 द्यते ॥ तत्पुष्पं कनोभजसे सुनाथयसिन केवलं प्रियतमा धिष्ठित तत्पुष्पसमीपानवस्थि
 तिरपितु इरतो पिसुधाधारानुकारः श्रीपूषसमूहसदृशः ॥ यद्वासुधायाः आधारः
 समुद्र इत्यर्थः ॥ तदनुकाराः लसत्सरसवर्णवलीरित्यर्थः ॥ अथवा गभीरा इत्यर्थः
 गिरः वाचो न जलस्य सिव दसि एवं च नयत्र संलापो पितृकालिङ्गनचुं वनादीति रता बो
 दास्यमावेद्यते ॥ आस्तां संलापोऽपितु तं नावलोकयस्य पीत्याह ॥ इक्यातं नेत्रनि
 पतनमपि न वा कुरुषे बुद्धिपुरः सरसरसविलोकनं दूरपराहतमिति भावः ॥ इत्थं अस्म
 नाप्रकारेण दयिते कोपस्य प्रियतमविषयककोपस्य परिजनकोपप्रकाशत्वात् ॥
 निकटवर्तिस्वजनविषयककोपप्रदर्शनमिषात् वस्तुष्वगत्या स्वाधीने जनेन कोप
 इति भावः प्रकाशस्य तेजो धर्मत्वात् कोपे वाधातीव्रत्वं लक्ष्यते तेन च दुःसहत्वं ध्वन्यते ॥३०॥

यत्संगोपनं आच्छादनं मयि तस्मिन्वाततदास्यात् चेत्तद्यदि पुनः सहचरी सहसार्द्धचरति ग
 ल्ति ॥ अहर्निशं त्वत्समागमवतीत्यर्थः ॥ यच्चादिपुचरेष्टिकराणां तद्गीप्र ॥ अतएव अनु
 चरतीति पचादिपुचरेष्टित्वादिति वामनोपि ॥ इत्थं चेयं त्वदीय निखिलरीति विज्ञेयेति भा
 वः ॥ एवं चैतस्याः स्मितेन कोपगोपने व्यर्थत्वात् न्यथा त्वनिर्णयोस्माकमिति ध्वन्यते ॥ यत्तु स
 हचरी सखीत्याहुः तत्र सख्याः कथनोत्तरमेव स्नानं सहचर्यास्वकपने पीतितयोर्भेदात्
 साचिवकं वदनं विलेप्यत्यर्थः ॥ साचिपदेन नायकं प्रतिनायिका कोपगोपनरक्षाकारित्वं द्यो
 त्यते ॥ स्मिते हास्यविशेषं एकवचनेनात्यत्वं ॥ तेन च नायिकातः सहचर्याभीतिरथवा ना
 यिकाहृत्तस्तानसंगोपनं व्यन्यते न कुर्वीत विदधीत ॥ इत्यनोदास्यशालिन्यास्तव प्रियवि
 हितापराधजनितकोपस्यान्यनिमित्तजन्तुप्रदर्शनमिषेण आच्छादनं तदास्याद्यदित्वद्रहस्य
 विज्ञेयं प्रियविषयककोप एवैतस्यानान्यविषयक इति सूचकहसितेनाकरिष्यते ॥ एवं
 चाधुना त्वत्प्रियतमेनाव्येतदसातं त्वत्प्रसादसंपादनाय स एव तत्प्रादनायातीत्यनुमो

॥३१॥

रत्नास्माकमितोगमनायेतिभावः॥ यद्वा दयिते प्रियतमे मयिकौपगोपनंतदास्यादित्यादिनायिकोक्ति
रेव॥ दयितपदं कौपगोपनस्योचितीध्वनयति॥ केचित्तु दयिते इति संबुद्धिपदं मत्वा नायकोक्तिरिय
मित्यप्याहुः॥ शार्ङ्गलविक्रीडितं वृत्तं॥ १५॥ षोढा अधीरामुदाहरति॥ प्रतिफलमिति॥ हरशिरसि
शिवमस्तु के इहो श्रवद्रस्य कलायां शकले स्वीयमात्मीये प्रतिफलं प्रतिविंबं अवलोक्य दृष्ट्वा न तु
विचार्येत्यर्थः॥ तस्याः अतिस्वच्छत्वादिभावः॥ परस्याः अन्यस्याः वा संस्थितिं न त्वागमनमा
त्रं॥ आशंकमाना वितर्कयंती स्वप्रतिविंबान भित्तत्वेनेतिभावः॥ अतएव अवलोक्य
पर्वतपुत्री पार्वती॥ यद्वा कन्यैव कन्या एव मय्यविचार्य कार्यकारित्वे ध्वन्यते॥ अत्र
प्रसिद्धा विशेष्यप्रतिभावना द्विशेषणमात्रप्रयोगेन दोषाय गिरिशं गिरिपर्वतं श्यति उ
पभोगेन तत्करोतीति गिरिशः॥ अतो नुपसर्गे कइतिकः॥ गिरिरस्यास्तीति गिरिश
इति वा॥ लोमादित्वाच्छः॥ शिवं कं पप्रचलवल्लयचंचत्कान्तिभाता कं येन कोपावेशादि
तिभावे॥ प्रचलानि अतिशयचोच्ये च ल्यभांजियानि वल्लयानि कंकणानि तेषां चंचत्यः॥ ३१॥

अनुरागवत्यपि मादृशे जने अनुरागभावमावहसीतियोग्योसीति काक्कापरुषवागभि
व्यज्यते॥ नाथोसीति पादेषभुरसीत्यर्थः॥ तथा चानुचितकार्यकारित्वेप्यवर्जनीयत्वं
द्योत्यते न केवलमेतान्येव तपोप्यत्वे प्रयोजकान्यपित्वदं न्यदपीत्याहुः॥ किंच न वयोव
नभ्रषितोसिनवयोवनेन अभिनवोन्मादशालिवयोवस्था विशेषेण भ्रषितोसि अ
लेखतोसिकेवलवयोवनमेव तवालंकारकं न श्रुतिविनयादिति वक्रोक्तिः॥ सुदृशाना
यिकया इत्थं एवं प्रकारेणोक्ता निभ्वस्य निभ्वासमुत्सृत्य दुःखोद्रेकवशादनिवारणी
यत्वाच्चेतिभावः॥ प्रियस्य भर्तुः वदनेनाप्यलुलिताः सर्गावाप्याः दृगंताः दृक्प्रान्ताः
निहिताः प्रेरिताः॥ अत्रापि पूर्वश्लोकवत् ध्वनिरवगंतव्यः॥ उक्तलक्षणा नुषासा नु
पाणितो वक्रोक्तिरलंकारः॥ लक्षणे तत्कं॥ वसंततिलकावतम्॥ एतेषु दाहरणेषु
मध्यात्वं संगतिश्चित्या॥ १४॥ लब्धावसरतया प्रगल्भां धीरामुदाहरति॥ षोढा
धीराययेत्यादि॥ नोतल्यमिति॥ काचित् सखी नायिकां प्रतिवदति॥ हे केतकगर्भगौरि

॥३२॥

तथा प्रियतमे काकु व्याकुल वासि सतिका कुर्ध्वेति विकारः ॥ यदीयमेतादृशी लक्ष्यते
तोमलतापराधस्तानात् कुपितेति भियेति भावः ॥ अतएव व्याकुला भट्टिति वक्तुमश
क्या ॥ अन्यथा वादापि रचनयेति भावः ॥ नाक्यस्य तस्मिन्सतीत्यर्थः ॥ साविहासित
स्फूर्जत्कपोलप्रिया सान्वितिर्यकुम्भत्वा कथमयेसा पराधोपि बाबालतया त्मानमनप
राधिनमिव दर्शयतीति विस्मयेनेत्यतः सितं न तु तोषेण ॥ अग्रे कोपवैविध्यात्
तेन स्फूर्जतीति अतिशयशालिनी कपोलयोः गडयोः श्रीः शोभायस्यास्तया तथा प्रि
यतमे पुनः हस्तन्यस्तकरे स्वहस्ताक्षिप्तकरे सति यदीयं हसितं अकरोत्तर्हि प्रसन्नै
वेति राभस्येनेति भावः ॥ अगदृशा च पलने च यात्वा क्षारसक्षालितप्रोक्षीपुष्टम
रुषमांसलरुचः लाक्षारसेन अलक्तकृतेन शालितं निर्मलीकृतं लिप्तमिति यावत्
प्रोक्षीपुष्टं सकरीपुष्टं प्रोक्षीपुष्टं शकरीपुष्टं इत्येवमरः ॥ तस्य येन मयूषाः किरणाः
तद्वन्मांसलाः मांसलत्वस्य चेतनधर्मत्वाद्दीप्तिषु बाधादाधिक्यं लक्ष्यते तेन च दुः

विशाल

॥३२॥

सहत्वे ध्वन्यते तथा चाधिका इत्यर्थः ॥ सिद्धादिभ्यश्चेति लच् ॥ रुचः दीप्तमोषासोताः
प्रोक्षीपुष्टस्य स्वत एवाऽरुणत्वे पिलाक्षारससंयुक्ता दत्तं ता रुणत्वं यथा तथा च क्षुषः
स्वाभाविकारुणत्वेपि कोपवशादधिकारुणत्वं ॥ अथवा श्वेते अलक्तकृतेनारुणस्य व्य
क्तता यथा तथा सितायामदृष्टो कोपकृता रुणस्य व्यक्तत्वमिति भावः ॥ प्रोक्षीपुष्टेन प्रिय
तमः कृतापराधोप्ययमकस्मादेवास्मत्करग्रहणं करोति ॥ कुतुभिनी भिरिव भवतीभि
स्तु ह्रीं स्वीयते किमिदमुचितं भवतीनामपि सखीजनमपि पश्यतीति च पलत्वं ध्व
न्यते पृष्टपदेन कृदिनत्वमावेद्यते इष्टयः कटाक्षाः विस्फारिताः प्रसारिताः एवं च कटा
क्षादेवैचित्र्यं द्योत्यते ॥ कृतापराधोप्यसोनिः शंकुमकस्मादेव करग्रहणं करोतीति
कोपेनेति भावः ॥ अत्र तादृशपुवस्तु नाप्रियापराधप्रकाशनरूपवस्तु ध्वनिः लुप्तोप
मानुप्राप्तोप्राणितः प्रियवेष्टाया बाक्यार्थं प्रतिहेतुत्वात् काव्यलिंगं ॥ हेतोर्वाक्यपरा
र्थतेति लक्षणलक्षितकाव्यलिंगमलंकारः ॥ शाईलविक्रीडितं वृत्तं ॥ १७ ॥ केचित्तु धी

॥३३॥

राधीराधीराअधीराचेतिविभागमुक्ता॥ उक्तशृणुणधीरातदपकृष्टगुणधीराधीरात
दपकृष्टगुणअधीरा॥ धीरामध्यानकोक्त्यावदति॥ धीराधीरामध्यासाश्रुतिं चिद्वि
क्त्यावदति॥ इदंच पूर्वापकृष्टं॥ अधीरामध्यापकृष्टं वक्ति॥ इदंच सध्वंवापकृष्टं॥ एवंच प्रो
ढाधीराकोपगोपनादरयुक्तारतौदासीन्यवती॥ धीराधीराप्रगल्भाकोपवतीतिमात्र
जनकवकोक्तिमती॥ अधीराप्रगल्भा तर्जनीताउनादिकारिणीतिरुमः॥ अत्रापि पूर्वव
उत्तरेतरं मयकृष्टं बोध्यम्॥ एतद्वदितान्येवच तल्लक्षणानीत्याहुः॥ उदाहरणान्यपि
तत्रैवानुसंधेयानि॥ एवंधीरादिभेदानुक्तासंप्रतिपेक्षिते विप्रकारांतरेणमिद्यंतइत्या
हुः॥ एतेचेति॥ यदुदाः मध्याप्रोढाविषयत्वेनेत्यर्थः॥ इदमपि प्राचीनसंप्रदायानुरो
धेन॥ तत्रज्येष्ठं लक्षयति॥ परिणीतत्वे सतीतिसत्यंतसामर्थ्यात्॥ यन्निरूपितवि
धिवत्यागिगृहणनन्यसंस्कारवत्तत्कृतकसपत्नीप्रतियोगिकाधिकस्नेहवत्वमि
त्यर्थः॥ भर्तृपदस्यपोषकमात्रार्थकत्वात्॥ संस्कारश्चपरपुरुषानुरागाभावविशि

॥३३॥

प्रसर्पत्यः आश्रयचंचल्यादितिभावः याःकांतयः नानाविधमणिमरीचयस्तद्भाजातयु
क्तेनकरेणहस्तेनतर्जयामासनिर्मस्ययत्॥ नानाविधमणिमरीचिनिचयभास्वरचंक्र
णगणकाणवत्करजन्यतयातर्जस्यातिभीतिप्रदत्वं ध्वन्यते॥ अत्रसंशयोभ्रांति
र्वालंकारः॥ लक्षणं तत्कृतं॥ मालिनीवृत्तं॥ द्विजकुसुमसुरूपकण्ठांतंकुयुक्ताकनक
चलयहावैर्मंडितायुक्तशोभा॥ सुललितरसनासौन्यपूरश्चीसमेताहरतिरसिकवितं
मालिनीकामिनीवेतितल्लक्षणं॥ १६॥ षोढांधीरामुदाहरति॥ तल्लोपांतमिति॥
काचित्सखीनायिकावृत्तांतस्वसखीप्रतिवदति॥ सखीतिसंबुद्धिरध्याहर्तव्या॥ प्रियतमे अत्य
तंप्रेमास्पंदनायके प्रियतमपदेनावर्तनीयत्वमावेधते॥ तल्लोपांतं पथ्यं कसमीपदेशं
तुपर्यंकं उपेयुषि प्राप्तावतिनत्पविष्टे॥ एवंचदूरतएवदर्शनसमसमयमेवतत्कृता
पराधस्मृतिरभिव्यज्यते॥ वक्तीकृतग्रीवयावक्तीकृतातिर्यग्बिहृताग्रीवामन्या
ययातयासापराधस्यास्यशठस्याभिमुखमवस्थितिरपिनौचितेति कोपेनेतिभावः

॥३४॥

लेभे अत्र वेदितव्ये ॥ इति प्रथमगुदाहरणान्नन्वनत्वशंका ॥ उत्कंधरः उद्गीवः नत्स्थितः क
दाचिदियं दृश्यतीति भिद्येति भावः ॥ इष्टवान् ॥ अवलोकितकव ॥ ततः स एव अन्यस्याः सवि
धं निकटं समेत्य सम्यक् संदं दय दन्या सेनेति भावः ॥ एतन्नागत्य ॥ निभृतं गुप्तं तदीयो
न शीय वसनोत्तरिततयेति भावः ॥ ॥ व्यालोलः चंचलाः नायक करयोगादिति भावः ॥ याह
स्तां गुलपः न तु हस्तः ॥ ॥ अन्यथा कं कृणारणकोरेण क निष्ठायाः स्वापच्युतिर्भविष्यती
ति धियेति भावः ॥ तासां व्यापारे श्वेष्ठितैः वरु वचनेन एकतयापारेण स्वापच्युताव
पि नेमो मीलनमकरोदिति ॥ पुनः पुनः तत्करणमतो रता बुदासीनत्वं ध्वन्यते ॥ स्वा
पच्युतेनां तर्गत कोपसंज्ञोपनतया व्यंग्यकोप प्रकाशात्वं व्यत्यते ॥ वसनोचलं वे
सनं प्रांतं न तु वासः ॥ आकस्मिक वसनसमाकर्षणे संभ्रमो भविष्यतीति भिद्येति भावः
चपलयन् शिथिलयन् नत्वा कर्षयन् ॥ कुपिताया वसनोचला कर्षणे कदाचिदधि
क एव कोपो भविष्यतीति भिद्येति भावः ॥ यदा निभृतव्यालोलहस्तां गुलियापारे ॥ ३४ ॥

ति

एवं च कति निर्दर्शनभियोपवेशनं व्यत्यते ॥ विनीतत्वं वा वसनोचलं चपलेय नित्यर्थः ॥ स्वा
पच्युतिं निशमंगं कृण्वान् अकार्षीत् ॥ रिंशयेति भावः ॥ अत्र पूर्वार्द्धं कीडोत्सुका
भावात् नूनस्ते ह वत्वेन क निष्ठात्वं ॥ उत्तरार्द्धं कीडोत्सुकास्ते हा धिक्त्वेन ज्येष्ठात्वमित्य
वगन्तव्यम् ॥ शाईलवि कीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥ अधीरा ज्येष्ठा क निष्ठे उदाहरति ॥ अ
तः कोपेति ॥ कोचिस्सखी स्वसखी प्रत्याह ॥ कोपि चतुरः प्रियतमेनायिके एव स्यां प्री
त्यतिशयाभावात् ॥ तमपू अविचक्षितार्थः ॥ वस्तुतो ज्येष्ठा नून प्रीति मत्वेपि अन्या
पेक्षया प्रेमांशयत्वात् क निष्ठायामपि तदर्थं बाधः ॥ यदा प्रियतमे इति ज्ञाननविशे
षणं प्रियेत्यध्याहारः ॥ कोपकषायिते कोधेन क्लृप्तीकृते तत्करोतीति गिजंता कषा
यशब्दानि श्यां सेहीति लोपः पश्यन् पुरुषवचनतर्जनताडनादिना तयोः कोप
प्रत्यक्षमिवाकलयन्नित्यर्थः ॥ एको तयोर्मध्ये इत्यर्थः ॥ पुण्यस्य एकत्वमविचक्षितं
अवचया यग्रहणाय न भवदनां अधकृतमुखी स्वत एवेति भावः ॥ अथवा नायकं प्र
तिकोपारिति भावः ॥ घने निविडे कानने वने अतः अभ्यंतरे निविड वनमध्ये इत्यर्थः ॥

॥३५॥

आदावेव न निविडं तत्रापि तन्मध्यप्रविष्टया स्वदरितं विप्रपिनत्र कुंशकमिति धियेति भावः
केचित्तु अंतः कोपकषयिते इत्येकपरतया व्याचख्युस्तन्मतेऽधीरात्पतीति कथमिति विभा
व्यं ॥ समा योजयत् संप्रकृतया प्रसादनपुरःसरमित्यर्थः ॥ अयोजयत् प्रेरया मास स्वतः
पुष्पावचया यप्रवृत्तायाः केवलं विनयपुरःसरे काननमध्ये भ्रया नुष्य सपुसाय स्तत्रैव पु
ष्पावचयं कुर्विति नियोजयामासेति भावः ॥ एवं च नम्रवदनामित्यस्य न वैयर्थ्यशंका ॥ त
तोर्द्धा नीलितिलोचनां च लचमत्काराभिरामाननां ॥ अर्द्धस्वल्पमुनीलिते निमीलिते ये
लोचनेनेत्रे तयोर्धे अचलचमत्काराः शंतविभ्रमास्तैरभिरामे स्पर्शणीयं आननं वदनं यस्यास्तं
अर्द्धमुकुलेयं दृष्टिः स्तोको नीलितताराया प्रलुंचतुरो भया ॥ किंचिदुत्पलपद्माग्रादृष्टा
र्द्धमुकुला मुखे इति तत्त्वक्षणतः ॥ स्मेरार्द्धधरपल्लवां ॥ अधरस्य अर्द्धं अर्द्धधरं अर्द्धनपुंसक
मिति समासः स एव पल्लव इति रूपकं स्मेरः स्मितविक्रस्वरः ॥ अर्द्धधरपल्लवो यस्यास्ता कथ
मित्यमनेन प्रतारितेति विस्मयात् ॥ स्मितमकरोदिति भावः ॥ कथमित्यमनमिदं तत्कृतप्र
तारणाप्रपिनतानातीति स्मयात् स्मितमकरोदिति भावः ॥ अथवा स्मेरं अर्द्धं यस्य सः स्मे
रार्द्धः तथा अधरपल्लवो यस्यास्तामिति स्मेरार्द्धपदेन सलज्जत्वमावेद्यते ॥ पल्लवपदेन को

॥३५॥

शेवोध्यः ॥ तेन परकीययोर्विधिवत्याणि ग्रहणकर्तुः संभवेपि नातिव्याप्तिः ॥ कुनिष्कालक्षण
मयेवमूल्यं ॥ लक्षणद्वयेपरिणीतपदयावत्त्वमाह ॥ अधिकस्नेहस्वित्यादि ॥ सामा
न्यवनितास्विति परकीयाया अप्युपलक्षकं ॥ धीराज्येष्टा कुनिष्ठे उदाहरति ॥ एकस्मि
न्निति ॥ काचित् सखी सखी प्रतिवदति हे सखि स दक्षिणनायकः कोपवशात् स्थानये
क्षितत्वेन सरोरुहदृशोः कमलनयनयोर्नायिकयोः सरोरुहपदेन विशालत्वं दृश्येन वि
वेकवत्त्वं व्यज्यते ॥ एकस्मिन् शयने तल्येनायककृततुल्या पराधनया संजातमैत्रीक
त्वादिति भावः निशं स्वापं विस्मयतयोर्मये एकां पालुवितो वगुंठनपटां स्वयमेव स्व
भावेन यदा कृता पराधस्य नायकस्य दर्शनं प्राभवत्ति तबुद्धापल्लवितः आयाद
तलमस्तकं विस्तारितः अवगुंठनपटः आल्लादनपटो यया तो ॥ अवगुंठनपटेन अ
र्द्धादकृत्य प्रतिपादनद्वारा व्यंग्यकोपप्रकाशकत्वं ध्वन्यते ॥ पल्लवितपदेन तदीय
करस्पर्शासहिष्णुत्वमावेद्यते तेन च रतापुसासी नत्वं व्यज्यते ॥ एतद्गीत्यामध्यायग

३१

मलत्वं मरुणत्वं ध्वन्यते स्मेराङ्गं धरपल्लवमिति पाठे स्मेरपदस्य धर्मपरतया स्मेरेण स्मितेने
त्यर्थः एवं च स्मिते अमतरूपत्वं द्योत्यते स्मेरो विकसितः आर्द्र-अधरपल्लवो यस्य स्यात्तां-आ
र्द्रपदेन सुधाप्रवरूपत्वमधरे व्यज्यते ॥ इत्यपि ॥ कश्चिन्नववधु अभिनवयोवनां नायि
कां अन्यो अपरां समाभिङ्गति लटावर्तमानत्वं प्रतिपाद्यते तेनातिप्रियत्वं आभिङ्गने
ध्वन्यते ॥ अत्रापि पूर्वोक्तरीत्या ज्येष्ठा कनिष्ठे बोधे ॥ शार्ङ्गलविक्रीडितं च तम् ॥ १२ ॥ धी
राधाराज्येष्ठा कनिष्ठे उदाहरति ॥ धैर्यं धैर्यं च धैर्यं धैर्यं तयोः परिग्रहो गीभारस्तत्र ग्रहिले आग्रह
शीले तयोः ॥ तदाग्रहवत्योरित्यर्थः ॥ एणीदृशो नाधिकयोः एणीपरं चोचल्य विस्तार
वत्त्वादिकं व्यञ्जयति प्रीतये संतोषाय ॥ अनन्तकांतिरुचिरं दीप्तिविशेषसुन्दरं रत्न
द्वंद्वं मङ्गलिकं यैरत्नं माणिद्वयं रश्मजातो मुक्तादिकैश्चेत्यर्थः ॥ मुष्टिद्वये वद्धकर इति
विश्वः ॥ मुष्टिपदेन शीघ्रग्रहणा योग्यत्वं तेन च चिरतरज्येष्ठा कुचकुलेशसंस्पर्शना
सक्तिर्यज्यते न्यस्तवान् ॥ स्थापितवान् परंतु प्रथमतः आदौ एकस्याः कनिष्ठायाः करे

हस्तेरत्नं कलयन् ग्राहयन् ॥ परस्याऽप्येष्टाया इत्यर्थः ॥ हस्ता हस्तिमिषात् ॥ हस्ते हस्ते गृहीत्वा
इति हस्ता हस्तित आजातम् ॥ न च समासशब्देनेदं प्रवृत्तमित्यस्मिन्नर्धे समासवि-
धानात् ॥ प्रकृतचतुर्भावान्तसमास इति वाच्यम् ॥ बादिप्रतिवादिनो युद्धनीतिप्रयो-
गात् ॥ बाग्वाद रूपयुद्धमिव प्रसभं परस्परहस्तग्रहणे क्रियाप्रतिक्रियार्थे य रूपयुद्ध-
प्रवृत्तेर्भवत्येव समासः ॥ वस्तु तस्तु कर्ण कर्णि प्रथितमित्यादि महाकविप्रयोगान्न दो-
षः ॥ ऊंचतटी स्तनतटी स्त्रीलिंगनिर्देशेन मनुकस्यातिशयितप्रेमास्य दत्वं ध्वन्यते स्प-
शन् आनंदं संतोषं आविंदति प्राप्नोति ॥ अत्र ज्येष्ठा कनिष्ठे स्फुरे एव ॥ उदाहरणत्रये-
पि छलमलंकारः ॥ छलमन्या तु रोधेन मुधान्नस्य प्रकाशनमिति तत्त्वक्षणम् ॥ श-
ईल विक्कीडितं रत्नम् ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीअम्बकपालितात्मजानन्दपण्डि-
तविरचितायां रामनामजीव्यकथा चर्कोमुद्रां सपरिकरं स्वीयानिरूपणं समा-
प्तम् ॥ शुभम् ॥

713E 71

पितृस्त्ववतयापरकीयात्वं कन्यकाया इति भावः ॥ तत्र परो दामुदाहरति ॥ अयमिति ॥ काचिन्ना
यिका निकुंजाद्युदीपनविभाव दर्शनसमसमयसंज्ञा तपरपुरुषानुरागा भोग्यनारेण स्वाकू
तंसखी प्रत्याह ॥ हे सखि विश्रंभपात्र भूते ॥ आलिसखी पदेन रहस्य कथनार्हत्वं ध्वन्यते अ
यं निकटवर्ती ॥ एवं च गतागतश्रमाभावो व्यज्यते रे वाकुंजः रे वासम्बन्धी लतापिहितप्रदेशः
रे वापदेन शीतलत्वं कुंजे देनं दिनस्नानागमनार्हं तयान्यथा जनशंकापरिहारक्षमत्वं संके
तिता नायकसुलभागमनार्हत्वं च ध्वन्यते निकुंजपदेनान्यानवलोकनीयतया निःशंकके
लियोग्यता वेद्यते ॥ कुसुमशरसे वासमुचितः ॥ मदनस्य सेवासंतोषजनकं कर्म विवि
धसुरतमितियावत् ॥ तत्र समुचितः योग्यः ॥ ननु तस्मीमवस्था तुं दृष्टुं वेति भावः ॥ नैकेवलं
कुंजमात्रमुदीपकमपितु अन्यदपीत्याह ॥ वेलादर विदल देलापरिमलः वेलायां यथा
कालं परिपक्वता दशायामित्यर्थः ॥ एवं च गेधे सौ रभ्यं ध्वन्यते यदा वेलायां कुंजमर्थ्या
दायां तत्प्राप्त इति यावत् वेला कालमर्थ्या द्यो रपीति उभयात्राप्यमरः ॥ वेलाशब्दस्यो
दधिमर्थ्यादायां प्रसिद्धा वध्य न्यत्रापि प्रयोगेन दोषः ॥ कोशादौ तथा नियमाभावात् ॥

दरईषत् विदलन्यो विकसंत्यः एलाः एलाफलानि ॥ तासां परिमलः तत्संवेधनव्यगन्धः यस्मि
न्सः ॥ नवेति पाठे नवोऽभिनवो विदल देलापरिमलो यत्रेत्यर्थः यदा नूतनविदलवंत्योयाः ए
लाः तत्परिमलो यस्मिन्सः ॥ एवं च सौ गंधातिशयो व्यज्यते ॥ अयं समीपवर्तीत्यर्थः ॥ तेना
परिहरणीयत्वं ध्वन्यते ॥ समीरो वायुरपि वरीवर्त्ति ॥ सम्यक् ईरयति प्रेरयति काममिति
सुत्यत्यामदनवाधातिशयजनकत्वं ध्वन्यते ॥ एवं च विविधसुरतश्रमापनोदननिपुण
समीपवर्त्तिसमीरक्तयापिसुरतयोग्यत्वं ध्वन्यते कुंजे ॥ किंच न वज्रलदविन्यासचतुरा
नवान्नतनाः सज्जला इति यावत् ये जलदाः पयोदास्तेषां विन्यासो रचना तत्र चतुरानि ॥
पुणः ॥ अतएव धन्यामदुपकारकेत्वेन पुण्यवर्तीयं पुरोविलसन्ती प्रावट् वर्षसिमयोय
स्ति ॥ एवं वागामिजलपिच्छलरेवातटनिकटकुंजस्य जनसंचारायोग्यतया निःशंक
रपुरुषसहबिहारयोग्यत्वमिभावः ॥ स्त्रीलिंगनिर्देशेन न वज्रलदविन्यासेन निविडो ध
कारसंपादकतया स्वकर्तव्यतानुकूलकार्यकारितया सखीत्वमावेद्यते ॥ यदा न व
ज्रलदसमागमशालितये यं प्रावट् सौभाग्यवती अहं तु परपुरुषसंगतिविहीना अध

येति ध्वन्यते ॥ अथवा ॥ इयेन व जलद्विन्यासचतुराष्टादृधन्यात्वे तु परपुरुषसंगतिसं
 भादनानभिज्ञा अधन्येति सख्युपात्तं मोक्षोत्पत्तेः ॥ एवं विद्यो दीपनविभावे सति पराधीनं
 श्वसुराद्यने कपरतंत्रं चेत् किमपि विशिष्य वक्तुमशक्यं कर्तुं मृगयते ॥ एवं चचेतो न तस्मी
 मवतिष्ठते परतंत्रताचेवं विदिवैव विरिता तथा यथानकस्यापि ज्ञानं भविष्यति तथा
 कायकोऽवश्यमानेय इति प्रवृत्तं कायुकाभिलाषो ध्वन्यते ॥ यद्वा परस्मिन्पुरुषे अधी
 नं नियंत्रितं परपुरुषानुरागगुणस्य तंत्रे तः ममेति यदा नुपादानं दुःखजननोद्युक्ते म
 नस्यात्मीयत्वाभावमावेदयति ॥ किमपि अतिर्वचनीयं अनुचितं प्राणविद्योगं जन
 यितुं मृगयते विचारयति ॥ एवं चयावत्कालमेतच्चित्तं न तदुत्पादयति तावन्मध्ये पर
 पुरुषसमागमार्थं यत्नं कुरुष्व नो चेदग्रे मम जीव न संभवतीति ध्वन्यत इति सखी
 प्रतिगुप्ततया स्वहृदताभिधानं लोकं प्रतितु ॥ अयं रे वा कुंजः रे वा पदेन रे वा तीरे त
 पः कुप्यादिति पुराणात् ॥ पावनत्वं ध्वन्यते ॥ कुसुमशरसे वा समुचितं ॥ कुसुमेः पु
 ष्यै रे वनतुरात्मादिभिः संसुखं रात्यंगी करोति एता दृशस्य भक्तिमात्रप्रियस्य परमे

ज्ञातावसरत्वात्परकीयां लक्षयति ॥ अथ केटेति ॥ परपुरुषविषया स्फुटानुरागवत्त्वं परकीया
 त्वमित्यर्थः ॥ अथ स्फुटपदोपादानात्सामान्यवनितायां नाति आसिः ॥ परपदोपादानान्न
 मुधायां यत्तु अथ केटित इति पाठः ॥ एवं च ॥ सोतामैत्री सहजमधुरायाति भिलोचनानेः क
 र्णकर्णप्रथितमयशोर्वैन्धुवर्गे रभाणि ॥ सम्यत्येवं तदपि न मना कुमुंचति प्राणनाथं कोजा
 नीते कुचलयदशः कीदृशः प्रेमबंध इति वर्णनाल्लोकैः परपुरुषानुरागे जातेऽपि यास्वयं न प्र
 कटीकरोति अहमस्मिन्नासत्तेति सा परकीयेति तत्र ॥ अहमस्मिन्नासत्तेति वित्तमात्रानु
 पाधिकप्रकटितपरपुरुषानुरागयाः कान्तर्भा व इति दोषापत्तेः ॥ अन्यकायानुभाविपुरुषा
 पेशया परत्वमवसेयम् ॥ मम तु वित्तमात्रानुपाधिकपरपुरुषानुरागवत्त्वं परकीयात्वमि
 ति युक्तमाभाति ॥ एवं च वित्तमात्रानुपाधिकप्रकटितपरपुरुषानुरागवत्त्वाः कान्तर्भा व
 इति न शंकावकाशः प्राकट्यविशेषाभाव एवात्र विवक्षित इति अजवः ॥ नो विभजते सा चेति
 तमेवाह ॥ परो देव्यादि ॥ परो दापरिणीतेत्यर्थः ॥ ननु परस्यैवं परकीयेति योगात् परस्व
 त्ववत्त्वाः ॥ परिणीताया एव परकीयात्वमुचितं त्वपरिणीताया इत्यत आह ॥ अन्यकाया इति

इष्टानि जनिता नुता पवत्वमनु सयाना त्वम् ॥ प्रभृतीनामिति ॥ एतत्प्रकाराणामन्यासामिति
 र्थः ॥ ततः पार्थक्येतेषां मनुपलंभादिति भावः ॥ परकीयायामेवेति ॥ परोक्षायामेवेत्यर्थः
 परोक्षोदाहरणोत्तरमेवेतासां सुदाहरणोपन्यासात्तत्तदुदाहरणेषु पश्चादिति पदोपा
 दानाच्च ॥ उक्तं विभजते ॥ उच्यते ॥ त्रैविध्यमेवाह ॥ वृत्तेत्यादि ॥ वृत्तमात्ररतगोपनावर्तिष्यमा
 त्रमात्ररतगोपना उभयगोपनाचेत्यर्थः ॥ नयं मय्युदाहरति ॥ श्वश्रुरिति ॥ कापि परपुरु
 षोपभोगश्चिह्नान्यपलपितुं सखीषत्याह ॥ हे सखि सखी त्वेन स्वचरितकथनार्हत्वे पित
 त्गोपनादत्यंतगंभीरत्वमावेद्यते ॥ श्वश्रुर्भर्तृजननी कुंभोत्पद्यते ॥ श्वश्रुपदेन तत्कृतको
 पसहनयोग्यत्वं स्वस्मिन् ध्वन्यते ॥ किंच सुहृदो मित्राणि विद्विषंतु माप्रीणतु सुहृत्पदेन त
 त्प्रीतिजनककर्मकरणायोग्यत्वे पि स्वयंतर्करणात्तत्सदनस्वापस्यातिदुःखदत्वं व्यज्य
 ते ॥ तथा यातरो देवरपत्योपि भाव्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परमित्यमरः ॥ निंद
 तु अपवदन्तु तद्वचनाकरणमेव क्रोधादित्रयहेतुः ॥ किन्तु तस्मिन्नाभिरादृष्टे मन्दिरे सखिपुनः
 अन्यवारं स्वापो निदानैव विधेयः कार्यः ॥ निद्रावः विधाने निधानमाह ॥ आरवोः मूर्खकस्य ॥ उं
 रुर्मूर्खकोप्यारु रित्यमरः ॥ एकवचनेनातिदुर्लभतया उडानवाकुल्यमभिव्यज्यते ॥ आक्रमण

यश्रंगीकरणयजिघांसयेति भावः ॥ कोणकुहरात् ॥ गृहे केशशंकरप्रदेशात् ॥ कुहरपदेन
 जागरावस्थायां तत्रावस्थिताया अपि माताया अदर्शनमावेद्यते ॥ तेन निवारित्वं उत्कालं
 उडानं ॥ एकवचने सजातीयत्वप्रतिपादनद्वारानरवत्तानां नियतस्थानकत्वं व्यज्यति ॥ अ
 तन्वती विस्तारयन्ती ॥ एवमुडानवाकुल्यप्रतिपादनेन नरवत्तवाकुल्यं व्योक्त्यते ॥ मार्जारी
 विडाली मार्जारी तिस्त्रीलिंगनिर्देशेन पशुपुरुषकरस्पर्शाभावोपदर्शनात् स्वस्मिन्सतीत्वं
 मावेत्यति ॥ तेन गुप्तपरपुरुषानुरागवत्वं ध्वन्यते ॥ खरैस्तीक्ष्णैः खरपदंडुः सहत्वे व्यज्यति
 नखरैः नखैः नखैः स्त्रीनखरो स्त्रियामित्यमरः ॥ मेममकांको विशिष्यवक्तुमशक्यमित्यर्थः
 उद्देशं विडं वनां न कृतवती अकार्षीत् ॥ अपितु या उद्देशं कृतासाते अस्ति विदितेति भावः ॥
 पुनः स्वापो न विधेय इत्यनेन एकदा ज्ञानात् स्वापः कृतस्तेनेयमवस्था संजातेति विरत्तरत
 गोपनात् पुनः श्वश्रुप्रभृतिभिर्वलान्तत्रैव स्वापार्थं प्रेषिताचेत्तर्हि एवमेव भावीति वर्तिष्य
 मात्तरतगोपनादुभयैरतगोपनस्यार्थसमाजसिद्धत्वाद् उदाहरणसंगतिः वस्तुतस्तु आर्थसमाज
 सिद्धत्वादेव न तृतीयोभेद इत्यप्याहुः ॥ अत्र व्याजोक्तिः शंकरमानस्य लक्षणावस्तुगोपनमिति
 लक्षणा लक्षितव्याजोक्तिरूपालंकारेण परपुरुषसंभोगविक्रमगोपनरूपवस्तुध्वनिः ॥ रादू

विक्रीडितं वनम् ॥ २२ ॥ विदग्धा विभजते ॥ विदग्धा चेति ॥ द्वे विध्यमेवाह ॥ वाग्बिदग्धेति ॥ प्रथमो हि
 शृत्वा ह्यग्बिदग्धा मुदा हरति ॥ निविडेति ॥ संकेतस्थलमुपदिशंती काचित्कंचित्पत्न्याह ॥ हे पति
 कपाय पथिकपदं वसति स्थलकथनयोग्यत्वं मार्गं तरवर्तिनदीतीरनिवासयोग्यत्वं च व्यं
 जयति सवितरिस्सूर्ये तीव्र ॥ अतिशयिततापकारिणिस्सति मध्याह्न इत्यर्थः ॥ एवं वाहिमकर
 स्वरकरनिकरभीत्याजनसंचारश्च न्यतया ॥ अग्रिममार्गस्यातिउर्गमत्वमावेद्यते निविड
 तमतमालमल्लिवल्लीविचकिलराजिविराजितोपकण्ठे ॥ निविडतमं ॥ अतिशयेन निविडं इति
 निविडतमं ॥ यदा अतिशयेन निविडाः इति निविडतमाः ॥ अतिशयितत्रैरंतर्यशालिन इत्यर्थः
 येतमाला वक्षविशेषास्तान् वल्यं ते वेष्टयन्ति ॥ वल्लुङ्गस्तत्तावित्यस्मात्स्मिनि ॥ तास्तमालावल्लि
 ताश्रवतावल्योलतामल्लिवल्लीतिपाठे मल्लं ते अवलंबं त इति ॥ मल्लुङ्गधृतावस्मादातोर्तिनिः वल्लय
 श्वविचकिलाश्च ॥ द्विउटो मल्लीप्रभेदो विचकिलः स्मृतो विचकिलो मल्लीप्रभेदे मरुनेऽपि चे
 तिविश्वः ॥ निविडतमतमालमल्लिवल्लीतिपाठः ॥ तेषां राजयः श्रेणयस्ताभिर्विराजितो वि
 भूषित उपकण्ठो तिकप्रदेशो यस्य तस्मिन् ॥ उपकण्ठो तिकाभ्यर्णमित्यमरः ॥ निविडतमपरम
 न्यजनानवलोकनीयत्वं व्यंजयति ॥ वल्लिपदं यत्रावेतनयोरपि परस्परमालिङ्गनं तत्र किमुक्ता

श्वरस्याराधनोचितः ॥ तथा वेला न वविदल देलापरिमलः ॥ वेलायां क्षुत्बोधसमयेन वविदल देला
 गंधः समीरोप्यस्ति स एव तस्मिन्नको ॥ विष्यतीत्याहारीतरविवत्प्राप्यत्र परमेश्वरभजनं क
 र्तुं शक्यमिति भावः ॥ तथा न वजलदविन्यासचतुराधन्याख्यासम्पादकतयानापसोपकारि
 त्वादिति भावः ॥ प्राउप्यस्ति ॥ एवं विध्यपरमेश्वरोपासनावुकूलपदार्थवत्यप्यस्मिन् प्रदेशे प
 राधीनं परः सर्वोत्कृष्टोऽस्मदीयः प्राणप्रियस्तर्धीनं तच्चरणं विरासक्तं चेत् किमपि कर्तुं
 भगवत्तदुत्तिकाकानकिमपि कर्तुं भगवत्तदुत्तयर्थः ॥ एवं वास्माकं स्वाम्येवोपास्य इत्यभिधाना
 लक्षणसंगतिः ॥ अत्रैव मुपन्यस रूपवस्तुना परपुरुषप्रक्षिन्नानुरागित्वप्रकाशनरूप
 वस्तुध्वनिः ॥ शिखरिणी वनम् ॥ अजः कर्णे हारो द्विजवरगणस्थोरसमुत्तः समुद्रो रत्नं च प्रभ
 वतियदासत्तदशभिः ॥ भुजैर्गेहो द्विष्टा विबुधहृदयात्का रजननीरसे रुद्रैर्यस्याविरतिरिह
 सैषा शिखरिणी तिलक्षणात् ॥ २३ ॥ ननु परकीयायाः गुप्तादिभेदसत्त्वात्तदामनभिधाना
 न्नतेत्यत आह ॥ अत्रैवेति ॥ मतिबुद्धिप्रकारेभ्यश्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चायकत्वादेत
 माने कर्तृरिक्तः ॥ स्वरतमोपनकर्तृत्वं गुप्तात्वमिति फलितोर्थः ॥ पुंश्वलीभावनिपुणात्वं विद
 यतात्वं ॥ नारसमूहगमित्वंकुलितं लटतिवक्तीति युत्पत्त्या कुलितभाषित्वं वा कुलटात्वम्

तरतपनतापितस्य मार्गशान्तस्य भवतो यद्यप्यसमये चंद्रोपलकलशाभ्यामिव पयो
धराभ्यामाभ्यामतिशीतलंबिचकिलमालासुरभिमुद्दयमेभृतलमेव तापहरणप्र
वणमिति भावः ॥ तनसंचारविरहिणिशान्तलतरेरत्युचितेन दीतीरे मध्याहेमत्प्रतीक्ष
यास्थियम् ॥ अहमपितस्मिन्नेवावसरे समागत्य त्वामतिगाढमालिङ्गामीति नदीती
रमेव संकेतस्थलमिति पथिकं पतिसाभिप्रायवचनरचनाविशेषेण वक्तीति वाग्विर
ध्यम् ॥ अत्रैवं वाक्यरूपवस्तुना संकेतदानरूपवस्तु ध्वनिः ॥ न चात्र असमस्तपदप्र
कावेदर्भो तिलक्षणलक्षितायाः २२ गौरोपयोगिन्याः वैदर्भीरीरतेरनादरादोजः कांति
मतीगौडीतिलक्षणलक्षितायाः रौद्रसोपयोगिन्याः जोडीरीतेर्निबंधादनौचित्य
मिति वा प्रायः पदेन काः विदीर्घसमासवत्पितस्यानुज्ञानात् ॥ परंतु सुकुमारक
ठिनवर्णवत्त्वादेवानयोर्भेदः ॥ पुष्पिताग्राक्षरः ॥ २३ ॥ क्रियाविदग्धा मुदाहरति ॥ दासा
येति ॥ काचित्कांचित्यत्याह ॥ भवननाथे गरुपतो न तु प्रिये एवं चैतादृशकर्तव्यस्यो
चित्यं ध्वन्यते दासाय सेवको यनत्वन्यस्मै ॥ एवं चावश्यं भाविवदरीविच्छेदभियाकुवा

रगोपनमुचितमिति भावः ॥ वदरीस्वचौर्यरत्नतस्थानभृतां ॥ कं कं ध्वं वदरीकोलिरित्य
मरः ॥ अपनेतुं आसलं चेतुं आदिशति आसामपयितिसति हरिणा चंचललोचना संकेत
निकेतभंगभियेति भावः ॥ यद्वा कुत्र कुठारस्माज्ज्योयत्र नैकेनापि ज्ञेय इति स्थल गवेण
र्थमिति भावः ॥ भ्रूटिकुठारदरीकरणार्थमेव वेति भावः ॥ हेमं ते हेमंतर्नो तत्र जलस्य
तिशयितशीतलत्वादिति भावः ॥ पयसि जलमध्ये न तु तीरे एव चतुः प्रापत्वं व्यज्यते ।
कुठारं स्वधितिं वदरीत्वेन कारणमिति भावः ॥ इयोः कुठारः स्वधितित्यमरः ॥ विनिक्षिप
तिगोपायतीत्यर्थः ॥ गवेण यत्नपि दासो न जले संभावयेत्संभावयन्वाशीतकातरतया
न करं शिपेरित्येतत्कालातिक्रमे कार्यांतरेण विस्मृतिरेव स्यादिति धिया ॥ युक्तमेव
तत्र ततोपनमितित्स्त्रीमेव स्वर्कोयसीधक्तया क्रियावेदिध्यम् ॥ अत्र कुठारगोपन
वस्तुना स्वचौर्यरत्नसंकेतनिकेतगोपनरूपवस्तु ध्वनिः ॥ गयोत्तरदलतुल्यं पूर्वदलं य
दि भवति बाले ॥ तामिह फलिपतिभणितामुपगतिं वर्णयंति जनानः ॥ इतिलक्षणलक्षि
तमुपगी ॥ २४ ॥ लक्षितामुदाहरति ॥ यद्भूतमिति ॥ काचित्स्वंप्रतिनिवारणकारि

लीं अन्यत्र नोपनकारिणीं सखीं प्रत्याह ॥ हे सखिय दूतं यज्जातं विचार्य विचार्य यदनुष्ठितमित्यर्थः ॥ विचार्य विचार्य वा तद्वृत्तमेव जातमेव ॥ जातस्योपायशतैरप्यनिवर्तनीयत्वादिति भावः ॥ सबाधकमिदमनपुनः कर्तव्यमित्यत्र आह ॥ यद्गूयारिति ॥ यदरिष्टं भूयात्तत्र विष्यति ॥ तदपि भूयादेव भविष्यत्येव भाविष्यदार्थस्येव भाविष्यदार्थस्य केनापि निवृत्तयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ ननु यद्वाच्यो विनश्यतीति न्यायात् ॥ देवमात्रशरणतानोचितोऽत्यत आह ॥ यद्भवति यदाचर्यते तद्भवति च आचरितव्यमेवेत्यर्थः ॥ अनारंभो ननु व्याणं प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ॥ आरब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणमिति नीतिरिति निपुणस्मरणेनादृशाचरणमेव नारंभणीयं ॥ आरब्धेतु बाधकसंभावनयानोचितस्यागतिभावः ॥ यद्वा भाव्यरिष्टस्याऽवारणीयतया यद्भवति तत्क्रियते तद्भवत्येव तत्कर्तव्यमेवेत्यर्थः ॥ अरिष्टस्याऽवश्यं भावित्वादेतदनाचरणं वाचरणमेव चरमिति भाव इत्यर्थः ॥ गोपनमपि नकार्यमित्याहुः कोपि विशिष्यवक्तुमशक्योपि गोपनायासः गोपनप्रयासः विफलः व्यर्थः लक्षित

यंसचेतनयोरिति ॥ अतिशयितोद्दीयकत्वं न हीतस्य ध्वनयति ॥ तत्र मार्गवर्तिनि ॥ यद्वा प्रसिद्धे एवं च केन यथा कथं वा तत्र गंतव्यमिति मनसिन विधेयमिति भावः ॥ सरित्तेन दीनारं अद्य दिने ॥ अद्येत्यावश्यकत्वं द्योतयति ॥ निवासः निवसतिसुचिते ॥ सम्यक् उचितः योग्यः एवं च तत्र वसता वनोचित्यं नाशंकनीयमिति ध्वन्यते ॥ तपनस्वरकरसंतदास्य निविडत्वाद्यशीतलजलवत्प्रदेशे वसतिरुचितैव तवेति भावः ॥ एवं च तपनकरसंतप्तस्य मार्गजन्यप्रभवतः सुरवावहवसतिस्थलकथकत्वेन दयाशीतलत्वप्रदर्शनाद्गुप्तपरपुरुषानुरागवत्वं द्योत्यते ॥ यद्वा विराजित उपकण्ठे इति यदस्य तथा च हे विराजितवर्तमाने कः सर्वांगीणलावण्यशालिसुकुमारशरीरयधिक ॥ तीव्रेसवितरि ॥ निविडतमतमालावल्लिमल्ली विचकिलराजिराजिते ॥ सत्सु दिपेति किं ॥ विचकिले राजतेशो भते तत्र सरित्ते यद्वा पकं ठविशेषणम् ॥ एवं च निविडतमतमालसंविधिविचकिलमालाशालिनीत्यर्थः ॥ निविडतमतमालसंविध्युत्कीर्तनेनाम्लानत्वं मालासुतेन च सौगंध्यातिशयत्वं हृदि ध्वन्यते ॥ उपकण्ठे कंठसमीपे ॥ अर्थात् मम वत्सल इत्यर्थः ॥ तव निवासो योग्यः सुकुमारशरीरस्य तीव्र

घाः॥ अनुपयोगिभारधारका इति भावः॥ वक्रवचने नैकस्याप्युपकारित्वाभावात्तत्स
मुदायेऽप्युपयुक्तत्वावेद्यते॥ एवमग्रेऽपि॥ वारिकणान्जलविनून॥ अस्मदु
पयोगिन इति भावः॥ किरंति क्षिपंति अप्रार्थिता अपीति भावः॥ किरंतीति परै
हं यत्वं ध्वनयति॥ नैतस्मदुपयोगीत्याह॥ पुरुषान्जारा निति भावः॥ पुरुषप
दं उपभोगक्षमत्वं ध्वनयति॥ नवर्वं तित्यजति॥ क्षेपेण क्रिया करणस्य भावि
कत्वात्तस्याः पुरुषविषयकत्वमात्रा संपादनादत्योपकारित्वस्याप्यभावात्ति
यत्वं संभोधरेषु ध्वन्यते॥ तेनापकारहीनां भोधरजनकनया वेधसोपित
ह्यज्यते॥ एवमग्रेऽपि॥ तथा शैलाः शिलोच्चयाः कठिनत्वात् कुरुणिका इति भा
वः॥ शादूलं तृणं शादूलस्तु शादूरित इत्यमरः॥ उद्धमन्ति प्रकटयंति॥ उद्धमन
पदं अतिनिघ्नत्वं द्योतयति नतदप्यस्मदुपयोगीत्याह॥ एतेशैलाः पुनः नाय
कान्जारा निति भावः॥ नायकपदं चातुर्वर्ण्यारिपुणवत्त्वं व्यंजयति॥ न सृजंति
उत्पादयन्ति॥ तथा त्रेलोक्ये त्रिपुल्लोकेऽप्यर्थः॥ चातुर्वर्ण्यारित्वात्स्वार्थे ध्वन

एवं च भूमिस्थतरूणां पुरुषाजनकत्वेऽपि प्रार्थ्यमानाः स्वर्गास्थितकल्पपादपात्र
पिकल्पितफलदाननिजव्रतमपहाया स्मदापेक्षितजाररूपफलदानविहीनाः सं
जाता इति स्वस्यातिउद्धं वतां ध्वनयति॥ तरवः वृक्षाः शानहीना इति भावः॥ फलानि सु
वते उत्पादयंति॥ सुवत इति परमनुपयोगित्वमावेदयति॥ तरप्यनुपयुक्तमित्या
ह॥ जनान्जारा नित्यर्थः॥ जनपदं शांतिरसविमुखत्वं द्योतयति॥ अतः हे धातः ब्र
ह्मन्त्वया विश्वसृजा॥ एवं च को वा न्यस्तिष्ठितिसमर्थो यं प्रत्युपालंभ इति भावः॥ य
द्वाको वा त्वदन्यो मरपेक्षितकार्यकारीति भावः॥ अथ वायस्य निखिलकार्यर
णेन कोपि श्रमस्तस्म मरपेक्षितकरणे को वा श्रम इति भावः॥ कुलदा हेतोः कुलदा
र्थे किं कृतं न किमपीत्यर्थः॥ इति कातरं आलपामि॥ दीनो पले भवामीत्यर्थः॥ एवं
च दीनहृदयवांश्चा विज्ञानमात्रादेव तत्संपादनमुचितं महतां किं पुनस्तु दीरितं स
ंपादनीयमिति भावः॥ यद्वा त्वया कुलदार्थे किं कृतं कुलसितं कृतमित्यर्थः॥ अं भो
धरापाः न केवलं नायकान् जनयन्ति प्रत्युत॥ मरुतो दीपजलशीकररूतनतृणां

कुराभिनवफलानिजनयन्तीतिनकेवलंतिरर्थकत्वमपितुडरर्थकत्वमितिभावः॥शाई
लविक्रीडितं वत्तम्॥२६॥अथशयानांविभजते॥वर्तमानस्थानविघटनेनेत्यादिचर्त्तमा
नसंकेतनिकेतंरूपेष्टहानिजनीतानुतापवत्त्वमित्यादिलक्षणत्रयं बोध्यम्॥आया मुदाह
रति॥समुपागतवतीति॥काचित्कस्याश्चिद्वत्स्वसखीम्यत्याह॥लवकुलतिकायाः॥
नुकम्यालतालतिकेत्यनुकंपायांकरविगलितदलत्वादितिभावः॥अर्थाञ्चोर्थरतसं
केतभूतायाइत्यर्थः॥यत्तुअल्पालतालतिकेतित्याख्यानेतत्संकेतानहत्त्वप्रतिपादना
द्युक्तंलतेवलतिकेतिस्वार्थेव्यर्थतैव॥जात्यभिप्रायिकमेकवचनं॥निपतितपत्रेस्वय
मेवगलितानितस्मिन्तत्र॥चैत्रेमासिस्वसंकेतनिकेतभंजकइतिभावः॥समुपाग
तवतिप्राप्तवतीत्यर्थः॥निपततीतिपाठेपत्रेनिपततिसतीत्यर्थः॥सुदशःशोभने
दशोयस्याःसासुष्टुपश्यतीतिवा॥एवंचसमीचीनसंकेतविचारव्याकुलत्वंद्योत्य
ते॥कपोलयात्रीगंडस्थलीस्त्रिलिंगनिर्द्देशेनसजातीयतयादुःखवत्त्वस्ययुक्त
त्वंध्वन्यते॥शिवशिवपदंमदनवाधानिवारेकतयाप्रकृतौचित्यमावेदयति॥हिरुक्ति

त्वात्इत्यर्थः॥यदायत्कृतंतत्कृतमेवमक्रियतेतदपिक्रियतएव॥यत्कर्त्तव्यंतदपि
कर्त्तव्यमेव॥एवंसतितवकश्चदपिगोपनप्रयासोतिरर्थकइत्यर्थः॥आयासपरं
कर्त्तव्यतायाम्॥सकललोकप्रथितंतद्वलक्षितात्वंएवंचैतन्मयानकदापिपरित्याज्य
मितिव्यज्यते॥तेनचक्रामुकविषयकासक्तिविशेषः॥अथवाविदितनायिकारहस्या
वयस्यावक्तियत्कृतंतत्कृतमेवयत्क्रियतेतत्क्रियतएवयत्कर्त्तव्यंतदपिकर्त्तव्य
मेवअर्थात्त्वया॥एवंचगोपनायासोव्यर्थइत्यर्थः॥एवंचसकृदनुष्ठितगोपनं
भवतिनसंभवतिसर्वदनुष्ठीयमानस्येतिध्वन्यते॥गोपीतिपाठमाश्रित्यक
स्मोक्तिरियमितिकश्चित्॥अत्रनर्मस्फोटस्तुभावनांसरचनायापरंजितैरिति
लक्षणलक्षितानुप्रासानुप्राणितोनर्मस्फोटालंकारः॥गाथादितीयतुष्योपा
दोभवतस्तुविपरीतौ॥संयंभवतिविगाथाफलनायकपिंगलेनसंयोज्यताइतिल
क्षणलक्षितंविगाथाखंडः॥२५॥कुलमुदाहरति॥एतइति॥काचित्स्वैरिणीधा
तारमुपालभते॥एतेदृश्यमाः॥दयोपकारिह्याभिमानिनइतिभावः॥अंभोधरामे

लोकनीयत्वं तदपि निःशंककेलियोग्यत्वम् ॥ मिथुनपदं परस्परविरहाऽसहिष्णुत्वं घोतय
ति ॥ तच्च विविधो दीपनविभावत्वं तदपि चताना विधसुरतोचित्यम् ॥ अयं च तादृक् बने
त्वदभिमतनायको जीतिरसः ॥ इति श्रमपरिहाराय त्वामा लिङ्ग्य निद्रां सुखेन करिष्यती
ति विवक्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिः ॥ तत्र जारा प्राप्या केन सह निःशंककेलिरित्यत्राह ॥
कपोतपोतव्याधूतनूतनमहीरुहपल्लवानि ॥ केन मूर्द्धा पवते विलसतीति कपोतः क
लरवः सचासोपोतश्च पवते विलसतीति पोतः ॥ अर्भकः उपसर्जनत्वा विवक्षयानपोत
शब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ तेन व्याधूताः कंपिताः नूतनाः अभिनवाः महीरुहपल्लवाः तरुकि
सलयानियेषु तानि ॥ कपोतेत्यनेन शिरोधूननपूर्वकस विलासगतिकत्वं व्यज्यते ॥ पोतः
त्यनेन च फलविलासित्वं ध्वन्यते ॥ तेन वारं वारागमनयोग्यत्वं ॥ एवं च तादृशज्जारविला
सीत्वांकलकंठकूजितेन शिरोधूननेन करपल्लवचेष्टया चरमयिष्यतीति पूर्ववद्भूतिः ॥
यद्वास एव तावधरदंशनादिना त्वोकंपितमस्तकांधुतकरकोमलपल्लवां करिष्यतीति
पूर्ववद्भूतिः वनानिकाननानि कियन्तिकतिनसंति ॥ अपितु वद्भूतिसंतीत्यर्थः ॥ अतः न

खिद्यस्वऽऽखं मायाहि ॥ किंतु प्रियतमस्य प्राणेश्वरस्य ॥ जारा सक्तत्वेन भर्तृरिषीत्यति
शयाभावात् ॥ अल्पाचतरमित्यत्र तरपवत्तमयस्वार्थः ॥ ग्रहं सदनं प्रयाहि गच्छ ॥ अ
त्रोक्तलक्षणव्याजोक्तिरूपालंकारेण नायिकायाः संकेतोपदेशप्रतीतिरूपवस्तुध्वनिः
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २८ ॥ तृतीया मुदा हरति ॥ कर्णकल्पितेति ॥ काचित्काचित्यत्याह
कर्णकल्पितरसालमंजरीयिंजरीकृतकपोलमण्डलः ॥ कर्णे श्रोत्रे कल्पिता उत्तंसीरु
ता संकेतिततरुतले मया गत्वा परान्तमिति राधा प्रत्ययार्थमिति भावः ॥ रसालस्य आ
मस्य तस्यैव संकेतितत्वादिभावः ॥ तस्य मंजरीपुष्पगुच्छविशेषः तथा पिञ्जरीकृतं पिञ्ज
रीकृतं परागसंसर्गादिति भावः ॥ कपोलमण्डलं गण्डस्थलं यस्य सः ॥ कर्णपदं यथेयं मं
जरीकेवलं श्रवणयोग्या तथा तदुदीरितं केवलं श्रवणयोग्यमेव न त्वत्तु भवयोग्यत्वमि
ति संकेतपालनराहित्यं व्यंजयति ॥ कल्पितपदं यथानर्कमपिरसालमंजर्याः परागा
संगमस्तथा संस्थापनेन कतिपयाधिककालावस्थापिततया संकेतस्यातिप्रियत्वं राधा
यास्तथा विधप्रत्ययोत्पादनस्यावश्यकत्वं च घोतयति ॥ रसालपदं स्पृहणीयत्वं ध्वनयति

षष्ठीचविरुक्तातरत्वं व्यनक्ति॥ मञ्जरीयदेनपरिमलबहुलत्वं व्यज्यते॥ स्त्रीलिंगनि
र्दिशेनसर्ल्लयाग्रहणयोग्यत्वमावेद्यते॥ पिञ्जरीकृतपदं कर्णसंगमशालिरसाल
मञ्जेर्याः प्राप्यभावादचेतनस्यगंडस्यापिपाण्डुरतासंज्ञायतेकिमुतसचेतनस्येतिवि
रहभीरुतामावेद्यति॥ मधुरिपुर्मधोः दैत्यस्यशत्रुः रुक्मः मधुपदं उन्मादनवत्त्वं ध्वन
यतितच्चदुराधर्षत्वं रिपुपदंतत्प्रतियोगिकवैरवत्तयाजगद्धिदितवैभवत्त्वं व्यंजयति त
च्चावश्यग्राह्यदर्शनयोग्यत्वं॥ उभाभ्यांचकठिनहृदयत्वं तच्चस्वकृतसंज्ञातसंकेत
विघातजनितमन्युतयाडः प्रापदर्शनीयत्वं द्योतयति॥ अतएवनिःपतन्नयनवारिधा
रयानिःपतंतीनिस्सरन्तीनयनयोर्नेत्रयोर्वारिधाराजलधारायस्याः सासंकेतित
तरुतलगमनज्ञापकमञ्जरीदर्शनेनमयेवतत्रमन्दभाग्ययानगतमिति विघादेनेति
भावः॥ धारापदेनडः स्वातिशयो व्यज्यते॥ राधयाराधयतीतिराधातया॥ एवंचमधु
रिपुसङ्गमैकचित्तत्वं ध्वन्यते॥ निरीक्ष्यते विलोक्यते निरीक्ष्यत इति पदं किं कर्तव्यता
मूढत्वं व्यनक्ति॥ रघोद्धतावत्तम्॥ हारसङ्गतपयोधराकरंशं खसुक्तवल्ग्वेनसंगतम्॥

डुः स्वातिशयं व्यंजयति तालीदल्यति तालीरक्षविशेषस्तस्यदलं न बोधितं पत्रमित्यर्थः॥ तस्यघ
तिपाण्डुरकांतिलेभे प्रापलेभे इत्यनेनकांतिप्राप्तावनायासजन्यत्वं तेनातिविरुक्तातरत्वं द्यो
त्यते॥ संकेतनिकेतमंगडुः स्वेनेतिभावः॥ तालीतिस्त्रिलिङ्गनिर्दिशत्सजातीयतयातद्यते
शीघ्रप्राप्यत्वं व्यज्यते॥ यद्वाकामिनीतएवतत्प्राप्त्यासतीत्वं॥ तेनगुप्तापरपुरुषादुरागवत्त्वं
द्योत्यते॥ गाथाद्वितीयतुर्यावष्टादशमात्रकोयदाभवतः मात्राषष्टिशरीरपोक्तासागी
तिरिहहिफणिपतिना॥ इतिलक्षणलक्षितेगीतिबुद्धितीयासुहाहरति॥ निद्रालुके
कीति॥ काचित्प्रियवसतिनीयमानांतत्रचोर्व्यरतसंकेतनिकेतनाभावशंकाव्याकुलां नायि
कांसमाश्वासयति॥ हेतुचिरुशंगितचिपदंचिंतातिशयं व्यंजयति॥ यतः तत्रापिप्रियव
सतावपि॥ निद्रालुके किमिथुनानि निद्रालुनिनिद्राशीलानि॥ स्पृहिरहीत्यालुच॥ प्रश
स्ताके कामदरवाणीपेषां प्रशंसायामिनि॥ तेषां वर्हिणामिथुनानि स्त्रीपुं द्वंद्वानियेषु ता
नि॥ निद्रालुपदं॥ आश्वस्तत्वं ध्वनयति॥ तच्चजनसंचारमन्यत्वं॥ तरपिगुप्तरतयोग्यत्वं
केकिपदं घनतरघनोदयविभ्रमजनकनिविडतमतरुद्धायावत्त्वं व्यंजयति॥ तच्चान्यानव

परं कठिनत्वं व्यजयति उदंचितं उत्कृष्टं रमणीयं वारोमां च कंचुको रोमां चाः कंचुकमिव लोहजांग
 त्राणमित्यर्थः कंचुको वारवाणो स्त्रीत्यमरः कंचुकपदं नैविष्यं ध्वनयति तच्च हर्षातिशयम् आ
 ततानविस्तारयति स्म आनन्दादिति भावः एवं च स्वतः कठिनतरयोरपि कुचयोः सुरतसंग
 रे भंगो मा भवत्विति धिया कंचुक करणे सुरतप्रियत्वमभिव्यज्यते एवं च नने रायावाधी
 र्येऽपि नेत्रसत्त्वादेव रपत्न्याश्च नेत्राभावेऽपि श्रोत्रसत्त्वात् सुरतप्रतिबंधकसामान्याभा
 वविवक्षेत्याहुः अत्रैतादृशोक्तिवस्तुना पांथस्य संकेतदानप्रतिरूपं वस्तु ध्वन्यते तेन
 चायमुपभोग्यइति नायिकाहर्षप्राप्तिरूपं व्यस्तुच्यते वसंततिलकाद्यन्तम् ३० सप
 रिकरां परोढामभिधाय कन्यां लक्षयति किंचिदिति काचित्कांचित्यत्याह किंचित्कुं
 चितहारयष्टि किंचिन्मनाकु कुंचितावलितं तिर्यक्चलनादिति भावः हारयष्टि
 रलतायत्रक्रियायां तथा किंचित्पदं च कुतरतिर्यक् विचलने सविधजनस्य साकृत
 ज्ञानं भविष्यतीति संकेतदानगोपनं व्यजयति हारपदं चित्ताकर्षकत्वं स्वर्णतः करत्वं
 च ध्वनयति यष्टिपदं कठिनतामावेदयति साचक्रामुकदर्शनसमसमयसंज्ञातविरह

ती ६

४७

कर्तव्य

कातरताम् स्त्रीलिंगनिर्देशश्च स्वनिष्टलज्जायास्तोचितींद्रोतयति साचतवतुतथानतद्वत्
 मुचतमिति च निःशंकचोचित्यं समस्तचसंकेतागमनावसरे तिर्यक् विलोकने न जनकोपन
 तां व्यनक्ति किंच सरलभ्रूवल्लि सरले अकुले भ्रूवल्लि भ्रूलते यत्र सरलपदेन सस्पृहा
 वलोकनीयत्वं व्यज्यते वल्लिपदेन सरसत्वं ध्वन्यते स्त्रीलिंगनिर्देशेन स्वीयस्वाभाविक
 कोटिल्यस्यापित्यागेन कामुकविषये प्रीत्यतिशयोद्योत्यते समस्तेन च स्वीयदूरदर्शि
 त्वं किंच साचिस्मितम् साचितिर्यक् स्मितं हसितं यत्र अन्यापदेशेनेति भावः एवं च
 हास्यगोपने न ज्योत्स्नायां नागन्तव्यमिति व्यज्यते किंच प्रांतभ्रांतविलोचनपुति
 प्रांतयोः अप्रांतयोः भ्रांता व्याकुला विलोचनयोर्नैत्रयोर्धुतिः कान्तिर्यत्र आन्तिप
 दं कामुको द्रुमागतामापरमत्विति विरहभीरुतांगमयति समस्तचसंकेतागमनकाले
 परितो विलोकनेनानवलोकनीयतया आगनगोपनं व्यजयति किंच भुजापर्यस्तकला
 भुजायां वा हो भुजां च गुरीमिति माघीयप्रयोगदर्शनाद्भुजशब्दः स्त्रीलिंगोऽप्यस्ति पर्य
 स्तपतितं कर्णोत्पलं अवतंसीकृतमिति भावः एवं च महुजायां कदात्वं करकमलसंगो

प्रविष्टानीति आलिंगनौत्कृष्टं ध्वन्यते ॥ तथा स्फुरदंगुलीयक रुचा ॥ गंडस्य स्फुरतीरीष्य
माना अंगुलीयकस्य उर्मिकायाः ॥ अंगुलीयकस्य मर्मिकेत्यमरः रुक्कांतिर्यस्याः तथा
एवं च भूषणस्यापिशोभाजनकतया गुल्याः शोभातिशयो ध्वन्यते ॥ अंगुल्याः गंड
स्य कपोलस्य कंठस्य नकुर्वाणा विदधती ॥ एवं च मत्कपोले त्वया स्वकरेण यत्र वल्ली
विरचनीयेति व्यंजयति ॥ कर्णस्येति पाठे त्वद्वचना मृतपात्रता भट्टित्यस्य कर्णस्य भ
वत्विति ध्वनयति ॥ नृपकन्यका राजकन्यका नृपपदंडः प्रापत्वं व्यनक्ति ॥ यद्वा इतरन
रसं रक्षकस्य स्वीयकन्यारक्षणो किं काठिन्यमिति तथा विधरक्षणरिपरिहारपुरः
सरायिलोकनेनातिवश्यत्वं ॥ सुकृतिर्न सुकृतपरिपाकवंतं पुमानं ॥ यस्तद्व्यते सयू
य इति वत् ॥ यमालोकते स सुकृतीति वचनव्यक्तिः ॥ स व्याजं तादृशचेष्टाभिः स्वाकृतं
ख्याययेती किमपि व्याजीकृत्य ॥ तथा विधधा श्र्याभावादिति भावः ॥ सखी सान्ति
ध्यादिति वा ॥ आलोकते विलोकयति मदनपरवशतयेति भावः ॥ तादृशचेष्टाचर
णेन वस्तुनाना यकस्य मय्यनुरक्तेयमिति प्रतीतिरूपवस्तु ध्वनिः ॥ शाईलविक्रीडि

विभ्रती कनककुण्डलं मुदं कामिनी वक्ररुतेरथो हते तिलक्षणात् ॥ २९ ॥ मुदिता मुदा हरति ॥ गो
ष्ठेष्टिति ॥ काचित्सखी स्वनायिका सविधमेव यथिकं वक्ति ॥ हे पांथ अस्याः पतिः ॥ पातीति पतिः
भती पतिपदमपियत्वं ध्वनयति ॥ गोष्ठेषु ॥ गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठानितेषु ॥ गोष्ठे गोष्ठान
कंचेत्यमरः ॥ वक्रवचनेन चिरप्रत्यावृत्तिकत्वं ध्वन्यते ॥ तिष्ठति अहर्निशमिति भावः ॥ नरा
ततः प्रचलताभावोद्योत्यते ॥ किंच न नन्दाः न नंद इति भ्रातृजायायामिति ॥ न नंदा भर्तृभ
गिनी न नंदापदेनियतद्वेषवत्वं व्यनक्ति ॥ वधिराश्रवणभाववती ॥ वधिरस्य प्रायेण मृक
त्वात् दृष्टमप्यनया वक्तुमशक्यमिति भावः ॥ तथा यातुः देवरपत्न्याः नेत्रद्वयस्य च नय
नयुगलस्य च चकारात् त्रयुगलस्येत्यर्थः ॥ पादवं सामर्थ्यं नास्ति ॥ इत्थं पतिरनागं
तातद्गिनी देवरपत्न्याः ॥ वागविकलत्वं तरुणी चेयं मत्सखी ॥ तस्मात्त्वयाऽऽख्यातव्य
मिति संकेतघोतकत्वं सखीवाक्यं निशम्य सादरं श्रुत्वा ॥ एवं च संकेतस्यातिप्रियत्वं
ध्वन्यते ॥ तरुणीनायिका तरुणीपदं संकेतितनायस्य हृणीयत्वं व्यंजयति ॥ तत्रावश्यं
भावि सुरतं ॥ कुचकुंभसीमिकुचौ कुंभा विवकशिखण्डाविवतयोः सीमिपरिसरे ॥ कुंभ

यते ॥ तत्रापितयोरपीत्यर्थः ॥ वित्तमात्रमेव न सो न्यर्थादीत्यर्थः ॥ अयं भावः इरावती ॥
 वसंतसेने वित्ते तरानुपाधिकत्वे सति वित्तोपाधिकाग्निमित्रचारुदत्तमहाराजाजुगव
 त्यो अदात्रनुरागाभावविशिष्टरत्नादिदानशीलाग्निमित्रचारुदत्तानुरागवत्त्वात्
 यन्नैवं तन्नैवमित्यनुमानात् ॥ तत्रापि वित्तोपाधिक एवानुरागः ॥ अतएव दशरूप
 के प्युक्तं ॥ छन्नकामसुखार्थेऽप्यस्वतः ॥ त्राहं युपेड कान् ॥ रक्तेवरं जयेत्स्वार्थान्निःस्वा
 नमात्रा विवासयेदिति यदीदानीं तनाः ॥ अपिकाश्चिन्ता सामान्यवनिताः के वांचित्सौ
 दर्यादिगुणलोभात्स्वीयधनैरेवोपकुर्वन्तीति प्रत्यक्षविरुद्धेयं कल्पनेति विभाव्य
 ते ॥ तदोक्तं रूपसामान्यवनितात्वस्योपाधेः कालिकाव्याप्यत्वे तत्त्वमेव ॥ प्रथम
 तः सामान्यवनिता नां विना धनं नानुरागः ॥ चिरपरिचयोत्तरं तु सौंदर्यादिनानु
 राग इति तदवस्थायां नास्त्येव सामान्यवनितात्वम् ॥ ननु तदा तासां कान्तर्भाव
 इति चेत् ॥ परकीयायामिति गृहाण ॥ नचाप्रकटपरपुरुषाभिलाषेति प्रायुक्तं
 क्षणव्याघातापत्तिः ॥ परकीयाया अपि न सर्वान् प्रत्यप्रकटः परपुरुषाभिलाषः ॥

यथा तथात्रापि ॥ वस्तुतस्तु सामान्यवनितेयं सामान्यवनितेयमित्यनुगताकार
 प्रतीतिसाक्षिकोपाधिमत्वमेव सामान्यवनितात्वमित्यनुगताकारोपाधिरिति दिक् ॥ के
 चित्सकलपदं वाहुल्याभिप्रायं तथा च वाहुल्येन वित्तमात्रोपाधिकानुरागवत्त्वमि
 तिलक्षणमाहुः तन्न ॥ अननुगमात् ॥ सामान्यवनितामुदाहरति ॥ दृष्टेति ॥ काचि
 त्कांचिपत्याह ॥ श्रीगणसंनिधौ प्रकटमंगलं प्रांगणं ॥ प्रकर्षस्व सुभगजनसरणि
 सन्निहितत्वं दूरतोऽपि दृश्यमानं कृत्वा ॥ तत्सन्निधौ निकटे ॥ अंगणं च त्वराजिरमि
 त्यमरः ॥ सन्निधिपदं दूरत एव दर्शनेनेता दृश्यवस्थोत्पत्त्या धनलुब्धत्वमावेद
 यति ॥ बहुधनं बहु प्रयत्नं दातुं तत्त्वाभावे बहुधनवत्त्वमप्रयोजकमित्यत आह ॥ दा
 तारं दानशीलं मित्यर्थः ॥ अभ्यागतं अनाकारितमिति भावः ॥ एवं स्वतः प्रवृत्तत्वेन
 धनं दातुं तत्त्वं द्योत्यते ॥ तेन च हर्षातिशयः ॥ दृष्ट्वा विलोक्य ॥ ननु स्पष्टा ॥ एवमपि
 दर्शनमात्रादेवैतादृश्यवस्थेति धनलुब्धत्वं धन्यते कुरंगीदृशमगने प्रायाः म
 गे कुरंगवातायुरित्यमरः ॥ कुरंगपदं विशालत्वकृत्वे द्योत्यति ॥ वक्षोजौ कुचौ ॥

वक्षोजपदं॥ अंतरगतांगमयति॥ साचनायिकास्वसुखसाधनसमसमयहर्षयोग्यतां ।
 परस्परं अन्योन्यपरस्परपदं समानहर्षतामावेदयति॥ आश्लेषं आलिंगनं हारादिप्रा
 सिसंभावनयेति भावः॥ आश्लेषपदं हर्षविशेषं व्यंजयति॥ तनुतश्च विस्तारयतश्च त
 नुतइत्यनेन आश्लेषे चिरकालावस्थायापित्वं ध्वन्यते तेन हर्षातिशयः॥ किंच कुंतलः
 कुंतलाः कचाः संत्यस्मिन् संगतत्वेन संकुंतलइति अर्षदिभ्यो वचिकुरः कुंतलो बालइ
 त्यमरः॥ धम्मिल्लोऽपि॥ कुंतलपदं कामिमनोजयकारणात्वं व्यनक्ति मालामिषात्॥ पु
 ष्यस्य ग्याजात्॥ मालापदं कामिकृतां द्योतयति॥ आनंदोऽश्रुपयांसि आनंदो हर्षः शि
 रोभ्रषालिष्ययेति भावः तेन अश्रुपयांसि॥ अश्रुजलानि पयः पदं कामिहृदयमंदना
 नलोपशमनशीलतामावेदयति॥ मुंचति विस्तृतति किंच अन्यच्च दृष्टिपदं धनदातृ
 त्वादातृत्वविवेकित्वं ध्वनयति॥ एकवचनैकरूपतया सत्यकथकत्वम्॥ धनागमे ध
 नप्राप्तिः॥ धनपदेन नानाविधत्वं ध्वन्यते॥ कथयितुं ख्यापयितुं॥ अमुना स्वतः प्र
 वृत्तत्वं व्यज्यते तेन चांतरंगत्वं समीचीनत्वं च श्रोत्रांतिकं श्रुतिनिकटं रहस्यकथ

तं हरेः॥ ३१॥ एवं व्याख्याने कन्यकामुग्धावद्वर्णनीयेति वक्ष्यमाणमूलग्रंथविरोधः
 इति श्रीच्यं वक्तेरुपेक्षितात्मजानंतपंडितविरचितायां रसमंजरी च्यं ग्यार्थकौमुद्यां स
 परिकरं परकीया निरूपणं समाप्तिमगमत्॥ लब्धावसरत्वात्सामान्यवनितां ल
 क्षयति॥ वित्तमात्रेति॥ वित्ते रत्नानुपाधिकत्वे सति वित्तोपाधिकसकलपुरुषविष
 यकानुरागवत्त्वमित्यर्थः॥ परकीयाया अपिकदा चिद्वित्तोपाधिकानुरागवत्त्वत
 त्रातिव्याप्तिरतः सत्यंतं॥ ननु तर्ह्यग्निमित्रादिनृपतिसौन्दर्यादिगुणोपाधिका
 नुरागभागिरावत्त्वादावप्यस्याप्तिरित्याह॥ न चिति॥ अग्निमित्रे रावती पदे चारुद
 त्तवसंतसेनोपलक्षके॥ अस्याप्तिमेव विवेक्येति॥ तत्रेति॥ वित्तमात्रोपाधेरभावा
 दिति॥ सौन्दर्यादिगुणोपाधेः सत्त्वादिति भावः॥ उत्तरयति एवमित्यादिसापेक्षराव
 त्यपि॥ अपि नाचारुदत्तगुणालुब्धायाः वसंतसेनायाः संग्रहः॥ महाराजे अग्निमि
 त्रे चारुदत्ते च महर्षे अदातरीत्यर्थः॥ फलितमाह॥ तेनेत्यादितेन अदात्रनुरागा
 भावविशिष्टमहाराजाग्निमित्राद्यनुरागेण हेतुनेत्यर्थः॥ अवगम्यते अनुग्री

स्यते विस्तरभयान्तात्र प्रत्येकोदाहरणानि॥ प्रथमो दिष्टत्वादस्य संभोगदुःखितामुदाहरति
 त्वं हतीति॥ काचिन्नायिका स्वयमेव नायककारणाय प्रेषितांते नोपभुक्तां हतीं वक्ति॥ हे इति
 पदमसत्यभाषित्वमावेदयति॥ अन्यवेदनानभिज्ञत्वं वा स्वकार्यं करणप्रवणत्वं वा॥ त्वं कुं
 जलतापि हितप्रदेशं॥ अनादिष्टमिति भावः॥ कुंजपदं विविधोद्गीयनविभाववत्तयामदन
 बाधाजनकतां व्यंजयति॥ निरगाः गतवतीति निरगा इत्यनेन गमने बुद्धिपूर्वकता व्यज्य
 ते॥ गतिस्थितिस्त्रिचो लुक्॥ उपरं पापीयसः निर्दयस्य॥ पापीयस इति पदं दूतीसंगतियो
 ग्यतामावेदयति॥ एकवचनमनादरं व्यंजयति॥ ग्रहं सदनमादिष्टमिति भावः॥ ग्रहपदं ग
 मनयोग्यतां ध्वनयति॥ द्वितीया स्पृहनीयतां व्यनक्ति॥ न निरगाः प्रमाणासि कार्यं प्र
 तिपादकं महाकथं नालीकमिस्माह॥ अन्यथेति॥ उक्तवैपरीत्ये तवेति शेषः॥ तवेति प
 दानुपादानेन देहे स्वतंत्रता ध्वन्यते॥ तथा च स्वतंत्रस्य देहस्य किमकार्यमिति चोत्प
 ते॥ न च स्वनायकसंगमशालित्वं देहपदं संतोषपात्रतां व्यंजयति॥ किंशुकाभरणं॥ किं
 शुकानां पलायुष्माणं॥ आभरणं मालेतियावत्॥ यद्वा तान्ये वाभरणं अलंकारः॥

इतरालंकरणसत्त्वे तत्त्वतो न वे प्रिकारणं॥ किंशुकाभरणं तु स्फुटं प्रत्येमीत्यर्थः॥ एवं स्फु
 टं परिदृश्यमानं॥ किंशुकाभरणवत्तया कुंजगमनानुमानात्॥ मया त्वदीय कुंजगम
 नं॥ तत्त्वतो वसितमतो नाहं प्रतारणीयेति भावः॥ किंशुकपदेन आरक्तत्वं कुटिलत्वं च व्य
 ज्यते॥ आभरणपदं सुखजनकतां व्यनक्ति॥ एकवचनं दुर्लभतां ध्वनयति॥ कथं दृश्य
 ते॥ यद्वा इति दूयते परितुष्यतिसादृती॥ तस्मात्त्रणं हे इति॥ मत्वेदं विज्ञात्वं॥ तापोपशा
 मक कुंजं गतवती॥ मत्प्रियतम विरहदुःखेन दुःखितमात्मानं तदपनायकवस्तुलाभे
 न सुखयंती॥ मामपि तथा विधां स्वाभिन्नताभिमानेन संभावयंती कुंजं जनसेवारर
 हितं प्रदेशं विशेषं गतवती परंतु पापीयसो॥ महुः खदस्य मदेकव्यमने कचाटुवचन
 रचनो कुर्वत्यास्तवाप्यवगणनाकारिणः॥ तस्वामि कृत्वा तथा विधत्तुहं अहंका
 रलो वनगतवती तथा च साध्विदं चेष्टितं कृतं एतेनाहमतीव सुखितास्मीत्याकृत
 विशेषो व्यज्यते कथमिदं विज्ञातमित्यत्राह॥ अन्यथा देहे देधीति देहः॥ तस्मिन्नुपच
 यवतीत्यर्थः॥ रिह उपचय इति धातोः किंशुकाभरणं कथं दृश्यते॥ प्रवेतयत्नेन कुं

सुमशरस्य अरुं भुंक्तुदा अतितप्ता इवरक्ता इमेशरा अपहृत्य समानीता अतो ते कृपि
 कुसुमसायक वेदना भविष्यतीति मत्समाधानविधानयेव स्फुटं धियमाणा न्या भर
 णरूपाणि किंश्रु कानि दृश्येते इत्यर्थः । तथा च सर्वं मत्प्रियं त्वया संपादितं मतस्त्व
 त्समाना मन्या इती न पश्यामीत्युपहासो व्यज्यते ॥ अत्र व्याजस्तुतिर्मुखे निदस्तु
 तिर्वांरूठिरन्यथेति ॥ तल्लक्षणलक्षितव्याजस्तुतिवकोक्त्या पच ॥ स्वदेनानुमानं तु
 तत्कार्यात्कारणाद्यवधारणमिति लक्षणा लक्षितं किंश्रुकलिंगकंकुजगमनानुमा
 नरूपा लंकारेण प्रियोपभुंक्त इती न खक्षतादिसंभोगलक्ष्य दर्शनेन नायिकायाः
 दुःखागमप्रतीतिरूपं वस्तु ध्वन्यते तेन च प्रियदूत्योरपराधप्रकाशनरूपं वस्तु व्य
 ज्यते ॥ ननु खंडितैवेयमिति न ततोऽन्यसंभोगदुःखितान्येति चेत्सत्यं प्रियांगसं
 गिकामिन्यंतरलक्ष्यदर्शनसंजातखेदवती खंडिता ॥ स्वप्रियसंभोगलक्ष्य व
 त्कामिनीदर्शनसंजातदुःखवती अन्यसंभोगदुःखितेति ॥ सामिथ्यमवस्थेति स्या
 भेदाद्भिन्ना ॥ अतएव अन्योपभोगचिह्नपतिसंजातपतिदुःखवत्त्वमेव खंडिता लक्ष

दर्शन

नयोग्यताद्योत्पत्तेः ॥ कर्णातिकमिति पाठे पितदेव व्यंग्यं ॥ गच्छतीव अत्र तदर्शनानंदेन गा
 त्रस्फुरणोत्सहसेवस्तनसम्पर्के आश्लेषेक्षासाभिलाषप्रकटनाय शिरसि चैलां च न हा
 नेकरादिसंपर्केणांगमष्टिकं पेनवापुष्यच्युते आनंदश्रुत्यागोत्प्रेक्षा कर्णविश्रोतने
 त्रनेत्रकटाक्षविलोकने गायनोत्प्रेक्षा ॥ एवं लुत्तालुत्तयोरुत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः उक्तं च संभा
 वनमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन च दितिसाचवदुधनदातृत्वस्येत्यर्थं प्रतिहेतुत्वाद्वाक्य
 र्थहेतुककाव्यलिंगानुसंधिना शार्दूलविकीडितमृत्तम् ॥ ३२ ॥ इति व्यवकपंडितात्म
 जानेतपंडितविरचितायां रसमंजरी व्यंग्यार्थकौमुद्यां सामान्येव नितानिरूपणम् ॥
 एवं तिस्रोऽपि नायिका निरूप्यतासां मेव भेदोत्तरमाह ॥ एता इति ॥ मुग्धादिभेदहीनस्वी
 याप्यकीया सामान्या इत्यर्थः ॥ अन्यसंभोगदुःखिताः अन्यस्याः परस्याः संभोगः ॥
 स्वनायकेन सह रतिप्रसंगः तेन दुःखित इत्यर्थः ॥ स्वनायकीयनायिकांतरसंभोगज्ञा
 नजन्यदुःखत्वमिति ताल्लक्षणां फलितम् ॥ वाक्कोक्तिगर्वित इति ॥ वकोक्त्या दुक्तिवि
 शेखेन गर्विता स्ववर्गे गर्ववत्त्वमिति फलितं लक्षणां मानवत्यश्च मानलक्षणां चाग्रेव

गंममेतिभावः नयनं नेत्रं तदीयमितिभावः तयो रंतरालं व्यवधायकं ततोभीरुर्मयशीलः भव
 तामपिमहिलोकांतरायं मन्वान इत्यर्थः यद्वा तनुस्वल्पमपि नयनांतरालं दर्शनव्यवधा
 यकं यत्किंचित्तत्रभीरु तदहमान इत्यर्थः तनुपदं कमनीयतां ध्वनयति नयनपदं दर्शनला
 लसतां व्यञ्जयति भीरुपदं अत्यन्तासक्तिं व्यनक्ति कांतः प्रियः कांतपदेन कमनीयता व्यज्य
 ते मेवपुष्टिविभूषणानि अलंकरणानि वक्रवचनं नानालंकारकरणसमर्थतां कान्तस्या
 भिद्योतयति न कलयति धारयति अत्रोक्तरीत्या यथा मयि प्रेम न तथा त्वयीति त्वत्तोहं
 धन्यतमेवेति स्वाधिक्यव्यापनात् व्यतिरेकालंकारः उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स
 एव स इति तच्छक्षणम् पुष्पिग्रालंकारः संतिममभूषणानि न तवेति वादिनीं काचिद्वक्ती
 ति वा ॥३४॥ द्वितीया मुदा हरति कलयतीति काचित् सरवी वक्ति हिसरिवकांते प्रियसि
 कांतपदं विरस्कारायो गमतां व्यञ्जयति अक्षणेर्नेत्रयोः ममेतिभावः कमलोपमानं
 कमलसाम्यं कमलपदं सरसतां दीर्घतां च ध्वनयति कलयति विचारयति एवं चैतादृश
 विचारमात्रकारिण्येतादृशकोपकरणं किंपुनस्तथावचनादविति व्यज्यते कमलस्य निरु

पमानयोर्मन्युनयोरुपमानत्वेन यनापेक्षया कमलस्य प्रसिद्धत्वं गुणोत्कर्षशालित्वं चाग
 तमिति कथमयुक्तमनेन विभाव्यत इति केशदा तत्त्वं व्यज्यते तेन च सापराधत्वं तेनापि च
 देहाहत्वं तथावाचिसुधारसस्यामृतद्वयस्य रसपदं मधुरिमातिशयं व्यञ्जयति सा
 म्यं तुल्यत्वं प्रथयति प्रख्यापयति सतीत्यर्थः अत्रापि पूर्ववदेव व्यंग्यं केतेवराकेमनूयन
 वचनयोरुपमानत्वं लप्स्यते विपरीतं तु युक्तमितिभावः उत्कंचगुणोत्कर्षप्रसिद्धयुप
 माने तद्व्यज्यते तन्मूनमुपमेयस्यादेतयोस्तुल्यते ग्रमेति एवमप्युर्ध्वापादनकारिणि वि
 माचरामि किंप्रतिसंधेयं विचारयामितत्कथय उपदिश अस्तां वातावदेष्टा विचारका
 रिण्यपि कांते स हि ह्युते वतरीयतादृशविचारसरुनशीलत्वमेव दोषः सर्वत्र गुणरूपाया
 अप्येतस्या अत्र दोषत्वमिति चित्रं दोषपदं आतिजनकतां गमयति समजति संजातः उ
 पसर्गेण विशेषदर्शनानि वर्त्यत्वं व्यज्यते पुष्पिग्रालंकारः ॥३५॥ मानवतीलक्षयितुमाह मा
 नवतीत्यादि प्रिया पराधजापकचेष्टागम्यकोपवत्वं तद्वत्त्वमेव बालक्षणं तस्यैव विध्या
 तस्या अपि त्रैविध्यमित्याह सचेति क्रमेण तल्लक्षणमाह अत्यापनेय इत्यादि कष्टत

॥५४॥

रश्मि इति ध्वजः ॥ द्विवचनविभक्त्येति तत्तत् ॥ कष्टतम इति ॥ बहुत्वे अतिशयने तमविष्टनाविति
तमम् ॥ उक्तं च स प्रायशो भवेत्त्रेधा कामिनीनां प्रियं प्रति ॥ अवेक्ष्य दोषमेतस्य गरीयान्मध्य
मो गुरु इति ॥ न तसाध्यो व्येकस्तिष्ठति स नोक्तः ॥ त्यतो न्यूनत्वमत आह ॥ असाध्य इति ॥ स
अलीक एवेति भावः ॥ तत्कारणान्याह ॥ अपरस्त्रीत्यादिजोत्रस्वलनमिति सपत्नीनामो
च्चारणमित्यर्थः ॥ तस्यापनोदकान्याह ॥ अन्यथा सिद्धेति ॥ प्रकारांतरसिद्धयत्कृतं हलं ते
नापनोद्य इत्यर्थः ॥ अन्यथा वाद इति ॥ अपलोपोक्तिरित्यर्थः ॥ तत्राद्यवतीमुदाहरति ॥ स्वे
दां बुभिरिति ॥ काचिस्त्रियतमसखीनायिकां प्रति वक्ति ॥ हे शो दोदरि कुशोदरि ॥ शो दोदरी
तिसंबुद्धिपदोपादानमुदरमध्ये पिमानस्या वक्ष्यामं न नास्तीति व्यंजयति ॥ प्रिये प्राणेश्वरे ॥
प्रियपदं तत्कृतापराधगणना करणेोचित्यं ध्वनयति ॥ अन्यां परां ॥ अन्यपदमगणीयत्वं
व्यनक्ति विलोकयति भूषयत्यपि विलोकनकारिति ॥ अलंकरणकारिण्यपि न केवलं विलो
कनकारित्वमात्रमपि तु अलंकरणकारित्वमिति महदपराधकारणं तद्वत्त्वे पीत्यपिशब्दा
र्थः ॥ सतीति शेषः ॥ अंगभूमौ शरीरदेशो अंगपदं स्वल्पत्वं चोत्तयति ॥ एकवचनं च तदतिशयं

॥५४॥

क्षणं वक्ष्यति ग्रंथकर इति शंभुः ॥ इदं च स्वीयादित्रितयसाधारणमुदाहरणम् ॥ एवमग्रेऽपि रो
ध्यम् ॥ अनुपुपूरतं ॥ उद्दिष्टक्रमाद्वकोक्तिगर्विताविभागमाह ॥ प्रमेत्यादि प्रियतमविरूपि
तस्वगतप्रीत्यतिशयगर्वव्यंजकवकोक्तिरचनानिपुणात्वं प्रेमगर्वितात्वं तथा स्वगतसो
दयोक्तृगर्वप्रयुक्तवकोक्तिरचनानिपुणात्वं सौन्दर्यगर्वितात्वं ॥ तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वा
त्प्रथमा मुदाहरति ॥ वपुषीति ॥ काचिद्गुण्यंतरेण स्वगतप्रियतमप्रीत्यतिशयमाविष्कृतं
सखी प्रत्याह ॥ हे सखि प्रभुः भर्ता प्रभुपदं समर्थतां व्यंजयति ॥ सा च यथा बहुलतयाऽर्त्त
करणादिकं गेहे स्थानीयं तथा तवेहे स्थायितमतो न तोषातिशय इति प्रियतमानादर्थं
नयति ॥ यदा प्रभुपदं स्वतंत्रत्वं व्यनक्ति तदपि डुराध्यत्वं कार्यकालीनप्रेमकारित्वं वा ॥ तव
वपुषि अंगेषु रत्नभूषारत्नयुक्तमलंकृतं तनोति विस्तारयति ॥ यद्विस्वतो न शोभते त
स्येव भूषाकरणं युक्तमयुक्तमन्यस्येति भावः ॥ इति हेतोः त्वं धन्यतमासि ॥ अन्यास्त्वधन्याः
भूषाविविरहात् ॥ त्वत्त्वतिशयितधन्या इति किं ब्रवीमीति ॥ सोलुं दं ॥ यदा धन्यतमासीति किं
कुलितं ब्रवीमि तस्मादधन्यतमासीत्यर्थः ॥ एतदेवाह ॥ सखितनुनयनोतरालभीरुः ॥ तनुरं

मोक्षारणं मया कृतमिति भावः ॥ गोत्रं नामि कुले गोत्रं गोत्रस्तु धरणी धरति विश्वः ॥ तत्र तस्मिन्नि
 षये ॥ अथ च यज्ञोत्रं स्वलनं तत्पर्वतस्वलनमेव अतएव भ्रमजन्यत्वं ॥ एवं च यथा बुद्धिपुरस्त
 र्दं न कस्यापि पर्वतस्वलनं नित्येदमिति भावः ॥ एवं चाकस्मिन्नेतादृक् कायेण स्वस्मि
 न्निगतजीवप्रापत्वं व्यज्यते ॥ भ्रमो यदि न मन्यते यन्मयानामेव द्वारणं कृतं तत्त्वदीयना
 मभ्रान्त्या न तु त्वपत्त्या इति भ्रमेणेत्यर्थः ॥ इदं च मद्रुचनमसत्त्वं मन्यसे चेत्तर्हि रोमालि
 व्यालिसंस्पर्शः ॥ रोमालिः रोमश्रेणिः सेवव्यालुः सर्पः तस्य संस्पर्शरूपं शपथेदियं ॥ तत्र
 विप्रतिपत्तेः ॥ यैकारयः ॥ रोमो वलिपदं श्यामत्वं व्यज्यति ॥ तच्च चित्तातिशयत्वं तदपि दुः
 स्पर्शनीयत्वम् ॥ बालपदं साहजिकं कूरत्वं ध्वनयति ॥ समित्युपसर्गमिति मंत्रादिकपटविर
 हंगमयति ॥ शपथपदं सर्वपरिहारमो लिभतत्वं व्यनक्ति ॥ कारयेति पदमभिशपे
 स्वतएव तन्निवारणं करणे चित्येऽपि पराधीनतामावेदयति ॥ सा च मत्कृतनामोच्चारणा
 स्य न स पत्नी विषयकत्वं मंतव्यमिति रोमा बलिया लिसंस्पर्शमिति पाठे रोमालिरूपा
 या व्याली ॥ प्रायोः संताच्छेदसो ब्रुवन् कुलमिति कृत्वा ता तस्याः स्पर्शः एवं च स्त्रीत्वेन त्व

त्सजातीयतया त्वत्पक्षपातकारित्वेऽपि स्पृशेन्मुरवत्वेन त्वस्यातिशुद्धत्वं व्यज्यते ॥ इति कश्चित्
 कालिदासो गोपिचंदनमित्यादिवत् संज्ञाभावात् ॥ अत्र शपथाद्यपनेपत्वं स्फुटमेव ॥ अतु
 द्बुत्तम् ॥ ३७ ॥ अपराङ्मना संगतमनवती मुदा हरति ॥ दयितस्येति ॥ दयितस्य कांत
 स्य ॥ दयितपदं तत्कृता पराधस्पर्शदुःखातिशयजनकत्वं व्यज्यति ॥ भालदेशं ललाटपट्टं
 बालपदं उत्तमत्वमावेदयति ॥ सा चात्यन्तमदसंघटनं तच्चातिश्रेयसाणं ॥ सपत्न्याः सप
 त्नीपदं ॥ सा भाविकेष्वाकत्वं द्योतयति ॥ चरणालककपिंगलं ॥ पदसंवेधिलाक्षारस
 वभ्रवर्णं पिंगपिशां गोवभ्रपिंगलमित्यमरः ॥ उत्तामकरणेन चरणसंपर्कादिति भा
 वः ॥ पिंजरमिति पाठस्त्वलककस्य पीतत्वादसंभवादपपाठः ॥ वाजिभेदे पीते पिंजर इ
 तिविश्वात् ॥ यद्वा वभ्रपिंगलमित्यस्य प्रसंगे पिंजरो पीतेशीरस्वाभ्युक्तत्वात् ॥ उक्ताये
 साधुत्वं ज्ञेयेम् ॥ निरीक्ष्य सम्यगवलोक्य ॥ सुदृशो नायिकायाः श्रुतिमुक्ताः कर्णपा
 न्यपेरिता इत्यर्थः ॥ कोपेन वक्रविलोकनादिति भावः ॥ नयनस्य नेत्रस्य प्रियं प्रतिप्रेरि
 तस्येति भावः ॥ कोणभासः प्रांतदीप्तयः ॥ कटाक्षदीप्तय इति यावत् ॥ तिर्यक् विलोकने

॥५६॥

एकस्येववाधान्येनपुष्ट्यसंबंधान्नयनस्येत्येकत्वम् ॥ शिखरोपमाः शिखरेणपमरागेणशिखरः पमरागः स्यादिति विश्ववेजयन्यौ ॥ तन्वीश्यामाशिखरदर्शनेति मेघदूतप्रयोगः ॥ कठिनीभूताशयेशिखरइतीतिगोवर्धनाचार्योपिशिखरंदाडिमीवीजमित्यपिकश्चित् ॥ उपमीयंते आरक्तत्वादितिभावः ॥ तथावभ्रवुः संपन्नाः ॥ कोपेनेतिभावः ॥ कोणभासेतिपाठेआरक्तकटाक्षदीप्त्याश्रुतिमुक्ताः नायिकाकर्णसंबंधिमुक्ताफलानि ॥ यद्वाश्रवणभूषणयोग्यमुक्ताफलानि ॥ अर्थान्नायकेनस्वापराधक्षमापनाय-आनीतानिपमरागतुल्यानिजातानीत्यर्थः ॥ एवंचभूषणादानाद्यपनोद्यत्वंद्योत्यते ॥ यद्वाश्रुतिमुक्ताअर्थात्परावनतनायककृणाभरणरूपाः ॥ कुपितकामिनीनयनदीप्त्यारक्ताजाइत्यर्थः ॥ एवंचचरणपतनाद्यपनोद्यत्वंध्वन्यते ॥ यत्तुशिखरेणगिरिभ्रंणेणउपमीयंते श्यामत्वादितिभावइत्याहुस्तत्कुपितकामिनीनयनदीप्तेः श्यामत्ववर्णनानौचित्येनानुचितमाभाति ॥ अत्रतादशरूपानरूपवस्तुनानायािकायाः सागसिप्रेयसिकोलिव्यक्तिरूपं वस्तुव्यज्यते ॥ ३८ ॥ प्रसंगौरेतासांभेदान्तराणिनिरूपयितुमाह ॥ एताइति ॥ षोडशेति ॥ मध्याप्रगल्भयोः प्रत्येकंधीरादि

॥५६॥

कचनकापिप्रदेशइत्यर्थः ॥ किमः सप्तम्यां तात्त्विकेति कादेशः ॥ सप्तम्यर्थः व्ययमेतत्स्वेदांभुभिः ॥ स्वेदाद्विंडुभिः ॥ वडुवचनं पिबलतातिशयंगमयति ॥ पिबलं पंकिलं पिबलस्यसंतीत्यर्थे लोमादिस्त्रेणोलचपिबलपदेनपदावस्थानानर्हत्वंध्वन्यते ॥ तथाकचनकापिप्रदेशोत्कंडकितं संजातकंडकं प्रियपदश्रवणमात्रसंजातप्रमोदोदयेनेत्युभयत्रभावः ॥ तदस्यसंजातमितिइतच ॥ कंडिकितपदेनपददानानर्हत्वंव्यज्यते ॥ चकास्तिशोभतेरम्याणां विरुतिरपिप्रियेतनोतीतिभावः ॥ विवक्षितेवक्ति ॥ तवमानः अभिमानः ककस्मिन्प्रदेशोपदंअंघ्रिंदास्यति ॥ तत्स्थानेनविप्रः ॥ नजानीमः ॥ सागस्यपिप्रेयस्यनुरागेणस्वेदादिप्रियासेनवांगेमानस्यदमपिचातुंनपश्यामिस्थलैमित्यर्थः ॥ एकत्वपिबलत्वादपरत्रकंडकितत्वादितिभावः ॥ अन्नान्यथासिद्धकुत्तहलत्वाद्यपनेयत्वंस्युटं ॥ वसंततिलकरत्तम् ॥ ३९ ॥ उद्देशकमात्रोत्रस्खलनजन्यमानवतीमुदाहरति ॥ यत्रोत्रमिति ॥ कोपिस्वरुतगोत्रस्खलनकुपितांप्रियतमांशोतयितुंवक्ति ॥ कांतेइतिसंबुद्धिरध्याहर्तव्यातदनुपादानंचस्वकतापराधतयासंभ्रमातिशयमोवेदयति ॥ यत्रोत्रस्खलनं तत्सपत्नीना

नेतेमेदाना यकानां तथा ननायिकानां जात्यादिभेदनिबंधनभेदवत्त्वं ॥ वस्तुतस्तु वास्याय
नादिभिर्जात्यादिनापि भेदस्वीकारात्तद्देहाद्देहोयुक्त एव तासां अनन्त्यं च व्यक्त्या नन्त्यत्वा
ददोषाय ॥ यच्च नायकानामपि खण्डितत्वादिकं स्यादित्युक्तं ॥ तच्चानौचित्या इत्यसंगोप
त्यापराहं तां प्राचा मनुष्यास्तु न रियादिभेदाभावसाधकः ॥ अथ योजकत्वात् ॥ अत
एव जातिकालेत्यादिप्रागभ्यधापि ॥ ननु मुग्धायाः प्रज्ञाविशेषाभावाद्यथाधीरादिभेदा
भावस्तथाष्टविधात्वाभावोपीत्याह ॥ यद्यपीति ॥ धीरादीति आदिपदेन मानवत्वान्त
संग्रहः ॥ उत्तरयतितथापीति ॥ प्राचीनलिखनानुरोधेनेति ॥ वस्तुनिर्युक्तिकत्वादयुक्त
मिति भावः ॥ तत्र प्रप्ये मोदि एत्वात्प्रोषितमर्तकालक्षयति ॥ देशांतरगतेति ॥ देशांतर
गतप्रियविरहसंतापवत्वमित्यर्थः ॥ दशावस्था इति तास्त्वग्रेवक्ष्यति ॥ तत्र मुग्धां प्रोषि
तमर्तकासुदाहरति ॥ उः खमिति ॥ काचित्कांचिप्रत्याह ॥ अंबुजमुखी कमलमुखी ॥ अंबु
जयति ॥ तच्च विरहगोपनं ॥ दीर्घतरं प्रियतरगमनमारभ्य तत्क्षणवधि ॥ दीर्घतरपदं
उल्लंघनीयत्वं ध्वनयति ॥ तच्च उः सहत्वं उः खं विरहजनित्यर्थः ॥ वहंत्यपि ॥ वहतीति पदं ॥

कठिनहृदयतामशक्यप्रतीकारतांच व्यनक्ति ॥ परंतु सखीवर्गाय सखीसमूहाय ॥ सखीपदं
उः खकथनार्हतां द्योतयति ॥ वर्गपदं उः खनिवारणसमर्थतां गमयति नोभाषते ॥ नोवक्ति ॥ ए
वं च स्वसर्वरहस्यकथनार्हस्य स्वसखी निरुहस्यापि न निवेदयति ॥ उः खं किं पुनरन्यस्येतिल
ज्जाविशेषवत्त्वं ध्वन्यते तेन मुग्धात्वं ॥ किंच शोबालैः जलनील्यादिभिः शोबालयदंतापापनो
दकतां व्यनक्ति शयनं आस्तरणं शयनपदं निविडतां गमयति ॥ स्रजंत्यपि स्रजं तीत्यनेन क
रते आदरातिशयो व्यज्यते ॥ पुनः किंतु न शोतेन निद्राति ॥ किंच कंठे कंठपदेन उः खं यदा प्रस
ना जाज्यमभिव्यज्यते ॥ गदगदवाचं स्वलितां गिरं सवाष्पत्वादिति भावः ॥ अंचति दधाति
एवं च वाचि अस्फुटत्वमभिव्यज्यते ॥ परंतु दृशा दृष्ट्या एकवचनेन विविधविलोकनाभावेन
चिंतातिशयो ध्वन्यते ॥ बाष्पोदकं अश्रुजलं उदकपदेन स्थगनानर्हत्वं व्यज्यते ॥ न धत्ते न
दधाति ॥ एवं च स्थगनानर्हस्यापि स्थगनेनातिलज्जात्वं द्योत्यते ॥ एवं विरहस्तापकवा
चेष्टा गोपनकारिणी यत् येन प्रकारेण संतापं विरहदाहं सहते तत्प्रकारं चेतोभवः मर
नः वेद जानाति न त्वन्य इति भावः ॥ सहते इति पदेन उः सहत्वं गम्यते ॥ चितोभवपदेन हृदयसं

॥५८॥

निहितत्वेन च सहन प्रकारान्वयमावेद्यते ॥ विशेषोक्तिरलंकारः ॥ लक्षणं तत्कंशा ईलविकीर्णितं च
तत् ॥ ३९ ॥ मध्याधीराः येष्टोषितमर्तकामुदाहरति ॥ वास इति ॥ काचित्स्त्रीनामिकां वक्ति हे स
खिवपुषो देहस्य वासः वसनं तदेव ॥ पूर्वपरिगृहीतमेव ॥ वासः पदमत्यभारत्वमावेदयति ॥ एवं
च सार्वकालिकदेहं वसनसंगात् खेदवता असंभवनीति ध्वन्यते ॥ एवमपि ॥ तथा हस्तस्य
करस्य बलयं कंकणं तदेव वलयपदे खेदाजनकत्वं व्यनक्ति ॥ तथा जघनस्य नितंबस्य सैव प
र्वपरिगृहीतैव रत्नकांचीमणिगणाराजिरंजितारसना ॥ यान्येव पूर्वपरिगृहीतवती वसना
दनिता न्येवैतानि संप्रति दधासीत्यर्थः ॥ वाचालभंगसुभगो वाचालाः कुलितवक्रभाषि
णः ॥ आललाटजो वक्रभाषिणीति कुत्सार्थ आलव ॥ कुलितत्वं विरोधविषयकत्वेनासहा
त्वेन वा ॥ ये भंगाः अमरास्तेः सुभगो गीतकीर्तौ वाचालयदं निंद्यत्वमावेदयति ॥ तच्च तद्व
नस्याश्रयणीयत्वं भंगपदं मदोद्दीपकत्वं व्यनक्ति ॥ सुभगपदं सामर्थ्यविशेषमभिव्यंज
यति ॥ तच्च अनिर्वार्यत्वं सुरभौ पुष्पसमये वसंते ॥ पुष्पसमयः सुरभिरित्यमरः ॥ सुरभिय
दमुन्मादकत्वं द्योतयति ॥ अद्य इदानीमेव समस्तं वसनादिकं ते तव अधिकं असहं भवति ॥

॥५८॥

भेदानां ज्येष्ठाकनिष्ठत्वेन द्वैविध्ये द्वादशमुग्धा एकैवेति मिलितत्रयोदशभेदवती स्त्रीयादिवि
धा च ॥ सामान्यवनितात्वे कविधेति बोद्धेत्यर्थः ॥ अयमेवार्थो मूलकृताये ॥ मुग्धाया लला
षा धान्येनेत्यादि ग्रंथेनाभिहितः ॥ अवस्थाभेदे मेवाह ॥ प्रोषितेत्यादि ॥ तासामिति पूर्वपरिग
णितानामित्यर्थः ॥ चतुरधिकाशीतियुतमिति परिगणनमेतत् ॥ नाधिकप्रवचनं दकं ॥ जाति
कालवयो वस्थाभावकंदर्पसायकैः इतरा अप्यसंख्यातानोक्ता विस्तरभीतित इति प्रांचो
क्तेरन्येपि भेदा अध्यवसेयाः ॥ कस्यचिन्नतं इष्टयितुमनुवदति यत्त्विति ॥ एतासां प्रनंत
रपरिसंख्यातानां दिव्यात्वं तद्देशीयत्वमुपाधिरूपं सामान्यं हेतुमाह ॥ अवस्थाभेदे न
वेतिकालिकविशेषो वेत्यर्थः ॥ विशेषः कालिको वस्था इत्यमरः ॥ एवकारेण जात्यादि
भेदैकमुदासः हेत्वसिद्धिपरिहारायाह ॥ जातिरित्युपलक्षकं देशादीनां तत्रैवोपलक्षकं
तरमाह ॥ तथेति ॥ अन्यदपीत्यर्थः ॥ अयं भावः जात्यादिभेदेन भेदेनापिकानन्यं स्यात्
पानायकेष्वपि दिव्यादिव्यादिभेदसंभवादानंत्यस्यादेवं दिव्यादिभेदवत् ॥ खलितत्वा
दिकमपि नायकानां स्यात् ॥ युक्तेस्तु न्यस्यात् ॥ तस्माद्यथा प्राचीनैरनुदाहृतत्वात् ॥

परस्याः न्यूनस्नेहादित्यर्थः ॥ एवं चैतस्यापि मायकस्य विदेशागमने आवश्यकवसनादिधारण
लसतया व्यंग्यदुःखप्रकाशत्वेन धीरात्वं ध्वन्यते ॥ एवं चोदाहरणसंगतिरप्युत्तरा ॥ अतवस्तु
विशिष्टमेव मात्रमभिधाय ग्रंथगौरवमयादन्योदाहरणान्युत्तरज्यसामान्यतो मुग्धामध्या
प्रगल्भापरकीयासामान्यवनिता नो मुदा हरणे पन्यास इति वदंति ॥ अत्र नर्मस्फोटालं
कारः ॥ वसंततिलकावतम् ॥ ४० ॥ प्रोढा धीराज्येष्टं प्रोषितभर्तृकामुदाहरति ॥ मालामि
ति ॥ काचिन्नायिकावत्तं कांचित्प्रत्याह ॥ सुभ्रुवः नायिकायाः ॥ बालांबुजमयी ॥ बालानि
न बोधितानि यान्यं बुजानिकमलानितेष्वां दलानि पत्राणि प्राबुध्येतायस्यो ॥ तत्प्रक
तिवचन इति मयट् ॥ मालादाम ॥ बालपदं प्रकृतिभीरुत्वं तच्च स्वाश्रयसुतनुतनुताप
दर्शनसमसमयमेव ॥ प्रस्थानार्हतां व्यञ्जयति ॥ यद्वा बालपदं कोमलत्वं तच्च सुतनुतनुत
नुतापशोषार्हत्वं ध्वनयति ॥ अंबुजपदं जलजन्यतया तापोपशमनसामर्थ्येऽपि तद्गी
तितः प्रस्थानकरणे सुतनुतनुतनुतापातिशयं व्यनक्ति ॥ दलपदं स्मृतां साचरैवत्सुत
नुसंतापश्वासप्रोत्सारणार्हतां गमयति ॥ किंच मोक्षकीमुक्तासंबन्धिनी हारयति ॥ हा

दल

॥५९॥

न ५

रलता ॥ मौक्तिकीतिपदेन शीतलस्वभाववत्वं तद्धत्वेऽपि असह्यमानत्वेन विरहातिशयो व्य
ज्यते ॥ हारपदेन बहुधांगसंगशालित्वं तत्वेऽपि त्यागेनौचित्येऽपि तत्करणेन विरहाति
शयो व्यज्यते ॥ यद्वा भीरुत्वं तेन प्रस्थानौचित्यं प्रभवति पत्यो ॥ एवं चैतद्रुमनस्या नि
वारणीयत्वमभिव्यज्यते ॥ हरौ रुहे ॥ हरिपुटं दुःखपरिहारकत्वं तच्च तद्रुमनेभ्यः
मालादिप्रस्थानौचित्यं गमयति याते गते सति प्रस्थिते वतस्मिन् गते स्वाश्रयसुत
नुतनुनाशोऽवश्यं भावीति मालादिभिरपि प्रस्थानं कृतमिति भावः ॥ विरहादे कोम
लसंबन्धेऽबालाजालमेव स्यादिति मालात्यागः ॥ अनुक्षेपक्षीयमानां गतया भा
रवहना समर्थत्वेन हारादित्यागः ॥ अन्यत् ॥ आश्रयं किं क्रूरमः वाहोः वलयं हस्तसं
बंधिकं कणं ॥ धमन्यपि नाज्यपि नाडी तु धमनी शिरेत्यमरः ॥ वर्ततेति छुतिवानवे
ति ज्ञातुमिव ॥ अहरेवेदे पाणि मूले हस्तमूलं प्रयाति गच्छति ॥ वाहोरिति शब्दः ॥
स्वाश्रयवाहुसंबन्धिशिरागवेक्षणस्यौचित्यं ध्वन्यते ॥ अपि नावहिरंगमालादिगम
नस्यानिर्णीतत्वेऽपि अंतरंगतया शिराया अपि किं वर्तमानतास्ति नवेति गवेष

॥ ६० ॥

लस्याविश्वकृत्वं ध्वन्यते ॥ अन्योपिकश्चिद्विकश्चिद्विकलस्य प्राणप्रयाणसमये शिरागवे
षणं कुरुते इति लौकिकम् ॥ अथ च प्रभवति समर्थे ॥ एवं चापराङ्गनादर्शनादिकरणनिवा
रणानर्हत्वं व्यज्यते ॥ एवं चैतादशोत्थाव्यंग्यकोपप्रकाशत्वेन धीरात्वं ध्वन्यते ॥ हरिपदे
न हरति स्नेहाधिक्येन मन इति व्युत्पत्त्या स्नेहाधिक्यप्रतिपादनात् ज्येष्ठात्वं व्यो
ज्यते ॥ प्रोषितपतिकृत्वं च स्फुटमेव ॥ एवमेवाग्रेषु दाहरणसंगतिरूह्या ॥ अत्र प्राग
ज्यं स्फुटमेव ॥ अत्र स्फुटस्फुटयोरुत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ४१ ॥ परकीयां प्रोषितमर्त्त
कामुदाहरति ॥ श्वश्रुरिति ॥ काचिन्नायिकावृत्तं काचित्प्रत्याह ॥ श्वश्रुर्भर्तृमाता
यस्य प्रदत्तं ददाति कौतुकेनेति भावः ॥ तदपि तयानायिकया भूतसंज्ञया भूभंगसू
चनेनैव गृह्यते ॥ परंतु पाणिना करेण सधस्तत्कालं मर्मरशंक्या मर्मरः शुष्कप
र्णध्वनिः ॥ सोऽस्य स्मितिश्चुष्कमित्यर्थः ॥ तत्संशयेन अर्श आदित्वादवनचसं
स्पृश्यते ॥ श्वश्रुपदमनुलंघनीयाज्ञत्वं व्यंजयति ॥ पप्रपदं कोमलतां ध्वनयति
ददातीत्यनेन बुद्धिपूर्वकत्वं दानस्य च व्यज्यते ॥ तदपीत्यनेनानुलंघनीयाज्ञश्वश्रु

॥ ६० ॥

तत्र किं निष्पादनं कारणं तत्कथयेत्यर्थः ॥ एवं चैतादशोत्सवसमये सुरवचनया भवितव्यं तदभा
वे प्रत्युत दुःखवत्त्वे किं वीजंत न विप्र इति भावः ॥ तवनममतेनास्मदादिवैलक्षण्यमवश्यं स
हेतुकमेवेति व्यज्यते ॥ समस्तपदेन एकमपि न सुखजनकमिति व्यज्यते ॥ तेन तत्कारणगवे
षणावश्यकत्वं ॥ अधिकपदं दुःपरिहरणीयत्वं व्यंजयति तच्च लज्जावत्त्वं व्यंजयति तच्च लज्जा
वत्त्वं किं निदानमिति च स्वतोऽकथनात्प्रश्नकरणेन तद्वत्त्वमेव बोधयति निखिलेन च वसंत
समयात्पूर्वलज्जावशाद्विरहगोपनाय वसनादिधारणं कृतवती प्राप्ते तु विश्रमशरीदीपन
कारिणिविविधकुसुमसमूहसौरभ्यलुब्धमधुकरसंचारिणिविरहितं न धैर्यं वै धैर्यं
कारिणि ॥ चित्तहारिणि वसंते मदनमहीपतिबाधानि वारणाशक्यतया चिरपरित्तमपि
वसनादिविषमविषमिवासहमाना संजाते तिलज्जामदनसाम्यमभिव्यज्यते ॥ अथ च स
सुरभौ सदा सुगंधशालिनिनायके वाचालभ्रंगसुभगे वाचालस्य सपत्नी जनस्य ॥ ए
वं च वचनरचना विशेषेण नायकस्वाधीनताकरणसामर्थ्यं व्यज्यते ॥ ये भ्रंगाः कटाक्षाः
ते सुभगे विख्यातविभवे ॥ अर्थाद्देशांतरंगते सति ॥ अद्य सर्ववसनादिकं ते इति तवना

ज

॥६१॥

इत्याश्रमिधानं न तथा च मत्कारमावहति ॥४२॥ सामान्यवर्तितां प्रोक्षितमर्त्तका मुदा हरति ॥ विर
हविदितमिति ॥ काचित्काचित्प्रतिवक्ति ॥ विरहविदितं विरहेण विभोगेन विदितं ज्ञातं अंतः प्रेम अ
तः मनसि प्रेम्भीतिः ॥ तां ममेति भावः ॥ विज्ञायय दीयमेवं विरहवती तर्हि मय्यतीव प्रीतिमतीति
स्वविषयकं मत्प्रेमसात्वेत्यर्थः ॥ कान्तः कामी तस्माद्देशांतरात् ॥ एतत्प्रागप्युनरपि पूर्वतु
त्तमेवेति भावः ॥ वसुप्रब्यं दस्यति विरहं तस्मिन् विरहो रित्यर्थः ॥ यद्यपि परकीयं विरहस्या
प्यव्योम्यतया न प्रत्यक्षता ॥ तथापि अश्रुपातादिना नुमेयता ॥ तस्य लिंगज्ञानत्वेनैव का
रणात्वात् ॥ द्वारदेशे प्रतीहारप्रदेशे ॥ उपविष्टानि विष्टा ॥ एवं च वदुमि रिदं दृष्टस्मेकश्च न
कथयिष्यतीति धियेति भावः ॥ एवं च बंधना निमुनत्वं व्यज्यते ॥ पुरयोषिद्वेष्या पुररयोषि
त्यदेन वास्तवैक निष्ठे प्रेम्भन्यत्वं धन्यते ॥ अक्षणे नेत्रयोः मरिचनिचयं मरिचसमूहं नि
क्षिप्य बाष्पोदविंदून् ॥ अश्रुजलविंदून् विसृजति प्रकटयति ॥ मरिचानां कटुत्वाद्वाष्पो
त्यादकत्वमिति भावः ॥ विंदूनि निविंदुवन् वनं विरहातिशयप्रदर्शनकारित्वं व्यंजयति
काव्यलिंगानुप्राणितोऽप्यनुक्तिरलङ्कारः ॥ मालिनीरत्नम् ॥४३॥ अवसरप्राप्तारं वडितं

स्य

॥६१॥

लक्षयति ॥ अन्योपभोगेति ॥ मन्वन्यकालीनतथाविधप्रतिकल्परवर्णितात्वं न स्यात्तथा चाव्याप्तिर
त आह ॥ प्रातरित्युपलक्षकमिति ॥ अन्यकालस्येत्यादि ॥ पतिरित्युपलक्षकत्वमुपपद्यते
एवं चान्यागनोपभोगचिह्नितप्रत्युपपत्त्यन्यान् कत्वं लक्षणं परंगनासंगजन्यमानवत्याः
खण्डितायाश्च विभेदः कथमिति विभावनीयम् ॥ तल्लक्षणज्ञानाय तस्याश्लेषमाह ॥ अस्या
इत्यादि ॥ अस्फुरालापः ॥ कोपवाप्यरुद्धकं एतया गद्गदवचनं तदोषगवेषणे चित्ते का
म्यं ॥ इतरस्य च ॥ तत्र मुग्धां खण्डितामुदाहरति ॥ वक्षइति काचित्काचित्प्रतिवक्ति ॥ वक्षः उर
स्थलं ॥ कलशं कित्तघटचिह्नितं किमुवितर्कयामीत्यर्थः ॥ मुग्धात्वात् ॥ वास्तवान्यना
यिकाकुचाभोगचिह्नाज्ञानात् ॥ एतत्तदिति सर्वोक्तिरीत्या किमपि किंचित्प्रपञ्चं प्रपञ्चकं
इत्यन्याः ॥ लज्जावत्यादिति भावः ॥ एवं चास्फुरालापोऽपि व्यज्यते ॥ नवोदसुदृशाः नवो
दंगनायाः नयनं नेत्रं एकवचनं चिह्नं बिलोकनाशक्त्यैक रूपतां व्यंजयति ॥ प्राणेश
भर्ता प्राणेशपदं तथाविधप्रेमाभावं द्योतयति ॥ यदा अनिवारणीयत्वं ॥ प्राणिनाहस्ते
नपि दधे ॥ आकादयति स्म ॥ उपगीति चन्दः ॥ लक्षणं लक्षम् ॥४४॥ मध्यां खण्डितामुदाह

॥६२॥

रति॥ वक्षोजचिह्नमिति॥ काचित्कायिकावत्तं काचित्स्थलम्॥ दमितस्मयियतमस्य वक्षो
जचिह्नं॥ सपत्नीस्तनसुप्रां कितम्॥ उरोवक्षस्थले वीक्ष्य॥ दयिते पदं स्वनिरूपितप्रेमवलेप्येन
दशानुचिन्ताचरणकार्यकारितया दुःखातिशयजनकत्वं ध्वनयति॥ चिह्नितपदं गढालि
गनमभियंजयति॥ दीर्घं आयतं न निश्चसिति निश्वासोत्सृजति॥ लज्जावशो दिति भावः॥ किं
चिदपि॥ वक्रं अजुगानेनं जल्पति न च दति॥ एवं च समानलज्जामदनवत्वं ध्वन्यते॥ उः स्ववत्वे
पि दीर्घनिश्वासजन्यनाभावाभ्यां दयिते निर्घणत्वं व्यज्यते॥ किंतु जलेन शान्तः॥ वदनं आन
नं परिमार्ज्जयंती लयंती॥ बालावोऽशनाधिकी नायिका बिलोचनजलानि अभ्रुणिति
शो दधाति॥ आच्छादयति॥ विप्रियकारिणं प्रतितज्जनित उः स्वप्रदर्शनेनाधिकविप्रियकारि
तेव स्यादिति वातुर्घ्येण नैतदभ्रुजलं॥ किंतु वदनपरिमार्जनजन्यजलमिति गोपन
मकरोदिति भावः॥ अत्र निश्वासकृद्भी भावाभ्युपातात् स्यादा एव॥ अत्रापानुतिरलेका
रः॥ वसंततिलकावत्तम्॥ ४५॥ प्रोदारबहिनामुदाहरति॥ मानुहीवेति॥ कोपि नायकः॥
सखायं वक्ति हे सखे विप्रेक्ष्य पदमलदृशः॥ प्रशस्तानि पद्माणि यस्याः सा पद्मला॥

॥६२॥

दत्तमपि पद्मदलं न गृह्यते॥ तत्रान्यदत्राग्रहणस्य कावार्त्तं तिद्योत्यते॥ भ्रूसंज्ञयेत्यनेन ल
ज्जाविशेषणेनाग्रहणजन्यकोपपरिहारः॥ स्वस्य सतीत्वादिकंच ज्ञायते॥ सद्यो मर्म
रशंकयेत्यनेन कतिपयकार्त्तकमलदलस्य करसंबंधे वश्यमस्मीभाव एव स्यादिति द्यो
त्यते॥ पाणिनेत्यनेन यत्र पाणिस्पर्शः पिनकमलदलस्य तत्र विरहानलापतनहृदय
सन्निवेशो दूरापास्त इति ध्वन्यते॥ एवं च प्रच्छन्नकासुकत्वं व्यज्यते॥ किंच यातुः देवरप
त्न्याः वाचितया सुहृदगणस्य सुहृत्समुदायस्य वचसि प्रत्युत्तरम् वचनं दीयते॥ किंतु
कुरंगीदशानायिकया श्वासः निश्वासः नमुच्यते न प्रेर्यते॥ यतोऽतवहः क्रूरः तु तव
हातु॥ अनलादपि क्रूरः॥ कठिनः अतिदाहक इत्यर्थः॥ यातुरित्यनेन सार्वकालिकसंगतिमत्तया
प्रत्युत्तरदानस्यावश्यकत्वं ध्वन्यते॥ सुहृत्पदं प्रत्युत्तरदानौचित्यं गमयति कुत वरुपदं दह
नसामर्थ्यं यंजयति॥ याति सुहृत्सदाभ्यां अन्यं प्रतिप्रत्युत्तराभावो द्योत्यते॥ प्रत्युत्तरमि
त्येकवचनं प्रत्युत्तरांतराभावं गमयति॥ निखिलंच परपुरुषविरहगोपनं व्यनक्ति॥ अत्र
भ्रूसंज्ञया गृहीत इत्यनेनैव न हस्तादिनेति॥ लब्धेऽपि पुनः पाणिना न संस्पृश्यत इति वाच्य

॥६३॥

य

उस्मेन रुतवती ॥ पूर्ववद्भाक् ॥ किंतु धातः उ षति अङ्ग नानाधिकामंगली मंगल सूचकः ॥ आदर्शदर्प
 तां करतलात्पाणितलात्स्वस्येत्यर्थः ॥ अदर्शयत् दर्शयति स्म ॥ त्वमेतादृश इति किमर्थं वक्तव्यं
 किं त्वमेवादर्शः ॥ लक्ष्मणं दृष्ट्वा सायराधंसास्पतीति धियेति भावः ॥ प्रातः यदेनार्शदर्शनस्य मं
 गलि रुतया वश्यकर्तव्यत्वं द्योत्यते ॥ अत्र निश्वासकोष्णे इत्यनेन संतापः ॥ रुतं नोक्तवतीनेन
 स्फुटलापो द्योत्यते ॥ शार्दूलविकीडितम् ॥ ४६ ॥ परकीयां खण्डितामुदाहरति ॥ कांतमिति ॥ का
 चित्कांचित्पत्याह ॥ तया मगदशा हरिण नयनया तयेत्यनेन विशिष्य नामो निर्देशात् पूर्वप
 रिचितत्वं द्योत्यते ॥ तरपकीर्तिभीति च कितत्वं वा मगदशेत्यनेन चंचलत्वे च न वत्त्वं तेन च
 जनान्तेयककापुकरतिकर्ष्यकारित्वं जनत्रासवत्त्वं बाधयत्यनेन ॥ वलयादिः तद्वत् एव देशव
 लयेः कंदूणेः परस्या इति भावः ॥ अंकितश्चिह्नितः ॥ क एव देशो ग्रीवाप्रदेशो यस्य तं अ
 लिंगनविशेषोऽतोति भावः ॥ कांतं कमनीय रूपं ॥ कांतपरं दुर्लभत्वं तच्च स्पृहणीयत्वं त
 च तत्कृतान्यसंगदुःसहत्वं व्यंजयति ॥ निरीक्ष्य बिलोक्य ॥ निरीक्ष्येत्यनेन वलयचि
 ह्नं यथा र्थज्ञानवत्त्वं ध्वन्यते ॥ परमिया अन्यभीत्या प्रचिन्नकामित्वादिति भावः ॥ प

॥६३॥

रपदंभीतिजननयोग्यतां ध्वनयति ॥ परुषाः निष्ठुराः वाचो नोक्ताः ॥ किंतु दूतीमुखे संचारिकावदने
 इतीपदं कोपाहंतां गमयति ॥ स्वलदम्बुपराः ॥ स्वलनपरभीत्या किंचित्पतनं अंबुपरो अश्रुसमूहोऽप्युते
 पूरपदं वाकुल्यतश्च दुःखातिशयं अभिव्यंजयति ॥ दूरात् निदधरे निक्षिप्ताः ॥ आत्मदौत्यस्य फलवैचि
 त्त्यमेतद्विलोक्यत्वेति धियेति भावः ॥ यद्वा त्वमेवैनमनुशाधीति धियेति भावः ॥ इरादित्यनेन द
 तीमुखावलोकने भीतिस्तत्र किमुवाच्या कान्तं प्रतीतिप्रसन्नकामुकाभिलाषत्वं व्यज्यते ॥ अस्व
 लदम्बुपरा इत्यनेनाश्रुपातः स्फुट एव नयनाश्रुपाता इत्यनेन किमतः परं विधेयम् ॥ तिद्धिचारये
 ति चिन्ता व्यज्यते ॥ वसंततिलकावत्तम् ॥ ४७ ॥ सामान्यवनितां खण्डितामुदाहरति ॥ उरस्तवेति
 काचिद्वक्ति ॥ रेशठतवेदं दूरः वक्षः पयोधराद्वि तं ॥ अन्य सामान्यवनितास्तं चिह्नितं तवेत्य
 नेन ॥ अनादरात्सतापो द्योत्यते ॥ इदमिति च गोपनार्हतां द्योत्यति पयोधरपदं गुरु
 तामावेदयति तच्च चिह्नजनसामर्थ्यं तावता किमित्यत आह ॥ मे कुतः कस्माद्धेतोः क्षमाति
 तिश्चासैव तादृशा पराधसहने इति भावः ॥ फलितं वक्ति ॥ ततः पूर्वहेतोः मयिमद्विषये पुरा
 सर्वं यदमुद्रयं अङ्गीकृतं प्रतिश्रुतं तस्मिन्धीयतां प्रदीयताम् ॥ इत्युक्तो गति कया वारं ह्री
 गणिकावेश्येत्यमरः ॥ वसुपदं त्यागाहंत्वं द्योत्यति ॥ अङ्गीकृतमित्यनेन वश्यं देयत्वं द्योत्यते

कारिका

॥६४॥

इतिहेतोः प्रचलचेतसः चंचलचेतसः ॥ अत्रागमनप्रतिसांकृत्यान्वगतत्वादितिभावः ॥ प्रचलपदं अग्रेदर्शना
भावेद्योतयति ॥ तत्रसद्योदयग्रहणयोग्यत्वं ॥ प्रियतमस्यकांतस्य तमय ॥ अविवक्षितः यद्वाद्रव्यत्वेन
प्रियत्वात्तत्सार्थक्यंकरनलातहस्तात् ॥ कर्नेक (नककंकलं) ॥ कणतस्वनत् ॥ कनककंकलं सुवर्ण
बलयंकरतलमिति युक्तः पाठः ॥ कणकनककंकलंमिति क्रियाविशेषणम् ॥ एवंचपुरुषकर
कंकलस्योचित्यात्कणकमेसंभवीतिइषणंमसंलग्नकंवेदितव्यम् ॥ समाकथ्यतेहठादाकथ्यते
एष्वीच्छन्दः ॥४८॥ प्राप्तावसरत्वात्कलहान्तरितोलक्षयति ॥ पतिमवमत्येति ॥ पूर्वपतेरवमत्यकोपं
कृत्वापश्चात्पश्चात्तापं करोतियासाकलहान्तरिता ॥ स्वरुतपत्यवमानोत्तरपरितापवत्त्वमित्य
र्थः ॥ उक्तंचकलहान्तरिमर्षादिभुतानुशयार्तियुगिति ॥ लक्षणज्ञानायतक्रियामाह ॥ अस्याइति ॥ आ
तिप्रिथ्वामतिः सन्तापोःनुतापः ॥ मोहइन्द्रियवैकल्यंइतरस्पष्टम् ॥ तत्रमुग्धांकलहान्तरितामुदाहर
ति ॥ अनुनयतीति ॥ काचित्प्रत्याह ॥ नवोढामुग्धालज्जमानास ब्रीडाइदंचाग्रेष्यन्वेति ॥ पतिंमर्तारं
लहेनावमानितमितिभावः ॥ नअनुनयतिनसान्त्वयति ॥ किंचसखीजनायापिसखीसमूहाया
पिजनपदेनसमूहमध्येनैकामपिस्वकीयंहकृतंनकथयति ॥ इतिलज्जावत्वंद्योत्यते ॥ किंचिद्धि
यादिनकथयति ॥ परंतुमलयानिलेमलयसंबंधिसमीरे ॥ विरहिदाहकइतिभावः ॥ मलयप

॥६४॥

सिंभ्यादिभ्यश्चेतिलत्तथाहक्यस्याः साविपसासपत्नीचासौपक्षमलदहस्य तस्याः पादां उ
जालककेः ॥ चरणकमललाकारागैः ॥ आलिसाननं उजानकरणादितिभावः ॥ यद्वापादपत
नादितिभावः ॥ मामुद्दीप्य ॥ आनतीकृतमुखीनश्रीकृतवदना ॥ विप्रियकरिणोर्दर्शनाइ
दर्शनमेववरमितिभियेतिभावः ॥ चित्रार्पितेव ॥ आलेख्यनिवेशितेव ॥ अभवत् ॥ जातावि
षारविमूढतयेतिभावः ॥ विपक्षपदं उः स्वातिशयजनकत्वं व्यंजयति ॥ पक्षमलदहूपदं सौ
दर्यातिशयं ध्वनयति ॥ अंबुजपदं कोमलतांगमयति ॥ आलिसपदं गोपनायोग्यतां द्यो
तयति ॥ आनतीकृतमुखीत्यनेन ॥ किंमधिकायिसा ॥ येनायंतस्यामासकइतिस्वस्मि
न्नपकर्षो ध्वन्यते ॥ यद्वामामयंविहायतस्यां गुणान्यायामासको गुणानभिज्ञः ॥
एतादृशोचैतस्मिन्मासकिंस्वत्वनिर्वचनेतिसज्जावत्वं व्यंजयते ॥ चित्रार्पितेत्यने
न उः खवशां निर्गतमाणगुल्यताद्योत्यते ॥ किंचरुक्षंकुठोरं न उक्तवती नानाविधो
पायेरासधितोप्येतादृशमकरोत् ॥ किंपुनः कुठोरकाक्यादिभिर्मर्त्सितः ॥ किंकिंनक
रिष्यतीतिधियेतिभावः ॥ अथवाइशोकोचनेनिश्वाः सकोस्मे ॥ उः खजवायोः किं

॥६५॥

३८

विनेरसज्ञेयसाभिज्ञेयसनेक्रुधाकोपेन कलहं विग्रहं किमधाः कृतवती नायकविषयत्वं सर्वत्र रसान
भिज्ञत्वान्नेत्रकयेरा रुपादिकरतोऽपि नाती वायराधोर साभिज्ञत्वात्तवेतादृशकरतोऽत्यन्तम
पराध इति भावः ॥ एवं च नयनारुपादेरन्यथापि समर्थनीयत्वेन नायकस्य न तथा दुःखदत्तये
यात्कृतविग्रहस्येति व्यज्यते ॥ युक्तमिदं देवहता नामित्याह ॥ हितमिति ॥ देवदुष्टाः प्रतिकूलदेवाः
हितमनुकूलार्थं निविदन्ति न जानन्ति ॥ क्रोधव्यापित्तिभावः ॥ एवं च भवद्विरेव पूर्वसविलासकटा
क्षविक्षेपवसनोचलाकर्षणद्राक्षासदृशाक्षरपरिहासवचनरचनाभिर्यत्त्रिंशत्तन्त्रायत्तं क
तमभ्रत्तैरेव भवद्विरिदानीं तं प्रत्येवैतादृशानुचितमाचरितमिति न संभवति किंतु देवकृतमिति
न भवतामपराधमिति ध्वन्यते ॥ अत्रानुतापः स्पष्ट एव ॥ यत्तु कापि सखी नायिका वक्ति ॥ हे अरस
ज्ञे ॥ कीदृशरसानभिज्ञे कथमन्यथा कलहमकरोरिति भावः ॥ नेत्रशोतिमानं नयनारुपं कोपेन
किमु अकरोः ॥ कृतवती किंच करपञ्चतर्जनं बाहस्तकमलेन भर्त्सनं किं किमिति अकार्षीः ॥ क
तवती बाग्भर्त्सनस्य यथा कथंचित्सोऽंशक्यत्वेऽपि करकृततर्जनस्यात्यन्तमसह्यत्वेन तत्का
रित्वेनात्यन्तानोचिती व्यज्यते ॥ किंच कलहं अत्यंतानुचितवाग्भर्त्सनरूपं किमिति अधाः कृतवती

॥६५॥

आदौ कोपज्ञायकनयनारुपप्रदर्शनमेव न युक्तं तत्रापि करेण बहिःकरणम् ॥ तत्राप्यत्यंतानु
चितकलहकरणमित्यहो तेमौर्ख्यमिति भावः ॥ अतएवारसज्ञेयस्यामन्त्रणमुचितं नायकतवाऽप
राधो देवमेव ते प्रतिकूलमित्याह ॥ देवदुष्टाः हितमनुकूलार्थं क्रुधाकोपेन ॥ रुद्रक्रोधोऽस्त्रिया
मित्यमरः ॥ न विदन्ति न जानन्ति ॥ देवहतानां मेव एतादृशकोप इति भाव इति व्याख्यानं ॥ तन्नायि
कायाः परितापाः प्रदर्शनेन लक्षणासंगत्या पूर्वव्याख्यानमेव ॥ ५१ ॥ परकीया कलहांतरि
तामुदाहरति ॥ भर्तुरिति ॥ काचिन्नायिका सखी प्रत्याह ॥ हे मातः मातरित्वेन स्वानुचिताचर
णप्रकाशनाहंत्वं व्यज्यते यस्य भर्तुः कृते विभर्त्ति सौन्दर्यादीति भर्ता एवं च मनोहरादित्वमभि
व्यज्यते ॥ यदर्थमित्यर्थः ॥ गुरुः श्वसुरादिः लघुरैभ्रत् ॥ अर्थात्मया गुरुपदमनुलंघनीयात्वं
योजयति ॥ यद्यप्यस्य कृते यदप्यभिदमग्रेऽप्यन्वेति ॥ भर्तुर्गुरुलघुरभ्रत् ॥ मान्यपतिमान्यस्या
तिमान्यत्वेऽपि तदनादरकरणेन भर्तुरप्यनादरः कृत इति भावः ॥ यद्यप्येदर्थं लघुर्इत्यादिजनः
गुरुरत्यंतसेवनीयः अभ्रत् ॥ एवं च यदर्थं इत्यादिनीचजनैपिश्वसुरादितुल्यतयोपासितः सो
प्यवधीरित इति महदनुचिताचरणं ममेति व्यज्यते ॥ किंच गोष्ठीसतीसमज्या ॥ समज्या परिषद्गोष्ठी

गणयोऽ८

॥ ६६ ॥

समेत्यमरः ॥ कनिष्ठीकृता-अलक्ष्मीकृता एवं च सकलसतीसमाजनिं दापिनस्तेति भावः ॥ गोष्ठीपदेन तन्नि
न्दाया अवश्यपरिहरणीयत्वं द्योत्यते ॥ यद्वा गोष्ठीसतीसमावयस्यामहमभ्यर्चिततमासापिकनि
ष्ठीकृतानिद्याकृता ॥ यत्र सतीसमाभ्यर्चितसमेयमीदृक् ॥ अनुचिताचारवती ॥ तत्र तोअप्यनुचि
ताचारवत्युत्तितासामपिमयानिंदासंपादितेत्यनुचितमिति व्यज्यत इत्यर्थः ॥ किंच कोशधनं
अर्थसंग्रहग्रहंतन्निष्ठरूपं धैर्यं गोभीर्यं बाधियेमीरयतिसाधीरातज्ञाबोधैर्यविवेकित्वमित्य
र्थः ॥ गतं नष्टं ॥ कोशपदेन विद्युपयोगित्वं ध्वन्यते तेन तन्नाशस्यातिदुःसहत्वं ॥ धनपदेनावश्यस्य
हरणीयत्वं व्यज्यते ॥ किंच सहचरीनियतनिकटसंचारिणी नीतिः दूरतः कृतातिरस्कृतेत्यर्थः ॥ स
हचरीतिपदं त्यागमर्हतांगमयति ॥ नीतिपदमवश्यविधेयत्वं द्योतयति ॥ किंच नृपालज्जातण
वत्तणतुल्यं तेन तुल्यमिति वतिः ॥ त्रयापदमवश्यंगीकरणीयत्वं व्यज्यति ॥ तणपदमग
णीयत्वं ध्वनयति ॥ निर्मुक्तात्यक्ता ॥ एवं च त्यागे बुद्धिपूर्वकत्वं ध्वन्यते ॥ किंच स्रोतस्विनी
स्रोतः प्रवाहोऽस्यास्तीति स्रोतस्विनी अगाधजलापिनदीसंकेतमार्गवर्तिनीत्यर्थः ॥ विंडव
त्यरिचिता ॥ अभ्यस्ता ॥ स्रोतस्विनीपदमनुलुंघनीयत्वमभिद्योतयति ॥ विंडपदं शीघ्रो लुंघनी

॥ ६६ ॥

दंसौगन्ध्यमावेदयति ॥ अनिलपदमनिवारणीयतां द्योतयति ॥ प्रसरतिसतिवहति सति क्षिरायव
द्रुकालं श्रव्यं प्रतिपत्तिरहितं श्रव्यमित्यनेन संमोहो द्योत्यते ॥ अंतः अंतः करणं भीमो भीमसेन इति
वत्तनामैकदेशेनामप्रयोगः ॥ बहतिधारयति विरहविषमनतयेति भावः ॥ ४९ ॥ मध्यांकलहान्तरि
तामुदाहरति ॥ विरमतीति ॥ कथनं विनाख्यापनं विना ॥ पृथक् विनेति द्वितीयाखेदोदुःखं न वि
रमतीति नापगच्छति ॥ निवेद्यदुःखं सुखी भवतीति भावः ॥ एवं चावश्यकथनीयत्वं द्योत्यते ॥ किंच
कथने सति खेदे निवेद्यमाने सति ॥ कापि दुर्निवारालज्जा त्रयासमुपैति ॥ अधाव्येनेति भावः ॥ इ
ति हेतोरधोमुखी लज्जावशादिति भावः ॥ सखिभ्यः लपितुं वक्तुं अगालपितुं अबक्तुं समाचकांक्ष अ० न
मध्यात्वं स्फुटमेव संशयोऽलंकारः ॥ ५० ॥ प्रोटाकलहान्तरितामुदाहरति ॥ अकरोः किमुनेत्रेति ॥
कापि नायिकापरितापवशाज्जादीत्युत्पाह ॥ हेनेत्रनयति विलोकनविशेषेण मुखजातं यत्तत्सम्य
धने हेनेत्रशोणिमांतरकिमानं किमित्यकरोः कुपितप्रसादनासम्पादना निपुणस्यापितेवेतादशास
णप्रदर्शनेन कोपोत्पादनामनुचितमिति व्यज्यते ॥ किंच हेकरपप्रकर्म्मलतर्जनं वा किमित्यकापीः
कमलपदं कोमलतां तापोपशमशीतलशीलतां च व्यज्यति ॥ साचतादशतर्जनकरणा नोचिती

ताचरणविधानादितिभावः॥ एवं च कोपेकते पुनर्जीवनमिदमत्यंतानुचितमित्याह॥ मम जीवितमिति
 धिक्॥ अथ जीवनेऽपि एतादृशो दार्ढ्यभाववति नायकांतरे रतिरत्यंतानुचितेत्याह॥ अतनुं का
 मं धिक् रतिजनकत्वादितिभावः यद्वा एतादृशानुचितकारित्वेऽपि तथा विभ्रहृरविशेषेर्नायं
 प्राणवियोगं करोतीत्यत एनमपि धिगस्त्वित्याह॥ धिगतनुमिति॥ यद्वा स्वत एवैतादृशदानशीले
 ऽपि मम चित्तमात्रोपाधिक एवातुराग उत्पादितोऽनेन मर्दनेन न तु स्वाभाविक इत्यत आह॥ धिगत
 नुमिति॥ तनुभ्रस्यत्वादेवेतादृशज्ञानविकल इतिभावः ये तु धिगपरमिति पाठं प्रकल्प्य अपरं सो
 न्दर्यादीत्यर्थ इति व्याचक्षुस्ते अपरपदस्य सो न्दर्याद्यर्थकत्वे प्रमाणभावात् चेष्टितादीनां
 मपि संगृहीतत्वादेते तदभिधानयो न रुत्वा च व्याख्यानमभिज्ञा एव मर्दनेन वित्तमात्रोपाधि
 कानुरागजनने कांततिरस्कारकारकं चेष्टादिमनुचितमित्याह॥ धिक् चेष्टितमिति एतादृक्
 पतितिरस्कारकारकं चेष्टाकरणेऽपि यद्वयस्त्वा स एवादि तदपि धिक् अस्त्वित्याह धि ग्वयः
 एवं चैतादृशतारुण्यभोक्तानकोपितदतिरिक्त इतिभावः॥ अनुतापश्चात्र स्फुट एव॥ ५३॥
 प्राप्तावसरत्वाद्धिप्रलब्धां लक्षयति॥ संकेतनिकेतन इति॥ संकेतस्य लपत्यनवस्थानज्ञान

विमनायमानत्वमित्यर्थः॥ लक्षणज्ञानाय चेशमाह॥ अस्याश्चेष्टेति॥ निर्वेदः स्वावमानने स्वखीजनोपालेभः
 स निरपरिभाषणम्॥ चिंतां अनागमनहेतुज्ञाने चित्ते काग्रता॥ मूर्ख इन्द्रियवैकल्पम्॥ तत्र मुग्धां वि
 प्रलब्धामुदाहरति॥ आलीनिरिति॥ काचित्कांचित्त्याह॥ आलीभिः सखीभिः॥ आलिः सखीवयस्या
 चेत्यमरः॥ एवं च विश्वसनीयत्वे व्यज्यते॥ बहुवचनमप्रतिषेध्यत्वं ध्वनयति॥ अनेककपटैः अ
 नेकव्याजैः॥ कपटैः स्त्रीव्याजं भ्रम इत्यमरः॥ शपथैः समयेः॥ समयाः शपथा इत्यमरः॥ कुंजो
 दरं लताग्रहमध्यं संकेतीकृतमित्यर्थः॥ एवं च निकुंजगमनस्योचितत्वं ध्वन्यते॥ नीतया प्रापित
 या एवं च मुग्धात्वमभिव्यज्यते॥ तच्च लताग्रहभ्रस्यप्रियरहितं॥ भ्रस्यपदमनवलोकनीयतां
 गमयति॥ निरीक्ष्य विलोक्य विलुभितं तया विमनस्कतया प्रियविरहितं ताभ्यामितिभावः॥ न प्र
 स्थितं चलितं॥ प्रियसमागमनयेतिभावः॥ न स्थितं प्रियतमस्य तु आसत्वादितिभावः॥ एवं च य
 दिगतं तदा कदाचिदागमिष्यतमदर्शनं संभविष्यतं यदितदा तद्रहितो निकुंजो दुःखं दास्यती
 ति किं कर्तव्यमिति विचारव्याकुलता व्यज्यते॥ किंतु हि कृतवतीत्याह॥ न बोधनीरजदृशान बो
 धंगनयानीरजपदं अश्रुपातं व्यजयति॥ कुंजोपकंठे निकुंजप्रांते रुषाकोपेन ताम्यत्र भ्रं

ति

करं वडं वरचमत्कारस्य शः ॥ ताम्यंतः व्याकुलाः स्वाभिलषितायास्येति भावः ये भंगाः भ्रमराः तेषां
 कदंबो वंदं नि कुरं वं कदम्ब कमित्यमरः ॥ तेषां उं वरं आउं वरं आरभतीति यावत् ॥ तस्य चमत्का
 राः विलासविशेषास्तान् स्पृशं त्यं गी कुर्वं तितनुल्या इत्यर्थः दृष्टयो दृक्पाताः न्यस्ताः परितः
 क्षिप्ताः ॥ कथमेताभिः सरसीभिरपि प्रताप्या ज्ञाहमानी ताप्रियतमस्तु नाद्यायातीति कोपव
 शाप्रियतमागमनमार्गं भूतं नि कुं ज्ञांत भूमावेव दृक्प्रेरितेति भावः ॥ यद्वा एता दशकपट
 कारिण्यः सरस्यो न द्रष्टव्या इंधिया कुं ज्ञांत मेः वा बलोकयामासेति भावः ॥ यद्वा प्रियतमस्तु
 न्यनिकुं ज्ञेः वस्थितौ वामकामपीडा स्यात् ॥ यदियेन यथागतं तेनैव गंतव्यं तदा एताभिः प्र
 तिवंधः कर्तव्य एवेत्यतो मार्गं तरविलोकनार्थं कुं ज्ञाते दृष्टिं करोदिति भावः ॥ यद्वा एता
 भिरिव प्रियतमो त्रैव निकुं ज्ञांते स्यापितो भविष्यतीति धियातक्षितो कनार्थं तत्र दृष्टिं मधा
 दिति भावः ॥ ताम्यत्पदं दुःखवत्त्वं ध्वनयति ॥ भंगपदं श्यामतामभिव्यंजयति ॥ कदंबपदं निवि
 डकटाक्षवत्तांगमयति उं वरपदं कटाक्षेषु प्रोढतामभिव्यंजयति ॥ चमत्कारपदं कुं ज्ञेः वत्त्वं ध्व
 नयति ॥ अत्र निदर्शनालंकारः ॥ ५४ ॥ मध्यो विषल धामुदाहरति ॥ संकेतकेलिगृहमिति ॥

चिताकृष
 तामभि र

यत्वं गमयति ॥ सोपियदर्शमेवं साहसं कृतं सोपीत्यर्थः ॥ क्रोधात्क्रोधात् ॥ हतधियानष्टबुद्ध्यामया अव
 धीरितः धिक्कृतः ॥ अवधीरस्त्ववज्ञान इति मत्स्यार्थमेतावत्साहसं कृतं तं प्रतिमथाक्रोपः कृत इति न
 संभवति ॥ तस्मात्सर्वमेतद्देवकृतमित्याह ॥ विधिर्देवं वलीयान् ॥ एता दशकार्यं करणेऽपि समर्थं
 तथापि नापराधो मदीय इति भावः ॥ अत्रानुतापः स्फुट एव नर्मस्कोटालङ्कारः ॥ ५२ ॥ विश्वं कलहां
 तरितामुदाहरति ॥ पत्यं केरुहेति ॥ काचिन्नायिका सरसी प्रत्याह ॥ हे सखि पाणिकमलं करकमलं पत्यं
 केरुहलक्ष्मणं केरुहं पत्रं भाग्यस्त्वचकमित्यर्थः ॥ तल्लक्ष्मचिह्नं यस्य ॥ चिह्नं लक्ष्मचलक्षणमित्यम
 रः ॥ किंच मम इदं सर्वज्ञाचेति ॥ भाग्यालये भाग्यं भवने नवम इत्यर्थः गुरुः बृहस्पतिः ॥ भाग्यस्त्वचक इ
 ति भावः ॥ गीष्पतिर्धिवर्णो गुरुरित्यमरः ॥ किंच ललाटफलके निटिलपट्टे ॥ यत्र वेधसा ब्रह्मण
 भाग्यस्त्वचकवर्णकदम्बकं न्यस्तं निक्षिप्तं ॥ एवंच ब्रह्मण लिखितमेतावदेव परंतु तस्मिन् न स्या
 थार्थं मनेनैव कृतमिति वेधसो यधिकत्वमावेद्यते ॥ तत्सर्वपंके रुहलक्ष्मादियथा चं वहुतरदा
 नेनेति भावः ॥ अकरोत्कृतवान् ॥ अकरोदित्यनेन सकल भाग्यसंघादकृतयानुभूतत्वानस्मि
 न्निषिद्धकोपकरणस्यात्यंतमनोचित्यमभिव्यज्यते इति मां धिक् ॥ गहिं हं ता दशेप्ये ता दशानुचि

॥ ६५ ॥

रि

मेव अर्द्ध चर्चितमेव ॥ यत्र गृहीतमपि तां बलं न चर्वितं तत्रान्यकार्यकरणवात्तुतिभावः ॥ यद्यप्य
दर्थमेत ॥ यत्र गृहीतमपि तां बलं न चर्वितं तत्रान्यकार्यकरणवात्तुतिभावः ॥ यद्यप्य
चर्वणं प्रंगाररचनास एवात्र नास्तीति व्यर्थासेत्यतस्तथैव स्थितेत्यर्थः ॥ एवं च प्रियविरहवशा
ज्जडता मायमेति ध्वन्यते ॥ अत्र प्रस्तुतनायिका वस्या प्रशंसने ॥ अत्र प्रस्तुतस्य वचनार्थाक्षरत्वा
देः प्रशंसनादप्रस्तुतप्रशंसा लंकारः ॥ स च प्रियभूत्यत्वस्य हेतोरितरवाक्यार्थप्रतिहेतुत्वात्का
व्यलिंगाः प्राणिनः ॥ ५५ ॥ षोढा विप्रलब्धामुदाहरति ॥ भूत्यमिति ॥ काचित्काचित्यत्या ॥ ह
कुंजगृहं लतागृहं संकेतीकृतमिति भावः ॥ एकवचनेनातिस्पृहणीयत्वम् व्युत्पद्यते ॥ भूत्यपि
परहितं ॥ भूत्यपदमनवलोकांघोतयति ॥ निरीक्ष्य ॥ अत एव तद्विरहेण चेतो भवं म
नं ॥ चेतो भवमदननिवारणीयतां ध्वनयति ॥ कुटिलं कूर्चपीडाजनकमित्यर्थः ॥ कुटिलपदं
सहृत्वं व्यंजयति ॥ विज्ञापयता दूत्यपि परिचारिकापिन निवेदितानस्तापिता ॥ प्रियानयनाय
मिति भावः ॥ दूतीपदं प्रियसंगमसंपादनयोग्यतां व्यंजयति ॥ किंच सहचर्यपिसख्यपिनो
पष्टा ॥ प्रियवत्तांतं किमतः परं विधेयमिति भावः ॥ सहचरीपदं प्रियानागने हेतुस्वापराधस्त

॥ ६५ ॥

तां ध्वनयति ॥ एवं च दूती निवेदनसखीपरिषत्तकरणकालमध्य एव कूरविषमशरशराघातेर्मरण
मेव स्यादिति ॥ तमनाहत्यमदनविरोधि मेहेश्वरस्तुतिसमारंभेन विरहकातरताऽभिव्यज्यते ॥ किंतर्हि
कृतवतीत्याह ॥ परंतु एकं कृतमित्यर्थः तयानायिकाया शोभोः ॥ सुखोत्पादकस्य एवं च सुखमस्तीति तद्वा
नेन कोषितवायास इति व्यज्यते ॥ ननु करस्थितमितिसुखं किमर्थमन्यस्मै देयमित्यत आह ॥ चन्द्रशे
खरेति ॥ चन्द्रत्याक्ता दयतीति चन्द्रः सशेषखरे मस्तके यस्य ॥ एवं च सुखजनकस्यास्य चन्द्रस्य परोपका
रवत्तमाले चैनं स्वशिरसि धृतवानसितस्मात्तयः परसुखकारी सतवाति प्रिय इति स्वयं न कथं सुखप
दानेन परोपकार्यसीति व्युत्पद्यते ॥ यद्वा न केवलं तव कुरे सुखमपि तु सुखसम्पादकश्चन्द्रोऽपिशिर
सीति ॥ तव सुखप्रदानस्यातिसुलभत्वमित्याह ॥ चन्द्रशेखर इति ॥ यद्वा करस्थितं सुखमेकमेव दत्तं
चेत्तराग्रे अन्यस्य किंचिदेयमिति शंका नकार्येत्याह ॥ चन्द्रशेखरेति ॥ न चास्तोदरे सुखजनकत्वं दुःखहार
कत्वं तु तवाधीनमित्याह ॥ हरेति हरति सर्वदुःखमित्यतिहर ॥ एवं च दुःखहरणस्य भावत्वेन तत्करणस्यातिश
क्तपातसंपादनस्योचितीद्योत्यते ॥ नन्वेतदेतस्य कथं अवधत्तमित्यत आह ॥ धीकण्डेति ॥ एवं च स
कललोकदुःखदकाकोल ॥ गिलनेन समस्तजनदुःखापहारकत्वं स्वावधत्तत्वात्तदुःखापहारक

॥ ६६ ॥

तन्तवदुर्लभमिति ध्वन्यते ॥ नन्वेतस्य परदुःखदुःखकरणेका वासामश्रीत्यत आह ॥ मूलि निति ॥ ननु प
रदुःखापनोदनार्थं प्रवृत्तौ स्वस्यैव चेदुःखमापद्येत तदा कथं तद्धिधेयमित्यत आह ॥ शिवेति ॥ एवं च
कल्याणस्वरूपस्य तदनकृतत्विद्विदुःखमिति तत्परिहारकत्वं तवातिसुलभमिति व्यज्यते ॥ यद्वा
सुखजनकत्वेऽपि किमर्थं तत्र वसम्पादनीयमित्यत आह ॥ शंकरेति ॥ एवं च दानार्थं करेण हीतं सु
खं यस्मै कस्मै चिद्देयमेव तत्र चातिदेन्यपात्रभूतायाममेव तद्दानमुचितमिति ध्वन्यते ॥ नन्वे
न्येषां सुखजनकत्वं मम सुलभं तव तु मदनवाधाक्रांतायाः कथं तदित्यत आह ॥ चंद्रशेखरेति
एवं च मदनमहिषतिमित्रचन्द्रस्य तव चातिपीति मत्तया तद्वारा तद्वाधानिवारणस्यातिसुकर
रत्वमिति व्यज्यते ॥ यद्वा मदनमित्रचंद्रस्य त्वदधीनत्वेन परस्परभेदस्य सिद्धत्वात् तन्निवार
णोपायज्ञानं सुकरमिति ध्वन्यते ॥ यद्वा मदनोऽपि चंद्राद्युद्दीपनद्वारे वदुःखदोनस्वतः तत्र
तवाधीनमित्येतज्जन्यपीडानिवारणेन तत्पीडानिवारितप्रायेवेति बोध्यते ॥ न केवलं च द्रुपी
डानिवारणेन मदनपीडानिवारकत्वं ॥ अपितु तन्नाशोऽपि तव सुकर इत्याह ॥ हरेति ॥ हरति स्म
रमिति हरः ॥ एवं च मूलोत्प्रेक्षेदेषु रुषयापारइतितन्नाशकरणमेव तवोचितमिति व्यज्यते ॥ ननु क

काचित्काचित्यत्याह ॥ संकेतकेलिगहं संकेतीकृतकेलिसदनं ॥ एकवचनेनातिस्पृहणीयत्वं ध्वन्यते ॥ एतत्
आगत्य प्रियतमसंगमे लुप्येति भावः ॥ तच्च भ्रम्यं प्रियरहितं निरीक्ष्य भ्रम्यपदमनवलोकनीयतां
घोतयति ॥ निभृतनिभ्रसिताधरायाः ॥ निभृतं मन्दलज्जयेति भावः यत्निभ्रसितं ॥ प्रियविरहा
दिति भावः ॥ तत्तस्मिन्तथाऽधरोयस्यास्तस्याः निभ्रसितं चात्र स्फुटमेव ॥ एणीदृशः मृगलोच
नायाः ॥ प्रिया ॥ प्राप्तिकांतरतयेति भावः ॥ एणीपदं विशालत्वचंचलत्वे घोतयति ॥ अर्द्धक्षरम्
अर्द्धान्यसंपूर्णान्यक्षराणि वर्णाः यत्र तथा ॥ वचनं वाक्यं ॥ तस्योऽस्थितम् ॥ इदं चाग्रेष्यन्वेति अ
र्थात्सरसी ॥ एवं च यथा कथंचिदपि वक्तुमुपक्रान्तमेकमपि वाक्यं न सम्पूर्णं क्षरं वक्तुं शक्य
मिति तत् ॥ कालिकाधिकमदनवाधाऽभिव्यज्यते ॥ यद्वा लज्जामदनसाम्यमभिव्यज्यते ॥
न केवलं वचनमेव तथा जातमपितु विलोकनमपि तथेत्याह ॥ किंच अर्द्धविकाशि ॥ अर्द्धविका
शो यत्र तदर्द्धविकाशि ॥ एवं च कमलसाम्यमावेद्यते नेत्रं नेयनं ॥ अंगं पूर्ववदेव ॥ भ्रम्या
चेयं दृष्टिः ॥ उत्कृष्टं निःकं पासमन्तारायामलिनाभ्रम्यदर्शनगतथा समपुटायामविष
येषु गतस्य हृदयः कथिताभ्रम्याधीरेऽतिनिरूपण इति ॥ किंच तां बलं अर्द्धकवलीकृत

सवचरणानानर्हत्वं ॥ मूर्द्धित्यनेन साहसातिशयोच्यते ॥ दत्वेत्यनेन बुद्धिपूर्वकत्वावेद्यते ॥ यद्वाधैर्ये
 भुजंगश्रुतयोर्मूर्द्धित्यर्थः ॥ एवं च धैर्यालंघनेऽपि मार्गे भुजंगमस्तके पदार्पणपुरस्तरागमनेन प्रिय
 तमसंगमनिमग्नचित्तत्वं द्योत्यते ॥ न ज्ञानदीलज्ज्ञानदीवतां अलंघ्यत्वादिति भावः ॥ उल्लंघ्य उतीर्य
 यद्वालज्जया सह ॥ नदीमपि इति स होक्तिः ॥ किंच धनो धकारपटलं ॥ धनं निविडं अंधकारस्य पटलं स्ते
 मं अंगीकृत्य उपगम्य आगतयेति शेषः ॥ यद्वा धनैर्मेघैर्यदंधकारपटलं ॥ एवं च निविडतरतडिल
 तावितानमेधपटलरूपभीतिहेतुमत्यपि कालेषु स्थानकरणेन साहसमभिव्यज्यते ॥ खलो धका
 रपटलमिति पाठे ॥ खलाः दुष्टाः अंधकारपटलमिव गमनादिप्रतिबंधकत्वादिति भावः ॥ एवं च दुष्ट
 गणनापि न कृते तिसाहसातिशयोच्यते ॥ त्वं व्याधिया दर्शनचित्तेति भावः ॥ प्रियः संक्षिप्त इति
 भावः ॥ नदृष्टः संकेतस्थल इत्यर्थः ॥ किं कृतवतीत्याह ॥ च इत्यनेन संज्ञाया कुनया संज्ञा पश्यया ॥ पा
 थोदरे तलधरे ॥ कबंधमुदकं पाथ इत्यमरः ॥ गर्जति सति शब्दायमाने सति ॥ एवं चैवं विधो दीपनविभा
 ववत्तया संज्ञायातिशयोच्यते ॥ क्रोधाक्रान्तकृतान्तमत्तमहिषभ्रात्या ॥ क्रोधेन क्रोपेन आक्रान्तः
 वशीकृतः कृतान्तः यमः ॥ कृतान्तो यमुनाभ्रातेत्यमरः ॥ तस्य मत्तः उन्मत्तः ॥ जिघांसयेति भावः ॥ महिषो लु

लायः ॥ लुलायो महिषो वाहद्विपत्कासारसैरिभा इत्यमरः ॥ तस्य भ्रात्या भ्रमेण परितः दिक्षु विदिक्षु च दृशो
 नेत्रे योजिते परितः ॥ क्रोधपदं दुःसहतामावेदयति ॥ आक्रान्तपदं असमाधेयतां व्यंजयति ॥ कृतान्तपदं स
 र्वविनाशकृतां ध्वनयति ॥ मत्तपदमनिवारणीयतां गमयति ॥ महिषपदं दुःस्वितस्य दुःखजननमनुचित
 मिति मतिश्च न्यतां द्योतयति ॥ निखिलं मेघगर्जनं कुपितकृतां तलुलाय शब्दभ्रमेण त्रासातिशयमभि
 व्यनक्ति ॥ सच विरहातिशयं अत्रांतिमदलेकारः ॥ सच रूपकतुल्ययोगितासहोक्तिभिः संस्पृष्टः ॥ उक्तं च ॥
 तद्रूपकमभेदो यमुपमानोपमेययोरितितथा नियतानां सरुद्धर्मः साधुनस्तुल्ययोगितेति तथा स
 होक्तिः सहभावश्चेति ॥ ५७ ॥ सामान्यवृत्तितां विषलव्यामुदाहरति ॥ कपटेति ॥ कपटवचनभाजा ॥ कपट
 वचनानि भजतीति भाकृतेन ॥ भजतीत्यनेन निरंतरकायद्यशालित्वं द्योत्यते ॥ केनचित्पुरुषेण सक
 लरसिकगोष्ठी वंचिका ॥ सकलाः समग्रायेरसिका स्तरुणा स्तेषां गोष्ठी समाजस्तस्याः वंचिका प्रतारि
 कारतया न वचनचातुरीविशेषं ध्वनयति ॥ असौ वारयोषा वंचिता प्रतारिता ॥ इति हेतोः रिगद्रुंगवि
 क्षिप्तचक्षुः ॥ रिगद्रुंगः चंचलभ्रमराः त एव विशिष्टे चक्षुषीयेन सः केलिकुंजः विकचकुसुमकांतित्त
 यना विकसितपुष्पव्याजेन हसती वसकलचातुरकामिजनवचननिपुणापि केनापि प्रतारितेति विस्म

यादितिभावः॥ अत्रोत्प्रेक्षा लंकारः॥ सचातिशयोक्तिरूपकायाः स्तुतिः संसृज्यते॥ ५८॥ उत्कालक्षयति
 संकेतस्थलमिति॥ संकेतयदं व्यावर्त्यमाह॥ अवधीतिलक्षणज्ञानायाह॥ अस्याइति॥ अरतिर्विष
 यदेषः॥ अंगमोटनंकपटलज्जादिना क्रियाविषयकं व्याजं तेन रुदितं स्थावस्थाकथनकालकृतवत्तांतवि
 शेषकथनं॥ तत्रमुग्धा मुक्तामुदाहति॥ यन्नाद्यापीति॥ काचित्कांचिष्येत्याह॥ प्रियः प्रियपदेन तदना
 गमनजन्यदुःखातिशयोक्त्यं व्यज्यते॥ अद्यापि एतावत्कालप्रतीक्षितोऽपि न समागतो नागतइ
 तिकारणात्॥ प्रायोवाकुल्येन परामन्यां प्रपेदे प्राप्तइत्यर्थः प्रीतिभावः॥ प्रायः पदं प्रियतमे एतादृगनुचिताच
 रणकारित्वं॥ अन्यथा संगभक्त्यत्वं च यंतयति॥ संपदं भावनया तदय एवतिष्ठतीति व्यंजयति॥ परापदमी
 र्ध्यावत्त्वं ध्वनयति॥ इत्थं अनुनाशकारेण॥ एवं च प्रकारोत्तरेण विचारः सूच्यते॥ चेतसि मनसि एवं चिं
 तयं त्यपि विचारयंत्यपि सर्वा वयस्यां व्रीड्यालज्जयानपस्यति सर्वा पदं प्रश्नार्हं तां चोत्तयति तद्वत्त्वे
 प्रश्नाकरणेन लज्जायामतिशयोक्त्यं व्यज्यते॥ किंच दीर्घमायतं स्वसितं न दधाति सर्वाज्ञानभियेति भावः
 किंच च कितं भीतिचंचलं न प्रेक्षते पूर्ववदेव भावः॥ यद्वा विचारप्रवणतयेति भावः॥ कथं तर्हि वर्तत इत्याह॥ के
 वले एकं॥ किंचित्कपलाण्डुयाण्डुररुचिं किंचिन्ननाकूपकः परिणतः यः पलाण्डुः क्वचिद्विशेषः तद्वत्पलाण्डुः

रुणाणवशालिनो मम भूतपते तनादूषणमेव स्यादित्यत आह॥ श्रीकण्ठेति॥ एवं च यथा सकलजनसंताप
 जनकगरलगिलनं भूषणमेव तव संजातं॥ तथा विरहिजनजीवनविनाशनमदननाशोपीति व्यज्यते
 ननु पूर्वमेकदा विनाशितोऽपि पुनर्जीवनमवाप्तवानिति तद्विनाशोऽनर्थक इत्यत आह॥ भूलिन्निति
 एवं चेदानीं भूलिनेन तथा आदि विदारणपुरस्सरं मारणीयो यथा न पुनरेतज्जीवनमिति ध्वन्यते
 ननु तथापि त्रिभुवनाभिरामस्य कामस्य विनाशो मम कल्याणमेव स्यादित्यत आह॥ शिवेति॥ एवं च
 कल्याणरूपस्य तवाकल्याणमसंभावीति॥ तद्वधेन कापिशंकाकार्येभ्यो निवृत्त्यते॥ त्रायस्वसि
 शंख इति॥ पंकजदशाकमलनयनया॥ पंकजपदं मालिनतामावेदयति सा च चिंता विशेषणं॥ भ
 र्गस्य भर्जते अग्निना स्मरमिति भर्गस्मरहरः तस्य स्तुतिः स्तोत्रं च के कियते स्म भर्गपदं मदनविनाशसा
 मर्थ्यं ध्वनयति॥ भर्गस्तुतिकरणेन॥ न स्वः कामो न पीडयिष्यतीति धियेति भावः॥ अत्र अस्तुतं पशं
 सालङ्कारः॥ सचकाव्यलिंगानुप्राणितः॥ ५९॥ परकीयां विषलधामुदाहरति॥ दत्वेति॥ काचित्कांचिष्य
 त्याह॥ धैर्यं भुजंगमूर्द्धि धैर्यं मेव भुजंगः सर्वः॥ अन्यैरनाक्रमणीयत्वादिति भावः॥ तस्य मूर्द्धि
 शिरसि चरणयो दोदत्वानिःस्थित्यर्थं पदं त्वागानर्हतां गमयति॥ भुजंगपदं कूरतातिशयं चोत्तय
 ति

॥७३॥

त

रिमतिमत्वं ध्वन्यते ॥ यदा किंप्रतिषेधवाचिकुलितमिषेधवचनेऽसौ पाणिश्वरः किंकुद्धो वर्तते इति का कानव
र्तते इत्यर्थः ॥ पाणिश्वरपदेन पाणापराध एव कुपितत्वं युक्तं ॥ न तु उदासीना समीचीनवचसीति व्यज्य
ते ॥ असावित्यनेनानन्यसाधारणविवेकित्वं व्यज्यते ॥ एवं चानागमनहेत्वभावेऽप्यनागमनचिन्ता
तिशयं व्यंजयति ॥ इत्थं अमुना प्रकारेण चिन्तयन्तीति शेषः ॥ काप्यतिर्वचनीयगुणानवोढानीरजमुखी
ऊढं धर्तयन्तीरजं कमलं तद्धनुस्त्वं यस्यानवातरुणी चासौ ऊढनीरजमुखी चेति विग्रहः ॥ न वेति पदेन म
नवत्तया चिन्ता योग्यत्वं व्यज्यते ॥ ऊढपदेन स्थानभरत्वं तेन श्लिष्टत्वं द्योत्यते ॥ नीरजपदं सुकुमारताभावे
दयति ॥ यत्तु नवोद्य चासौ नीरजमुखी चेति विग्रह इति तन्मध्यत्वानुपपत्तेः ॥ ऊढपदानर्थकतया चाप
चाख्यानमेव वस्तुतस्तु नवोढतत्कालापहमेवेत्यर्थः ॥ एवं चाश्रुवाक्यं व्यज्यते अक्षणेर्नेत्रयोः
कर्णसुवर्णकेतकरजः पातोपघातबलात्कर्णयोः श्रोत्रयोः शोभनवर्णकेतकपुष्पयोरवतंसीरुतयो
र्यज्ञस्तस्य यः घातः पतनं तेनोपघातः पीडा तन्मिषाद्रजः पदं स्मृतां सा च शीघ्रनिःसारणा योग्य
तां ध्वनयति ॥ यातपदमबुद्धिपूर्वकतां गमयति ॥ बाष्पोदकं मुचति ॥ लयाविरतत्वं ध्वन्यते ॥ एवं च छले
न दुःखजाश्रुगोपने लज्जावत्वं सखीप्रेषणादिना मदनवत्त्वं तेन च मध्यात्वं व्यज्यते ॥ प्रेषितसखीपराव

७३

तेः प्रायेण चिन्तवत्त्वा उक्तात्वमिति ॥ अत्र स्फुट एवालंकारः ॥ ६० ॥ यो दामुक्तामुदाहरति ॥ भातरिति ॥ भो नि कुंजभा
तस्त्वं च सर्वमनीषितसम्यादकृत्वा ॥ तथा भो सखि यद्यपि पुष्पलते सखीत्वं च उदीपनभावतया श्रितमस्य स
स्मिन्नासक्तिविशेषविधायकत्वादिति भावः ॥ तथा वन्द्योरसालसुहृदाम् ॥ आम्रश्रुतोरसानोऽसावित्य
मरः ॥ सुहृत्त्वं च रोलाद्यत्याहितसहनादिभावः ॥ तथा मातस्तमस्विनिजननिरूपे रजनि ॥ विभावरीतमस्वि
योरजनीत्यमरः ॥ मातृत्वं चैवं विधवदुकार्यगोपनकृत्वादिति भावः ॥ तथा पितस्तिमिरजनकरूपी
धकार ॥ पितृत्वं रजनीसंयोगित्वात् ॥ तक्रियमाणमदपराधगोपनसाहाय्यसम्यादकृत्वा ह्ययत्सना
थ ते ये रजत्यये तादृशकार्यगोपनसमर्थेति भावः ॥ अत्र भ्रात्रादिशब्दाः सम्बन्धिकतया स्वपराप्र
सीदेति प्रत्येकमन्वेति ॥ तावता किमित्यत आह ॥ नीरधराभिरामः सजलजलदकान्तिमनोहारी दामोद
रः कृष्णः नीरधराभिराम इत्यनेन रजन्यामन्यजनापरिचयत्वं तेन चागमनसौकर्यं व्यज्यते ॥ दामोद
रपदं बन्धनं तच्च व्यसनशालित्वं गमयति किन्तु समाजगमनसमागतवानिति ॥ एवं च किंचित्स्वल्पं कि
ंचित्स्वल्पेनावश्यकथनीयत्वं ध्वन्यते ॥ इदमपि प्रत्येकावयवि ॥ एवं चान्नवने भवन्त
एव तत्रापि चमत्सम्बन्धिन इति प्रहस्यकरुणकथनोभयोचित्यं व्यज्यते ॥ इतरत्स्फुटम् ॥ अत्र वन्द्योरसा

तइतियुक्तः पाठः ॥६९॥ सरकीयासुक्तामुदाहरति ॥ स्नातमिति ॥ काविसरवीवक्ति ॥ हेसखीतिसंबुद्धिरध्याहृत
 आ ॥ तदनुपादानं त्वं वसन्तानुराहित्यं ॥ तच्चोक्तं एतां शयं पक्षे चिरकृता मावेदयति ॥ वारिदवारिभिः
 एवं च पक्षिः लेः पिमार्गे ममनेन क्लेशातिशयः ॥ पक्षे चात्यन्ततपस्विता ध्वन्यते स्नातं एवं च वर्षासाधन
 संपादितमिति द्योत्यते ॥ किञ्च घने निविडे कानने वने ॥ कानने वनमित्यमरः ॥ वासो विरचितः कृतः ॥ घ
 नपदं जनसंचारायोग्यतां सा च भयशालितां यत्ते वै राग्यवाचां व्यंजयति ॥ किञ्च शीतैः शीतलैरित्यर्थः
 चंदनविनुभिः ॥ श्रीखण्डद्रवपदं तैर्मनसि जो मदनः ॥ पक्षे मनः कल्पना विषयः देवः आराध्य इति या
 वत् ॥ समाराधितो विधितः सेवितः ॥ कुमुदां कस्यापि हृदयिष्यतामा भवत्विति धिया वर्षा स्वपि शीतल
 चन्दना तु लेपनमिति शरीरे व्याशक्त्यभावो द्योत्यते तेन च प्रेमातिशयो व्यज्यते व्यथकत्वेन व्रतत्वं पुष्पे
 श्वंदनविनुभिरिति पाठेऽपि शोभ्यं शीतलत्वं ध्वन्यते ॥ किञ्च रजनीरात्रिजागरणवृत्तेन निद्रानकरिष्ये
 तिस्रङ्गत्वेन नीता अतिक्रान्ता ॥ किञ्च ब्रीडालज्जापि प्रियतमपाशि प्रतिबंधकी भूतेति भावः ॥ पक्षे
 षण्णात्यागादिति भावः ॥ दक्षिणारुता सङ्कल्पपुरस्सरं त्यक्तेत्यर्थः ॥ दक्षिणपदं पुनरनुपादेयतां वा
 चातिशयिता सक्तिं व्यनक्ति इत्थं किंतपः तप्यते शरीरमनेनेति तपः क्लेशजातं तप्तं किं किं नरुतं ॥७४॥

हरिणारुचिः कांतिर्यस्यास्तां कपोलस्थलीं गंतुं तदीधने विभर्ति विरहवशादिति भावः ॥ पक्षपदेन शोभातिशयो
 द्योत्यते ॥ वस्तुतस्तु पक्षपाण्डुरपदयोरन्यतरदनर्थक्यमाभाति ॥ अत्र संशया लंकारः ॥५९॥ मध्यामुक्तामुदाहर
 ति ॥ आनेतुमिति ॥ काचित्कोचित्यत्याह ॥ प्रियसखी प्रिया चासौ सरवी च प्रेक्षितेति भावः ॥ एवं चानयनप्रयत्न
 वत्वं द्योत्यते ॥ आनेतुमर्था स्त्रियं किमु न गतेति काका गतैवेत्यर्थः ॥ यत्तु न गतेति यथा श्रुतमेव व्याचष्टु
 स्तन्तु प्रियपदासंगतेः ॥ ननु मार्गप्रतिबन्धवशादेव नागतो भविष्यतीत्यत आह ॥ भीती भुजङ्गा किंत्विति
 भुजङ्गा सप्यात्किमुभीतः काकानभीत इत्यर्थः ॥ तथा विधेयोरुपशालिनो न भुजङ्गा भीतिरिति भावः ॥ यद्भु
 जङ्गा द्वेष्यापतेरिति व्याख्यानं तत्स्वीयात्वहान्यापत्याऽप्यव्याख्यानं ॥ ननु कोपेति वशादेव नागत इत्यत
 आह ॥ कुतः किं प्रतिषेधवाची ॥ इति प्रतिषेधवचनं कुपितः किमिति ॥ काकान् कुपित इत्यर्थः ॥ एवं च रसाभि
 सस्य मय्या सक्तिविशेषवत्तस्य निषेधवाचा त्रेण न कोपिकोप इति भावः ॥ ननु किमर्थमार्गं तव्यमित्य
 त आह ॥ असौ प्रियतमः प्राणेश्वरः प्राणस्वामी किमु न वर्तते नास्तीति ॥ काका प्राणेश्वरोऽस्येवेत्यर्थः ॥ वि
 षकृष्टेऽप्यसाविति निर्देशेन प्राक्तनात्यन्तयोगो द्योत्यते ॥ प्राणेश्वरपदेनावश्यकप्राणदुःखनिवारकत्वमा
 वेद्यते ॥ सेवकः खं स्वामिनेव निवार्यत इति लोकि कम् ॥ वर्तते इति लटाइदानीमपि प्राणपीडापरिहारिका

वं व्याचष्टेत्याह ॥ तदभिधानादर्शनादनुपादेयम् ॥ प्रियागमनतिर्लयात्तरसमयसुरतसामग्रीसम्यादनानिष
 णत्वं वासकसज्जात्वमित्यर्थः ॥ अतएव ॥ मुदा वासकसज्जासंमलयन्नेत्यतिप्रियइति प्राच्यः ॥ तस्याश्वे
 षामाह ॥ मनोरथेत्यदि ॥ मनोरथः मानससमानाकल्पनाजातमित्यर्थः ॥ तत्रमुग्धां वासकसज्जामु
 दाहरति ॥ हारमिति ॥ काचित्कांचिंप्रत्याह ॥ तारकान्तिरुचिरं ॥ तारकावत्प्रतिरुचिरम् ॥ अत्युज्ज्वलं
 हारं मुक्तावच्छिन्नाहारो मुक्तावलाविति विश्वः ॥ गुंफतिसन्दर्भति ॥ मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यादित्यम
 रः किंच कांचीलताकांचीमेखलालतेव तां गृह्णातिसन्निवेशविशेषाय नानां करोति ॥ किंच दीपेन्य
 स्यतिस्थापयति ॥ किंतु एकं तत्र दीपभाजने बहुलस्नेहं बहुलतैलं न दत्तेन दासति ॥ भाविसप्रका
 शप्रियकरग्रहणादिलज्जयेति भावः पुनः किंचेत्यर्थः ॥ वासकस्य दृश्यते स्मिन्निति वासः वास ए
 वेति वासकः प्रासादइत्यर्थः तस्य आलीनां तत्सम्बन्धिसखीनां निगूढा मिति शेषः कामानुरूपं
 क्रियां प्रदानानुरूपं इच्छानुरूपं वा क्रियां सामग्री संश्रद्धानां रजनोरात्रौ कस्याप्यन्यस्य ज्ञानं
 माभवत्विति धियेति भावः ॥ वस्तुतः प्रियागमनतिश्च योत्तरकालोपलक्षकरजनीपदं कुर्वती
 एवं च सार्धकालिके केलिप्रासादस्य सखीसमूहं पत्यपि सुरतसामग्रीगोपनकारितयाऽतिशयि ॥ ७५ ॥

तले ज्जावत्वं ध्वन्यते ॥ यत्तु वासकस्य प्रियागमनवासरस्य रजनाचित्यन्वयइति तन्न तथाभिधानदर्
 शनात् ॥ साचिस्मेरमुखी ॥ साचितिर्यक् अन्यलज्जयेति भावः ॥ स्मेरं सहासं प्रियागमनमुदेति भावः
 मुखे वदनं यस्याः सानवोदसुमुखी मुग्धाङ्गना दूरात्समुदीक्षते विलोकयति ॥ अर्थात्प्रियपइति मि
 त्यर्थः इतरस्य हम् ॥ वस्तुतः वासकस्य रजनोऽप्यतेऽस्मिन्नियेण सहेति वासः वास एव वासकः
 प्रियसन्निधानदिनं तस्मिन्सम्बन्धिरात्रौ कामानुरूपं स्वाभिप्रायानुरूपं इति कश्चित् ॥ हारं गुं
 फतीत्यादिरूपं ॥ आलीनां सखीनां क्रियां कर्तव्यतां साचिस्मेरमुखी कथमेवातिधूर्तामदन्ता
 र्गतमप्यकुर्वन् इति धियेति भावः ॥ नवोदसुमुखी दूरात्तत्सखीपरिहासमियेति भावः ॥ समुदी
 क्षते सम्यक् दृश्यतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ मध्यां वासकसज्जामुदाहरति ॥ शिल्पमिति ॥ काचित्कांचिंप्र
 त्याह ॥ कुतुकान्निष्ठा कुतूहलं कुतुकं कुतूहलमित्यमरः निरपेक्षतयेति भावः ॥ शिल्पं कला
 कोशलं ॥ शिल्पकर्म कलादिकमित्यमरः ॥ दर्शयितुं प्रकटयितुं अन्योपेक्षयेति भावः ॥ कलारहा
 रणीसौगन्धिकानां हारवत्मुक्तावलीवत्सुकूमालातां हारपदं गुच्छादिवैचित्र्यद्योतनार्थं करोति
 किञ्च चित्रप्रेक्षणकैतवेन ॥ चित्रस्य अर्थाद्धारमिति स्थस्यप्रेक्षणमवलोकनं तस्य कैतवेन कपरेन

॥७६॥

चित्रपदं विलोकनीयतां द्योतयति ॥ किमपि ईषत्तिर्य्यक इति यावत् लज्जयेति भावः ॥ द्वारदेहलीं समुदीक्ष
ते विलोकयति ॥ प्रियागमनजितासयेति भावः ॥ किंच सहचरी भूषाजिगीषामिषात्सहचरीणां यानि भू
षणानि तेषां जिगीषा जेतुमिच्छा तस्यामिषात् ॥ भवदूषणदधिककान्तिभाजिमदूषणानीति
कथ्येतेति भावः ॥ नवं नूतनं आभरणं ॥ एकत्वमविवक्षितं गृह्णाति ॥ इत्थं पूज्योक्तप्रकारं पद्मदशः क
मलनयनायाः ॥ चरितमाचरणं प्रतीक्ष्य ज्ञात्वा ॥ प्रतीक्ष्येति पदं चेत्तो भवस्याप्यदृश्यतामावेदयति
पदसंततनिर्गृहत्वं चेति तस्य द्योतयति ॥ स्मरः मदनः स्मेराननः विकसिताननः ॥ प्राप्तेऽयमत्यु
जासय इति धियेति भावः ॥ एवं चाधिकमदनवाधावत्वं व्यज्यते ॥ यदा स्मेरं सहासं आननं अस्य कथ
मियं सरवीसमूहमपि प्रतारयतीति विस्मयेनेति भावः ॥ अभूज्जातः ॥ एवं च कैतवादिपदं लज्जाव
त्वं स्मेराननादिपदं समदनत्वं ध्वनयति तच्च मध्यात्वं ॥ ६५ ॥ प्रगल्भा वासकसज्जामुदाहरति
कृतमिति ॥ काचित्काचित्प्रत्याह ॥ वपुषिशरीरे भूषणं अलंकरणं कृतं सम्पादितं किंच चिकुर
धोरणी ॥ चिकुराः बालाः ॥ चिकुरः कुंतलो बाल इत्यमरः ॥ तेषां धोरणी संव्यानविशेषः समु
दायो वा धूपिता ॥ अधिवासिता ॥ किंच शयनसन्निधौ पर्य्य कनिकटे कमुकावीटिका संभरति ॥

॥७६॥

अपितु सर्वमपीत्यर्थः ॥ तथापि एवं कृतेऽपि सः प्रियतमः अद्यापि या मिनीचरमसमावध्यपि नेत्रातिधि
नेत्रावसेकनयनगोचर इति यावत् ॥ एवं च यत्र दृग्गोचरता मात्रमपिन तत्र ॥ कुत्रालिंगनचुम्बनादिति
भावः ॥ कथं न किमिति न तथा चानागमनकारणं कथयेति भावः ॥ एवं चैतादृशकेशविशेषेणापि नेत्रे
प्राज्ञगोचर इति मन्दभाग्यताभिर्व्यज्यते ॥ अन्योऽपि स्नानादिपूर्वसकामो देवतामाराधयतीति लोकि
कम् ॥ स्नानवननिवासना ॥ इत्येक ॥ धेदेवता पूजनरजनीजागरणादक्षिणान्तव्रतविधौ नेत्रे कृतेऽपि सः
सकलजगत्कर्तृत्वेन प्रसिद्धः परमात्मा क्षणमपिन नयनगोचरो जायते तत्कथय केनोपायेन भावीति
गुप्तपरपुरुषाभिलाषवत्तया परकीयात्वं उक्तं स्वमत्यन्तस्फुटम् ॥ ६२ ॥ वेश्यामुक्तामुदाहरति ॥ कथ
मिति ॥ कश्चन कंचन वदति ॥ कान्तः कामनाविषयधनदायित्वादिति भावः ॥ कुञ्जं संकेतितमिति भावः ॥ कथं किं
निमित्तं न समुपैति ॥ आयाति इत्यममुना प्रकारेण चेत्तसिचिरकालं चिन्तयन्ती विचारयन्ती धनाभिलाषात्
पतदभुधारापतन्तियाति ॥ अश्रुलितेषां याधाराः ताः अस्त्रावपत्तया तया मास ॥ वक्रतरं रुरोदेति भावः
इतरत्स्यष्टम् ॥ ६३ ॥ वासकसज्जालक्षयति ॥ अद्येत्यादि ॥ प्रियवार इति प्रियागमनवासर इत्यर्थः ॥
वारः सूर्यादिवासर इति विश्वः ॥ वारपदं निश्चयोत्तरं कालोपलक्षकं ॥ यत्तु वासको वार इति नाम्नि वासकश

सहोक्तिरलङ्कारः॥६५॥ चेशसउक्तं मनोरथमुदाहरति॥ आवयोरिति॥ कापिस्वन्द्रीडाभि
लापिणीवक्ति॥ आवयोः ममप्रियस्यच॥ अस्मदोयुवावोदिवचनइत्यावादेशः॥ अंगयोः श
रीरयोः द्वेते द्वयोर्भावेद्वितासेव द्वेते द्वे विध्यमित्यर्थः॥ नस्मिन्सतिभयः पुनरपि विरहविघ्न
वः॥ विरहेणप्रियविमोगेन विघ्नवः दुःखंभावीतिशेषः॥ अस्तुतर्हिप्रियेक्यमेवेत्यत आ
ह॥ अद्वैतेप्रियेणसहचरेभेदेस्फीतं अतिशयशालिपरस्परप्रसादेनेतिभावः॥ स्मि
तेहसितंचइत्यपरं॥ अन्योन्यवीक्षणं साकृतपरस्परसंवलोकनंनस्यात्नभवेत्॥
एवंचाद्यनारीनरेश्वरसादृश्यंभवत्वितिध्वन्यते॥ एवंविधाभिलाषस्यस्वच्छंदमवृत्त
त्विनमनोरथत्वं॥ अत्रसंदेहालङ्कारः॥ सर्वत्रचेष्टायाः पथगनुदाहरणदत्तेवेत
उदाहरणमयुक्तमितिप्रतिभाति॥ यद्यमनोरथिकनायकंयत्तैवेयमुक्तिः॥६७॥
परकीयांवासकसज्जामुदाहरतिश्वश्रूमिति॥ काचित्काचित्प्रत्याह॥ श्वश्रूपेति
जननीखलेन अतिप्रभातेयामात्सदनेमहोत्सवविलोकनायगंतव्यमस्तीत्या
दिकपटेनस्वापयतिनिद्रापयतिवकुलप्रकाशतयासतोपकृतयाचनायातिभ

वत्याः निद्रेत्यादिकपटेनप्रक्षिपांकुरंशीपपुरोहं॥ अंकुरपदंस्मृतांसात्वात्प्रकाशकतं
व्यंजयति॥ तिरोधत्तेमित्याद्यंतरितत्वेनाच्छादयति॥ एवंचप्रियागमनसौक्य्यतिशयोधे
न्यते॥ किंचसोधकपोतपोतनिनरेः प्रासादकलरवबालशब्दे॥ एवंचसोधसंबधोक्तीत्त
नेननेकद्युतेनचान्यथानाशंकनीयत्वंयज्यते॥ पोतपदेनबारंबारंशब्दकरणेचित्यं
ध्वन्यते॥ संकेतिकं संकेतसंबधिचेष्टितं अहमत्रास्मीतिज्ञापकमित्यर्थः शब्दया
पारंएकवचनंएकरूपतांद्योतयतिधत्ते अङ्गीकरोति॥ एवंचकपोतपोतनिनरे
वायंनान्यइत्यपहृत्या॥ पकटपरपुरुषानुसंगोव्यन्यते॥ किंचशश्वत्पार्श्वविव
र्तिताङ्गुलतिकं शश्वत्निरंतरं पार्श्वार्थं पार्श्वभागाभ्यां विवर्तितापरावर्तितातयो
भयप्रान्तविलोकनार्थमितिभावः॥ अंगुलतिकागात्रयद्विर्यत्रक्रियायांतथा॥ लोल
कपोलद्युतिलोलंतीचंचलापरिवर्तनेरितिभावः॥ कपोलद्युतिर्गणप्रभायत्रक्रि
यायांतथा॥ प्रियागमनसंभावनासंतोषेणमुखस्यातिप्रसन्नतयेतिभावः॥ तस्या
तिकेशयनप्रान्तेकापिकापिपदेशेप्रियधियानारागमनसंबंधाकरांबुजंकरकम

लं अत्र पदं प्रियस्मृतिजन्यस्वेव तां ध्वनयति न्यस्यति शनैः स्थापयतीत्यर्थः ॥ अत्र रूपक
लङ्कारः ॥ स चापकुत्पनुप्राणितः ॥ ६८ ॥ सामान्यवनिता वासकसस्तामुदाहरति ॥ चोत्प
मिति ॥ काचित्काचित्प्रत्याह ॥ नीलनीलोत्कर्षणविधौ ॥ आकर्षणकाले चोत्कर्षासकं चो
त्कर्षणं ॥ क्रियामित्यमरः ॥ याचिष्ये प्रार्थयिष्यामि ॥ इदमप्येवेति ॥ नीलपदं य
नान्धकारगमनयोग्यतां ध्वनयति गौराङ्गित्वं वा विधिपदमाकर्षणे ॥ वभ्वकर्त्तव्यतां यो
तयति ॥ किंचुचुम्बने चुम्बनसमये चूडामणिं केशपाशभूषणरत्नं ॥ पुनः किंचेत्यर्थः ॥
कुचयोस्तनयोः कुर्यात्प्राणविधौ कुर्यात्प्राणसमये कांचनीं सुवर्णनिर्मितां कांचीं मेखलं
अर्पणपदं मर्दनावसरे ॥ अन्याहुतवस्तुयांचे छावत्वे ध्वनयति ॥ पूर्वविधिपदोपादा
नादत्रापि तस्यैवोपादनमयुक्तमिवाभाति ॥ इत्थं पूर्वोक्तवासनया चंदनचर्चितैः श्री
खण्डमिश्रेः मगमदैः ॥ कसूरिकाभिः ॥ मगनाभिर्मगमदकस्तूरीचेत्यमरः ॥ अंगा
नि अत्र यवान् ॥ अंगं प्रतीकोऽयं यव इत्यमरः ॥ संस्कृष्टं ॥ अधिवासयतीति वारांग
नावेश्या वारेषु कांतागमननिश्चयोत्तरसमयेषु यदस्तु मनोरथं अभिलाषविष

कसुका निष्पगशकलानि वीरिकाश्च ये तयोः संभारः कृतासम्पादिता ॥ एणीदृशा हरिणो ज्ञया ॥ ए
वं च मार्गप्रेक्षणाकातरक्षणात्वं धोत्यते ॥ हरिणीदृशेति प्रागप्येवेति ॥ भवनं के लिसदनं ॥ एत्य
आगत्य एवं च प्रियपद्वतिदर्शनाय पुनर्गमनमावेद्यते ॥ देहत्विषाशरीरकात्याकरणाभूतया स्फुर
त्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिः ॥ स्फुरंत्यः शोभाशालिन्यः ॥ एवं च कनककेतकीकुसुमानां स्वतोनशो
भाशालित्वमिति चोत्पद्यते ॥ याः कनककेतकीनां पुष्पदीप्तयस्ताभिः ॥ दिनं दिवसरूपं समयुतं निषि
द्धं ॥ तिरस्कृतमिति यावत् ॥ ३ः स्यात्कण्टनिषेधयोरिति विश्वः ॥ अकारि कृतं प्रबंधप्रकाशरूपस्यापि
दिवसस्य देहसंबन्धिकनककेतकीकुसुममालादीप्तिस्तिरस्कारकारितयाऽतिशयितकान्तिवत्ता
देहध्वनयते ॥ यद्वा कृतमित्यादिषु लिङ्गार्थलक्षणा ॥ भवनं एत्यदेहशोभाशोभिकनककेतकीपु
ष्पमालादीप्तिभिः ॥ ३ः दिनं कण्टद्विन् अकारि ॥ कण्टवातिवाहितुमशक्यतया ॥ अथवा देहत्विषा
कनककेतकीकुसुमकान्तिभिः ॥ अर्थात् सुरतसामग्रीत्वेन संपादितकेतकीकुसुमदीप्तिभिर्दुर्दि
नं ॥ मेघाच्च दिनं स्फुरत्प्रकाशं अकारि ॥ प्रियस्यागमनसौक्यार्थेति भावः ॥ एवं च कनक
केतकीकुसुमदीप्तिनां प्रकाशकतया ३ दिनत्वसंपादकत्वमसंभवीति दूषणमपास्तम् ॥ अत्र

मुग्धात्वादिति भावः ॥ इति यद्यपि पाणिनेः शस्यप्रियतमस्य मध्ये वनान्यत्र मनः चित्रं मज्जति लीनं भवति ॥ एवं च वहिर्गमनाभावो द्योत्यते ॥ अत्र किं कारणं तन्न जाने ॥ एवं चाहंकारो द्योत्यते ॥ अत्र कांतिमावक्रिमास्फीतिमेत्यत्रे मनिचचिच्यः ॥ विभावनालङ्कारः ॥ ७० ॥ स्वमध्यास्वाधीनपतिकामुदाहरति ॥ यदपीति ॥ कापिसखी वक्ति ॥ हे प्रियसखि यदपि यद्यपि रतिमहोत्सवे संभोगोत्सवसमयेन कारः निषेधः क्रियते उत्सवपदं निषेधाद्योग्यतां ध्वनयति ॥ यदपि करणहस्तेन नीविधारणानि वस्त्रग्रन्थवष्टंभाः वरुवचने ॥ वलादप्यनिवार्यतां द्योतयति क्रियते तदपि तथापि एषपतिः प्रियः पार्श्वदेशं अंगलयतां चेद्यदि न मुंचति तर्हि किं करोमि तत्त्वं कथयेति भावः ॥ एवं चाहंकारो द्योत्यते ॥ मध्यात्वादिस्फुटमेव परित्यागहेतुभूतनिषेधादिकथनेऽपि परित्यागकथनात् ॥ विशेषोक्तिरप्यत्रालङ्कारः ॥ ७१ ॥ षोढास्वाधीनपतिकामुदाहरति ॥ वक्रस्येति ॥ कापि ॥ कथमन्यनायिकाकांतस्तदीयस्तवं विदधाति न त्वदीयः प्रियस्तवं करोतीति वादिनीं सखीं प्रत्याह ॥ हे सखिकांतः अर्थादन्यागनानां न प्रिय इति भावः ॥ वक्रस्य वदन

स्य अधरपल्लवस्य अधरोष्किशलयस्य पल्लवपदं कोमलतामरुणातांच व्यंजयति ॥ वचसः वचनस्य हास्यस्य हसितस्य लास्यस्य तौर्यत्रिकस्य विलासस्य वावाशो विकल्पार्थः समुच्चयार्थो बाधन्यानां प्रियेण स्वतः स्तुतिकरणादिति भावः ॥ अरविंदसुंदरदृशं कमलाभिरामनयनानां स्तुतिस्तवं तनोति विस्तारयति ॥ एवं च स्तवविरहाभावो ध्वन्यते मे मम दयितस्य प्रियस्य का अन्याकामिनी स्वप्नेनापि स्वप्नावस्थायामपि किमु तजाग्रदृशयेति भावः ॥ श्रुतिपथं श्रवणमार्गं चेतः पदमंतःकरणं पद्मतिदृश्यं दृष्टिप्रदेशं नगलति न प्रोप्नोति दृग्गदिविषयो न भवतीत्यर्थः ॥ तस्मान्न स्य मत्प्रियस्य भेदग्रहः ॥ अर्थादितरनायिकाभ्यो भिन्नबुद्धि एतस्या अपि स्तुतो हेतुत्वात् कथमस्तु न कथमपीत्यर्थः ॥ स्तुतेः संप्रतियोगितयान्यकामिनी दर्शनादिक्रमपेक्षितं तदभावाच्च कथं स्तुतिः स्यादिति भावः ॥ एवं चान्यागनायतीनां अन्यागनादर्शनादिसत्त्वात् स्तुतिसंभवाच्च स्वधन्यात्वं स्वस्मिंश्च ॥ धन्यतमात्वं व्यंजयते ॥ यदा कापि प्रियतमो कोपादिकं विधेयमिति उपदेशकारिणीं सखीं प्रतिवक्ति हे सखियास्तं अरविंदसुंदरदृशं वक्रादीनां कांतः स्तुतिं तनोति तां सुधन्या मे दयितस्यान्याकापि स्वप्नेनापि दृग्गदि

८०

विषयो न एवं च को योत्तरं तेन स्तुत्यादिना प्रसादीकरणं कर्तुं मशकं ॥ एवं च तस्य तत्संबंधी तद्विषयकमिति
 यावत् ॥ भेदग्रहः मिथ्यते ह्ययमनेनेति भेदः कोप इत्यर्थः ॥ तस्य ग्रहः ग्रहणं ग्रहः अंगीकारः कथमस्तु
 नोचिते इति भावः ॥ एवं च यः कोपो तं स्तुत्यादिप्रसादनामपि कर्तुं न जानाति तादृशे सरले मदेव
 चित्ते नोचितं कोपकरणमिति व्युज्यते ॥ अत्र प्रकृतेन स्वभावस्यायामप्यन्यांगनादर्शनाद्यभाव
 कथनेनाप्रकृतज्ञाग्रदशाया तदभावः ॥ कैमुतिकन्यायेनार्थादायतातीति प्रकृतार्थादप्रकृत
 यपि निरलेकारः ॥ स चान्यांगनात् स्वीयधन्यतमत्वे आन्यतिरेकानुप्राणितः एकस्मिन् वस्तु
 नोभावादन्यं वस्तु न्यदायते तत्कैमुत्यन्यायतः साम्यादर्थपत्तिरलंक्रियते तत्क्षणात्
 ७२ ॥ परकीयां स्वाधीनोपपत्तिकामुदाहरति ॥ स्वीया इति कापिसखीवक्ति ॥ हे सखियपि यासो
 स्वीयानां विलासकण्ठां चीकुंडलहेमकंकणभूषणकारविलासेन हस्तादिचेष्टाविशेषेण कृणु
 तां शब्दा ~~कनकां~~ कनकां चीकटिमेखलाकुंडलं कर्णभूषणं हेमकंकणं सुवर्णबाहुवल्लयं तेषां भू
 णकारः शब्दविशेषः न विस्माम्यति विरतिं नयाति ताः सरोरुहदृशः कमलनयनाः स्वीयाः गृहे
 सद्ने गृहपदमायासाभावं गमयति संतिविद्यंते तथापि कानेने विपिने एवं च भयजनकेऽपि

स

८०

यं ॥ यद्वा मनोरथं अभिलाषं यत्तदर्थमित्यर्थः ॥ न चितनुते न करोति तत्किं न किमपीत्यर्थः
 सर्वत्रेवैषाभिलाषविषयः सर्वमिति भावः ॥ ६९ ॥ क्रमप्राप्तां स्वाधीनपत्तिकामुदाहरति ॥
 मध्येति ॥ निरन्तरात्ताकरप्रियत्वमित्यर्थः ॥ लक्षणाज्ञानाय चेष्टामाह ॥ येनेति मदः ॥
 हर्षोत्कर्षः अहङ्कारः आत्मनि इतराधिकृत्यधीः ॥ मुग्धां स्वाधीनपत्तिकामुदाहरति ॥ म
 ध्येति ॥ कापिसखीमाह ॥ हे सखि मध्येकदोः कशिमा कशत्वं न ॥ वयः संधिमत्तयान्या
 वयवोपचयाभावात् ॥ कशत्वं मस्युटमिति भावः ॥ किंच स्तने कुचे गरिमायुस्त्वं न प्र
 वृत्तं वाभिप्रायः ॥ किंच देहशरीरे कान्तिमालावण्यातिशयः संपूर्णतारुण्यानुदयादि
 भादिभावः ॥ किंच श्रोत्रो नितुं वेपथिमाप्युत्वं न ॥ किंच गतौ गमने जडिमातुत्वं न किंच नेत्रे न
 यने वक्रिमातिर्यगवलोकित्वं न पूर्व एव भावः ॥ ननु संपूर्णतारुण्याभावेऽपि कलाकोशत्वव
 त्वादेवाशक्तिरित्यत आह ॥ लास्येता र्यत्रिके लास्ये तौर्यत्रिके नाद्ये इति विभुः ॥ दृढिमाह
 दृत्वं ॥ अभ्यासविशेष इति यावत् ॥ यद्वा विलोले दृढिमाचमत्कारविशेष इत्यर्थः ॥ न किंच ग
 चिद्वचने परिमाणदुत्वं श्लिष्टत्वादिकमिति यावत् न ॥ किंच हास्ये हसिते स्फीतिमाप्रागल्भ्यं न

तस्य भोतसि प्रवाहे स्फुटं लगे एवं च चपलत्वात्कादकुत्वे ॥ अत्र स्त्रोतो बुरसरणं स्वतः इत्यमरा स्वतो बुर
सरणरूपार्थस्य सागरेः संभवादसंभजसमिवाभाति स्त्रोतः पदोपादानं यत्सरोतं कमलं तद्वत् ॥ सु
राः इमणीयाः चमत्कारयेषामेतादृशा दृशो दृष्टेः विभ्रमाः कटाक्षादयः ॥ विचित्रमन्मथकलावेश
ग्रहेतोः विचित्राः नानाविधोत्कर्षशालिन्यः मन्मथकलाः रतिकेलिकलास्तासां वैशद्यं प्राकृतं तद्रूप
कार्यार्थं सन्ति एवं च यासां दृग्विलाससमसमयमेव नानाविधकेलिकलाः परिस्फुरन्ति किमुवाच
तासामहं सङ्ग इति भावः ॥ एतादृशः प्रगदृशः हरिणनयनाः ॥ प्रतिमंदिरं मन्दिरमन्दिरं वीष्मा
यामययीभावः ॥ सत्येव एवकारेण सौलभ्यं द्योत्यते ॥ किंतु इदं चित्रं अद्भुतमाश्चर्यं यत् ॥ वि
चित्रं हरं मनःस्वाधीनताकारि ॥ एवं च शरीरस्वाधीनताकरणमतिमुकरमिति व्यज्यते ॥ वित्तं व
सुपुनः एकं दातुं दत्तमेवेति भावः ॥ युवातरुणः युवपदं सकलनायिका स्पर्शणीयतां धनयति
॥ मयि प्रयत्नस्यैव ददात्येव ॥ एवकारेण निवारणकरणेपि न वैरस्यतामावहति ति ध्वन्यते ॥ ए
वं च वैनाद्रव्यदानमुलभत रावभ्योगनास्तथापिताः सत्यज्यद्रव्यदानादिनापि मामेव भजते इत्य
हं किमत्र वीजमिति न जाने इति भावः ॥ अत्र किं करणं तज्जाने इत्यर्थः ॥ केचित्तु मय्येवेति यथास्थि

तमेव व्याचक्षुस्तत्र स्त्रीयापरकीयानां द्रव्यदानाप्रसक्त्या न्यावर्तकत्वाच्चर्यत्वा घर्थत्वापत्तेः ॥ न च
वैश्यान्तरं व्यावर्त्यमिति वाच्यं तस्यापिलक्ष्यत्वात् ॥ एवं च द्रव्यदानकारणस्य मन्मथकलावेशस्य
स्वयमुपन्यस्तत्वात्तत्कारणप्रभस्य नौचित्यमिति ॥ इषणमपास्तं अलंकारः पूर्ववदुक्तेयः ॥ ७४ ॥
क्रमप्राप्तमभिसारिकं लक्षयति ॥ स्वयमिति ॥ अभिसरणाभिसारणान्यतरवत्त्वमित्यर्थः ॥ उक्तं
च वार्त्तयाभिसरे क्तांतसारये इमिसारिकेति ॥ अस्याश्वेष्टामाह समयेति ॥ समयानुरूपं स्वेतनी
लादिस्त्रीयापरकीययोरभिसारव्यापारस्तुल्य एवेत्याह ॥ इतीत्यादि ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण ॥ उक्तं
रश्चार्थः ॥ प्रकृत एव मुदिष्ट एव नान्य इत्यर्थः क्रमः अभिसारव्यापारः तथैव दर्शनादिति भाव इति
केचित् ॥ वस्तुतस्तु युवाश्रुतमेव साधु ॥ अलक्ष्यतासम्पादकस्य श्वेताद्याभरणग्रहणस्य स्त्री
याभिसारिकामसंभवात् ॥ अतश्च परकीयामभिसारिकामप्रिधाय ज्योत्स्नाभिसारिकेत्या
दिभेदत्रयं तस्या एवाभ्यधायि ॥ अन्यथा धांताभिसारिको दाहरणपदेष्वेति एतत्पदोपादाना
संगतेः ॥ न च दिवाभिसारिको दाहरणपदेष्वुद्धोतपदोपादानां न स्त्रीयाभिसारिकाया अय्येते भेदा
इति वाच्यम् ॥ शुद्धांतेजारेणपि सह संगतेः संभवात् ॥ योस्माभिसारिकेत्यादौ मात्रपदमवश्यं पर

लीयम् ॥ अन्यथा धांता भिस्तारिको दाहरणपद्ये इतरव्यावर्तक केवलपरोपादानुपपत्तेः ॥ प्रकृतएव
क्रमः ॥ भर्तुः शुभ्रपादिरूपः ॥ मुग्धाभिस्तारिका मुदाहरति ॥ इतीति ॥ काचिन्नायिकावक्ति ॥ हे मुग्धे वि
द्युनडिदेव इतीत्याकारिकेति भावः ॥ विद्युत्पदं दक्षणा चवस्थापित्वंतश्च शीघ्रगमनार्हतां ध्वनयति ॥ उ
पगता प्राप्ता न चेतस्याभ्योपत्यशालित्वात्कथमनया सह गंतव्यमिति आह ॥ रात्रिः निरोवसहचरी
सखी सहस्ययिनी सहतिष्ठति ॥ तथा चानयेव सह गंतव्यमिति भावः ॥ ननु सहचरी सत्त्वेऽपि शुभ्र
समयाभावे कथं गंतव्यमित्यत आह ॥ जलदमेघ एव देवज्ञः देवं भाग्यं जानाति ॥ ज्योतिर्विदित्य
र्थः ॥ एवं चेतसो लुघनं न विधेयमिति ध्वन्यते ॥ स्वनेन शब्देन शुभां समीचीनां प्रस्थानवेलां
गमनसमयं द्दिशति कथयति ॥ एवं चायमेवावसरः शुभ इत्यभिधीयते ॥ मुनाघनेन ॥ भ्रुति
तिप्रस्थातव्यमिति व्यज्यते ॥ किं वतिमिरस्तोमोऽपि धांतां निकरोपि ॥ स्तेमो घनिकरवात मि
त्यमरः ॥ फिल्लीरवैः चीरीशब्देः ॥ अंगारी च फिल्लीरौ फिल्लीका चेत्यमरः ॥ मांगलिकीं मां
लप्रयोजिकां वाचंतेति विस्तारयति ॥ एवं चाचेतनतिमिरमपि मंगलवचनं वक्ति ॥ किमुत
सचेतनः सखी निवह इति व्यज्यते ॥ अतः अयं आसन्नदयिता भिस्तारसमयः प्रियतमस

विविनेभयप्राप्त्या शक्तिविशेषो ध्वन्यते ॥ तथा पुरषयेन गमार्गे ॥ एवं च बहुतरजना कीर्णतयोचित
लज्जयेति तत्परित्यागादारभ्यातिशय एवोत्पत्तेरतथासौ धेउच्चसदने एवं चोच्चतया विधपदेशा
द्यारोहणेन साहसकारिता व्यज्यते ॥ तथा च स एव तथा सखी सन्निधौ सखी सविधे ॥ एवं च समीप
तरवर्तिसखी निवह समयविलोकनमुचितमनुचितं चेति विवेकवैधर्ष्यं ध्वन्यते तेन चोन्माद
स्तेन च स एव मां परितः समंतात् ॥ भ्राम्यंती भ्रमंती एवं चैकत्रानवस्थित्या विभ्रान्त्यभावस्तेन
च स एव व्यज्यते ममवल्लभस्य प्रियस्य दृष्टिः ॥ एकवचनेनैकरूपतां व्यनक्ति नमुचि नत्यजति
अर्थान्नामित्यर्थः ॥ अत्र को हेतुः किं कारणं अत्र स्वीयाभ्यः स्वस्मिन्नाधिक्यप्रदर्शने न तथा स्वी
यास्तु तथा विधगुरारूपे कारणसत्त्वेऽपि वल्लभदृग्भ्रमणरूपकार्या कथनेन तथात्मनि स्वी
यागुणातिरिक्तगुणज्ञाननिरूपणेन प्रियदृग्भ्रमणरूपकार्योत्पत्तिकथनेन हेत्वनिर्णयेन च
अतिरेकविशेषोक्त्यस्फुटविभावना संशयालंकाराणां समुच्चयः ॥ ७३ ॥ सामान्यवनितां स्वाधी
नपतिका मुदाहरति ॥ संत्येवेति ॥ सामान्यवनि सखी वक्ति ॥ हे सखिया सां स्वीयानां परकीया
नां च सुधासागरस्रोतस्यूतसरोजसुंदरचमकाराः ॥ सुधायाः अमृतस्य सागरः सरित्यतिः ॥

मीपग मनावसूरसंमयैः जातः॥ नतुलः ज्ञा रूपप्रतिबंधकवशात्कथं गंतव्यमत आह॥ त्रयो लज्जां
अभिलषितप्रतिबंधकमिति भावः॥ विमुंच सर्वात्मना त्यज॥ लज्जा त्यागे नैतादृशो चित्तसमये प्रि
यमभिसरेति भावः॥ अन्यस्यापि गन्तुमप्युक्तस्य मुरुर्त्तादिकथ्यते॥ इति लौकिकम्॥ अत्र विद्यु
दाक्षिणां तै इतीत्यादिकथनेन उवाच भावेन चलुप्तोत्प्रेक्षाप्यलंकारः॥ ७५॥ मध्यामभिसारिका
मुवाहरति॥ भीतासीति॥ नायको नायिकां वक्ति॥ हेतुत्वि॥ एवं च भारवाहनाक्षमत्वं तेन च कं पा
द्यंगीकारानौचित्यं ध्वन्यते॥ पथि मार्गे भुजंगात् संपात् परस्परशरिति भावः॥ नैव भीतासि
भयं नैव प्राप्तासि॥ यदा भीतैव नासि एवं च तत्कार्यं कं पारिद्रापास्तमिति धोत्यते॥ पथि पदं
विस्पष्टदर्शनयोग्यतां ध्वनयति॥ भुजंगपरमवश्यपरिहरणीयत्वं भयजनकत्वं वाच्यं जयति
महुजस्य अपरिहरणीयस्य भयाजनकस्य वेति भावः॥ किमपि संगे ईधिसंगे एवं च गालि
गते किं करिष्यतीति न जाने इति व्यज्यते॥ कं पं वे पथुं अंगीकरोषि उरीकरोषि सात्विकभावो दया
रिति भावः॥ किंच अंभोधर ध्वनिभिः॥ सजल जलरतिन देव कुभिर्भयं करैरिति भावः॥ अस्तु

भितासि साधुसंनप्राप्तासि ॥ अत्र न शुभितासि इति युक्तं ॥ मदाचिमदचने एकस्मिन् भयाजनकदेशेति भा-
 वः ॥ साचिवदनाप्रसितिर्यकूनमितासि लज्जयेति भावः ॥ किमाचरामि किं करोमि ॥ तथाचा-
 त्रदेवमेव शरणमिति भावः ॥ अत्र भुजगादेर्भीतिहेतोरपि भयानुत्पत्तिकथनात् ॥ भीत्यहे-
 तुभुजसंगादेर्भीत्युत्पत्तिप्रदर्शनाच्च विशेषोक्तिविभावना संस्पष्टिरितरस्यष्टमः ॥ ७६ ॥
 प्रोढामभिसारिकामुदाहरति ॥ स्फुरदिति ॥ कापिसखीदितैवेयमत्रागतानस्वामिलाषेणे-
 ति वादिनं नायकं प्रत्याह ॥ अथेति पश्चेष्टमकार्ये वयो अथेत्यमरः ॥ यदि मनोरथः अभिल-
 षः स एवरथः स्यंदतः गमनसाधनमित्यर्थः ॥ मनोरथपदमत्यंतदूरगमितामावेदयति न-
 स्यात् न भवेत् तर्हि स्फुरदुरसिजभारभंगुरांगी स्फुरंतो विलसंतो यो उरसि जौस्तनौ तयो-
 र्भारेण भंगशीलांगी नायिका उरसिजपदं दुर्वहतां व्यंजयति भंगुरांगी पदेन गत्य योग्यता-
 ध्वन्यते किं शलयकोमलकांतिना पल्लवमृदुलशोभाशालिना ॥ कुत्र कांतिमधिकमिवा-
 भाति ॥ पदेन चरणेन निशासुरात्रिपु ॥ निशापदं उच्चावचप्रदेशज्ञानवैधुष्यं तच्च वदुक्तेश

अथतएवेत्यत आह ॥ किंच विमार्ग एव अपथमेव सर्वदा तज्जापरिचितमिति भावः ॥ मार्गः स
 रणिः अस्मत्परिचितेति भावः ॥ एवं चास्य जनलोचना विषयमार्ग एवास्माकं समुचित इति ध्योत्य
 ते ॥ ननु तत्र सदनाभावात्कथं जीडेत्यत आह ॥ विषितं असंख्यं अन्यसंचारलेशशून्यमिति भा
 वः ॥ तदेव वेशमसप्र ॥ वेशमसप्रनिकेतनमित्यपरः ॥ एवं च जीडास्थानं विषितमेवास्माकं अ
 त्यंतोचितमिति व्यन्यते ॥ अत्र यो दोक्तिस्तदशक्तस्य तत्कंदिकल्पनमिति त्वक्षालक्षित
 रिजमनादिसौकर्याद्यसमर्थस्यापि मेघादेस्तच्च कृतकल्पनात् यो दोक्तिः ॥ अभिसारिकां प
 तिजमनादिसौकर्यसाधारणकार्यदर्शनामेघादेः सवितृत्वारि संभवावनया इवाद्यभावे
 नच लुप्तोत्प्रेक्षाचस्फुटमन्यतः ॥ ७८ ॥ सामान्यतः परकीयाभिसारिकामुदाहृत्य तद्विशेष
 मुदाहरन् ॥ ज्योत्स्नाभिसारिकामुदाहरति ॥ चंद्रोदय इति ॥ काचित्काचित्प्रत्याह ॥ चंद्रोदय
 चंद्रपदं गमनसाहाय्यसंघादकृतयाक्तादविशेषजनकतां व्यन्यति ॥ अंगकेषु अनुकं
 प्यगात्रेषु प्रियविरहतनुतयेति भावः ॥ अनुकंपायां कर् ॥ चेदं न मलयजं विन्यस्य आलि
 प्य ॥ श्वेतहिम्वेतवस्तुभेदप्रतीतिभ्रंशितिन भवतीति धिया चंद्रकरतिकरसरूपचंद्रनधारण

मकरोदिति भावः ॥ एवं च तनुतराणामंगानां विरहपांशु रतया चंद्रसिधितावदृश्यत्वेपि चं
 दनलेपसंपादनेनात्यं तादृश्यत्वं धन्यते ॥ विरहस्य क्लिप्तासम्यगिदमलक्ष्यतासंघादकमेत
 दिति धियेति भावः ॥ अथवा एतावंतं समयमनमेनं गोमामपीडयदितानीं किमनेन विधेयमिति
 धियेति भावः ॥ विनिर्गतायाः प्रियंवत्यभिरतायाः ॥ मनश्चित्तं निहंतुं आपादयितुं ॥ एवं चैता
 दशागर्वचिरकारिप्रधानभूतचित्तव्यापादनेनैतन्नेद्रियजातमेपि व्यापादितमिति व्यन्य
 ते ॥ मदनोपिमनसोपितं कुर्वमसहमान इति भावः ॥ करेण किरणेन अर्थाच्चंद्रमसः ॥ को
 दानुकुण्डपुष्परूपान्वाणानुशरान् ॥ पुष्पशरत्वात्तस्येति भावः ॥ विनरां वस्तुवदधे ॥ अ
 न्योपि हि हस्तेन शयादिकंधत्ते इति लोकि ॥ विरहः सहकुंदपुष्पाणि विकाशयति स्मेति
 भावः ॥ एवं च तदप्यंतस्याश्चैत्य विशेषसंघादकृतयानुगुणमेव जातमिव व्यन्यते ॥ उपजा
 तिरुत्तम ॥ ईदृवज्जोषेन्द्रवज्राश्रितचरणत्वात् ॥ ७९ ॥ तमिमाभिसारिकामुदाहरति ॥ नो
 बुजैरिति ॥ काचित्काचित्प्रत्याह ॥ स्वैरितीजनविलोचनपुष्पैस्वैरितीजनोव्यभिचारिणीज
 नस्तस्य नेत्रद्वंद्वजनपदं सर्वास्मैकरूपतां धोतयति ॥ विलोचनपदं स्मृत्वा हकतां व्यन्य

यति॥ अंबुजेऽस्यविकाशिमिरित्यर्थः॥ नोपमेयंकमलेऽश्वत्थविकाशिमिरित्यर्थः॥ नोपमेयंतत्रेतु माह
 ॥ दिनकरस्यस्यस्यइदोऽश्वत्थस्यउदयेयस्यनविकाशः प्रकृतता किंतु केवले निविडेत्यर्थः तमसि
 अंधकारे विकाशः॥ व्यतिरेकालंकारोऽत्र॥ अत्र नोदयेत्यादावुभयत्रैकनजाचारित्यर्थे द्वितीयो
 पादानमतिज्ञानमाभाति॥ पूर्वतुनजदयाभावेचकारोपेक्षास्यादितितदभावेनतदुक्तानं॥ श्रीलि
 तंयादभिरामताधिकरस्यत्रवाक्यान्तर्गतयत्तदस्यनतत्तद्व्यापेक्षा॥ ८०॥ दिवाभिसारिकाशु
 दाहुरति॥ पक्षीनामिति॥ पक्षीनांघोषाणामधिपस्वस्वामिनः॥ पक्षीनामधिपस्यवेतिवहुवच
 नेकवचनोभ्यामाग्यातिशयशक्तित्वं ध्वन्यते॥ यद्वानिमंत्रणापरिहृत्यत्वं व्यज्यते॥ पंकजदशां
 मलनयनानां॥ वहुवचनमादरातिशयं व्यनक्ति॥ पर्वोत्सवामंत्रणे॥ पर्वणिचैत्रादियोर्गमा
 स्यादोउत्सवः कोतुकां॥ तदर्थमामंत्रणेजाते पक्ष्यधिपांगनाभिः संवादितिसति॥ संप्रजनाः
 गृहजनाः मिथः परस्परं कृतमहोत्साहं संपादितः॥ महोत्साहउद्योगोयत्रक्रियायां॥ पुरः अ
 ग्रेसान्तरमित्यर्थः॥ प्रस्थिताः प्रचलिताः पक्ष्यधिपसरतमित्यर्थः॥ अत्रोत्तरे एतत्समये स
 व्याजं सकपपटं किंचिदपदिश्येत्यर्थः॥ स्थितयोऽवस्थितयोः कीडार्थमित्यर्थः॥ विहस्य

गमनवत्तंधनयतिवहुवचनेनचयदीयंभवन्निर्वंधमात्रादेवागतास्यात्तादृक्कदाचिदिवनवहु
 धारंतस्मादभिलाषेणैवागतेतिव्यज्यतेकथंकेनोपायेनगंतुंभवत्सन्निधिप्रोक्तुं सहेतुसमर्थ
 भवेदित्यर्थः॥ एवंचकेवलस्वामिलाषवलेनैवेयमागतेतिद्योत्यते॥ अत्रअनुमत्तुकाव्या
 देः कारणव्यवधारणमितिलक्षणलक्षितः॥ प्राप्तिरूपकार्येणमनोरथरूपकारणदु
 मानालंकारः स्पष्टमन्यत॥ ७७॥ परकीयामभिसारिकाशुदाहुरति॥ रभसादिति॥ कापिक
 यमेतादृशावससरेऽभिसर्तुमुचितमितिवादिनीसखीपत्याह॥ हेसखिरभसातुप्रियदर्श
 नोत्संख्यात॥ अभिसर्तुं प्रियं प्रतिगंतुं उद्यतानां कृतोद्योगानां वनितानां अतुरागे निरोध
 वतीनां नायिकानां वनितावर्था नुरागायां वयोषितीत्यमरः॥ वारिदोजलद्रवहलपंकज
 पादकइतिभावः॥ स एव विवस्वान् भास्वान्॥ पंकितमार्गिभुक्तासंपादकइतिभावः॥ एवंच
 न्यजनसेचारायोग्य एवपथि अस्मद्रमनमुचितमिति व्यज्यते॥ किंच अंधकारंधांतमार्ग
 दर्शनबंधकमितिभावः॥ तदेव अर्चिस्तेजःमार्गदर्शकमितिभावः॥ एवंचान्यजनमार्गदर्शक
 प्रतिबंधकमेतस्माकमनमुणमितिव्यज्यते॥ ननुपंकिलेपिपथिवहलंधकाररात्रावपिकेचि

८६

गमनं

रित्यमरः॥ यः कंचुकबंधः कूर्पासकग्रंथिः॥ तेनबंधुरानमा॥ बंधुरबंधुरेनमेवेतिविश्वः॥ अतएवच
 लेतीतिर्यकप्रसारिणीवक्षोजकुंभोन्नतिः कुचकुलशदीर्घतायन॥ किंचस्फूर्जद्दीधितिस्फूर्जतीत्य
 नः सप्रकाशादीधितिकंतिर्यत्र॥ अंचलचंचल्याच्चकभ्रूपाविशेषादितिभावः॥ किंचविस्फुरद्
 ति॥ विस्फुरंतीसविशेषागतिर्यत्रशीघ्रगमनोत्सुक्यादितिभावः॥ अतएवचलच्चाप्रीकरालेरुति
 चलंतीचंचलाच्चाप्रीकरालेरुतिः लोवर्णलंकरणादिर्यत्र॥ सर्वाण्येतानि क्रियाविशेषणानि॥
 वासाङ्गनावेश्याकस्यापिरुतिनः अनिर्वचनीयसंपत्तिशालिनः॥ यत्तुरुतिनः कुशलस्येत्याहुः
 त्रकृतासंगतेरसंगतम्॥ कीदृशकुंजगहंकेलिनिकुंजसदनंरह्यरंनिरंतरवसतिशालितामावे
 दयतिप्रयातिअभिसरति॥ ८२॥ निरूपितं परिशेषयति॥ मुग्धायाइत्यादि॥ प्राकाशेप्रागलभ्यं
 मुग्धायाइवेतिज्ञात्राधान्येनेतिपर्यः॥ प्रवत्यत्यतिक्रानवमीनाधिकानिरूपयितुंभूमिका
 मारचयन्प्राचीनसंमतिदर्शयति॥ प्रस्थानमिति॥ अथवहिताग्निसमयसंमतवैदेशगच
 तिपतिविरहविधरनायिकास्वजीवितमुपदिशति॥ हेजीवितजीवितपदंप्रियत्वंत
 चसदुपदेशाहंत्वंयोजयति॥ बलयेः कंकणः॥ प्रस्थानं गमनंरुतं॥ एवंचतात्कालिकवि

८६

रहजनितनितांततापवशादेकमपिकंकणंनख्यानेस्थितमितिभावः॥ रुतिमितिकप्रत्ययेन
 निवारणानर्हत्वंव्यज्यते॥ किंचअजस्रंनिरंतरं॥ प्रियसखेः प्रियतममित्रैः अस्मैरुक्तेः॥ लो
 हितासुररुक्मित्यमरः॥ गतंविरहदाहवशादितिभावः॥ प्रियसखयदेनगमनोचितीध्व
 नयति॥ यद्वाप्रियसखैरितिवलयात्वयि॥ अस्मैः अश्रुभिः अजस्रगतंअविरतंप्रचलि
 तमित्यर्थः॥ किंचधत्वाधैर्येणएमपिनासितम्क्षणमपिनस्थितमि।त्यर्थः॥ धृत्ये
 तिस्त्रीलिंगेनमत्प्रतीसाकारित्वोचित्येः पितदकरणंतवतुविजातीयस्यतदनुचित
 मितिव्यज्यते॥ किंचचित्तेनमनसापुनः प्रथमतएवगंतुमवसितुंउद्युक्तंएवंचसंभृत
 सामग्रीकतयाप्रियसमस्थितिमत्वेः पितत्यश्वास्थित्यभावेव्यज्यतेइतिवैवलया
 दयः॥ प्रियतमेमांतेयातुंदेशांतरेगंतुंनिश्चितंवेतसिक्तमित्यादिकप्रत्यया
 र्थविरोधादसमंजसमिवाभाति॥ प्रकृतमाहगंतव्येसतिप्रियतममंतरावस्थातुम
 शक्यत्वादितिभावः॥ प्रियसुहृत्सार्थः॥ प्रियसुहृदोकांतमनिमित्राणांवलयादीनांसा
 र्थः समूहः॥ एवंचतवापिप्रियसुहृत्वेनैतत्संगतिरुचितागमनोचित्यगमनेचानौचि

ज

त्यपि व्यज्यते ॥ किमु स्रज्यते त्यज्यते ॥ एवं चावश्यगन्त्यत्वे पश्चादवस्थित्या संघप
रित्यागस्त्वत्यां तानुचित इति भावः ॥ यदा वा तपति विदेश गति मति रंग ॥ नाना यकं प्रत्या
ह ॥ हे जीवित प्रिय जीवित प्रिय जीवित स्य प्रिय न मत् ॥ प्रिय एवं च त्वस्य स्थितौ मत् प्रस्थिता
वपि जीवित प्रस्थिति रुचित तरेति ध्वन्यते ॥ यदा जीवितं प्रियं यस्येति एवं च स्वसह म
दन युनेपि जीवित नयन सुचित मिति व्यज्यते ॥ अथ वा जीवितान् जीवनात् ॥ प्रिय एवं चै
तादृशोपदेशत्वमावेद्यते ॥ प्रियतमे ॥ अर्थाद्वलयादीनां त्वयिया तु निश्चित चेतसि कृत
निर्णये सति वलयादयः समं युगपत् ॥ प्रस्थिताः कृत प्रस्थानाः एवं च तवापि गंतव्ये सति
सुहृदां साधु हंसां सार्थः सुहृत्वे च त्वत्प्रस्थाने ज्ञान सम समय प्रस्थान कारणतः ॥ किमु स्रज्यते
एवं च त्वत्प्रस्थाने ज्ञान मात्रादेव वलयादिभिर्गर्भितं जीवितं नापि गंतव्यमिति विद्योप
शानरूपचेष्टा द्योयते ॥ यद्यपि प्रिय पदस्य पुनरुपादानेन कथित पदत्वं दोषस्तथा
पि ॥ यद्योक्तं न वचने न त्वयोगुणस्तथा ॥ त्राप्ये तादृशनायिका वाक्ये कथित पदत्वं
गुण एव ॥ यत्वे तत्प्रियतम गमनोत्तर कालीन जीवितोपदेश परतयापि संभवतीति

कथमेते प्रतारिता इति धियेति भावः ॥ शुद्धांतं अवरोधं ॥ शुद्धांतं श्वावरोधश्चेत्यमरः ॥ गतयोः प्रा
प्तयोः शिन्न कपोलयोः ॥ परस्परं गसंग लभे जात सात्विक भावो दयादिति भावः ॥ यनोः तरुण
योः स्त्रीपुंसोः ॥ पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः ॥ कोप्येव सर्वतो विलक्षण इति त्वर्थः ॥ कण्ठग्रहः आक्षे
षः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ एवं चालिंगने अवसानाभावो व्यज्यते ॥ ननु ज्योत्स्नाभिसारिकादयो भे
दाः परकीयाया एव न सर्वासा मित्यत्र किं विनिगमकमिति चेत् ॥ प्रकरणा मेवेत्यवेदि ॥ कथमन्यथा
एताः संभोगाः दिवता इत्यादि वन्ना लिखत् कथंचस्वेति ति पदमादा लुक्ष्ये इत्यलं वया वा खिल
सेन ॥ ८९ ॥ वेश्याभिसारिका मुदा हरति ॥ भोल भोलेति ॥ गति विशेष वशाच्च चलं यच्चेलमंशुकं ते
न तस्य वाचमत्कृति भवमत्करोयत्र ॥ बोलेति पाठे ना मेकदेशवचनन्यायेन निबोलेत्यर्थः ॥ लो
त्पदं स्थानानवस्थितं द्योतयति तच्च गमनोत्कं व्यं ॥ किंच प्रविलसत् कोचीलता संकृति ॥ प्र
विलसती शोभाशालिनी तदंगसंगादिति भावः ॥ या कोचीलता मेखलावली तस्याः प्रकृतिः
स्वरविशेषो यत्र ॥ लतापदे दर्शन सम समय कामुकोन्मादकतां यनक्ति ॥ यदा संकृतो भ्रम
रति तानुकारित्वं ॥ किंच न्यचन गाढः ॥ यद्वान्यचन नीचे गच्छन् ॥ न्यङ्नीचरववहं स्वसु

नवकृतार्थसिद्ध्यनुगुणमिति दृष्टः ॥ कातरनेत्रतया चिरतरं वदं जलिन्याचितः यश्चा
 दंभुक् पल्लवेन विधत्ते निर्व्याजमालिङ्गित इत्यादिप्रसमस्तमर्थमधुल्लोकोत्प्रे
 वत्तः शठः पूर्वपाणपरिग्रहोदयितया मुक्तस्तनो वल्लभ इत्युपन्यसनीयमित्याहुस्तत्
 यातुं निश्चितचेतसि कृतगमननिर्णयेन तु गते इत्यर्थनिवबोधनिबन्धनं ॥ द्वितीय
 व्याख्यायां तु न कापिशंकेति हि ॥ ८३ ॥ ननु का एनायिकास्वेवैतस्याभ्येतर्मावो
 स्त्वित्येत आह ॥ तस्या इति अग्रिमसमयविदेशगा ॥ मिपतिका प्रोषितपतिकादि
 वितयमेव तौ सन्निहितपतिकत्वात् ॥ स्वाधीनपतिकादिवत् ॥ एवमग्रे पितृक्षणा
 माह ॥ लक्षणां चित्याभिलक्षणा इत्युपलक्षणात् ॥ प्रोषित्यतिकेति निर्देशः ॥ लट्ठिवत्
 तेरुष्यरित्यसिद्धलट् ॥ शब्देति शब्दादेशेन प्रकृत्यत्यतिकेति वक्तव्यं मुग्धां प्रा
 ष्यत्यतिकां उदाहरति ॥ प्राणेभ्य इति ॥ काचित्प्रत्याह ॥ प्राणेभ्य इति श्वरपदं त्रियो
 गानहत्वं व्यजयति निर्गमाय विदेशगमनाय किमपि किंचिदपि विरहदुःखोद्रेक
 जनकं दोषरोधारिति भावः ॥ नत्यतिसति एवति क्षामोदकारी कशोदरी क्षामापदं

लक्ष्य

८८

उक्तिपत्तुक्तिपांडित्यस्थित्यभाववत्त्वं तजमुग्धात्वं ध्वनयति ॥ यदा विरहवशात् निर्गत
 स्थाणं कंठस्थित्यपराधाभावं गमयति ॥ वरनं आननं आनमयांचकार नम्रीचकार त
 स्मीं भवभवेत्यर्थः ॥ लज्जाया किमपि वक्तुमशक्यत्वारिति भावः ॥ तस्यास्तुलीं अवस्थि
 तावपि सखीयुक्तमकरोरित्यर्थः ॥ आलीत्यादि ॥ अलीसखी पुनः शब्दस्त्वर्थक निभ
 तंगु सं क्रियाविशेषणमेतत् ॥ लेता निकुंज विशिष्टवाचकानां विशेषण एव समवधाने
 विशेष्यमात्रपरतेति न्यायात् ॥ निकुंजपदेन देशमात्रं लक्ष्यते एवं च स्वज्ञातीयत्वं ह
 लललता परिवर्ततया क्रियमाणं कपटस्य प्राकव्या नर्हत्वं द्योत्यते ॥ एतत् आग
 त्य उन्नत के किलकल ध्वनिं उन्नतपि कुं मनो ह शब्दं एवं च वसंत समयं गत्या
 यस्यास्यतीति धियेति भावः ॥ उन्नतपदं वसंतीयत्वं द्योतयति ॥ को किलेति पुल्लिङ्ग
 निर्देशः कामिनीस्वनशंका भावमथवा स्वशब्दसंज्ञीतीयशब्दतयाऽप्राप्ताया भा
 वे ध्वनयति ॥ सच सखी चातुरी चमत्कारं आततान विस्तारयामास एवं च भावि वि
 रह विकलतयैक शब्दानाकणानेऽपि न काचित् क्षतिरिति ध्वन्यते ॥ ८४ ॥ मध्यां ज्ञेय

८८

कमस्तिनवेतेनिश्चितमिति व्यज्यते ॥ अश्रुणमप्राकृतेनलज्जावत्वं मूर्खयाचमदनबाधा
 वत्त्वमिति मध्यात्वं ध्वन्यते ॥ उत्प्रेक्षा लंकारः ॥ ८५ ॥ प्रोढां प्रोष्यत्यति का मुदा हरति ॥ नाय
 मिति ॥ काचिदंगनाद्वारवती गमनोद्युक्तं श्रीरुक्मं प्रत्याह ॥ भो यदुपतेय इनां यतिः तत्
 बोधनं श्रीरुक्म एवंचास्मत्पालनानर्हत्वं व्यज्यते ॥ यदामिषाभाषणानर्हत्वं पारलौकि
 कसकलवत्ताभिज्ञत्वं बाध्वन्यते ॥ सुभ्रुवंस्त्रीणं सुभ्रुपदं पुरुषाणं तथा विधवि
 रहाभावं व्यनक्ति वक्रवचनं च नायकस्य व्यञ्जयति ॥ अयं वियोगज्वरः विरहसन्तापः
 अयमिति तेनापलापानर्हत्वं द्योत्यते तनुत्यागेऽपिशरीरपरित्यागेऽपि तनुपदं स्प
 र्णयितांगमयति नमुचतित्यजति यतस्तेन हेतुना विहितांजलिः वक्ष्यते ॥ एवं चरी
 नत्वं द्योत्यते अहं एतामिदं श्रमं करोमि सत्यं यथा र्थं सत्यमिति पदं शपथवत्ता
 मावेदयति वदद्ब्रूहि किं तदित्यत आह ॥ उरुं चंदनं पटीरं कुसुमेतां ब्रूयतु बंधुभि
 सुहृद्भिः वक्रवचनं निवेधायो ग्यतां व्यञ्जयति दीयते मतो देशेनेति भावः ॥ तत्सर्वं अ
 तएव एतल्लोक उवपरत्र परलोकेऽपि किमु विषया लावनीऽः सहं गरलज्वाला जाल

उः सहं स्यात् ॥ विरहिजनस्येह यद्येन द्वाहकं तथैव किंपरत्रेति वक्तव्यमिति भावः ॥ एवं च भ
 वत्प्रस्थानोत्तरमस्मत्प्राणपरित्याग इति द्योत्यते ॥ अत्र अत्रेत्यादिवक्तव्येन वस्तुना त्व
 द्वियोगोऽवश्यं मन्मरणकारणमिति विज्ञाय विज्ञेय यथोचितमाचरणीयमिति वस्तु व्य
 ज्यते ॥ ८६ ॥ परकीयां प्रोष्यत्यति का मुदा हरति ॥ न्यस्तमिति ॥ काचिदंगना नायकं प्र
 त्याह ॥ हे को न्तसंबुद्धिपदानुपादानं तु दुःखोद्रेकमावेदयति ॥ पन्नगमूर्द्धि पन्नगस्य
 विषधरस्य मार्गस्थितस्येत्यर्थः ॥ मूर्द्धि मस्तके ॥ पन्नगपदं भीतिशून्यतां द्योत्यति
 न्यस्तं स्थापितं ॥ किंच गुरोः श्वसुरादे भक्तिरुतरापेक्षया माननीयतया विभागः से
 वावातदाज्ञाकारित्वमित्यर्थः ॥ भक्तिर्विभागे सेवायामित्युभयत्र विश्वः ॥ अत्यंतं
 विमुक्तात्यक्ता ॥ गुरुपदं माननीयतां व्यञ्जयति ॥ किंच नीतिः स्वकुलमर्यादात्पन्न
 अपास्ता न्यस्तमित्यादित्रयेण बुद्धिपूर्वकत्वं व्यज्यते ॥ इति भवतु हेतोः षष्ठी हेतुप्र
 योग इति षष्ठी मया किं न दुःकृतं अपि तु सर्वमित्यर्थः ॥ अहो दुःखं दुःकृतमित्यमरः ॥
 अतः त्वयि प्रस्थिते सति प्रस्थानोद्युक्ते सति अंगानामवयवानां शतयातना असं

रव्यतीजवेदेनेत्यमरः ॥ किंचनयनयोः लोचनयोः कोपि अनिर्वचनीयः रोरवः रोरवस्य नरकविशेषो
 मस्यायं रोरवः ॥ तत्संबंधीत्यर्थः ॥ तदेतत्तपनाबीची महा रोरव रोरवा इत्यमरः ॥ क्रमो विद्या
 सः किंच मनसः ॥ चेतसः कुंभीपाकपराभवः ॥ कुंभीपाकेन नरकविशेषेण पराभवः पीडाभ
 विषयति इदं युक्तं समंततः ॥ अंगादीनां प्रत्येका पराधितया प्रत्येकं दण्ड इति भावः ॥ एवं
 च युक्तैव दुःकृतिमो नरकावाप्तिरिति भावः ॥ यत्तु रोरवः रुरोः मगस्याये ॥ रु सारस
 रुन्ये कु रित्यमरः ॥ क्रमः गतिः त्वदागमनसं भावनयेवस्ततः सततं विलोकनेनैव मरणं
 भविष्यतीति भावः ॥ किंच कुंभ्यां कलश्यां कुंभीपदनिर्गमकठिनतामावेदयति पाकः प
 चनं तद्वत् ॥ पराभवः तद्विरहानलतप्ततनुस्थितेति भाव इत्यर्थ इत्याहुस्तदुद्धृतफल
 त्वबोधने साक्षादसमर्थमिति न चित्तमत्कारमारोहति ॥ समाप्तोक्तिरलंकारः ॥ ८७ ॥
 सामान्यवनितां प्रोष्यत्यतिका मुदा हरति ॥ मुद्रामिति ॥ काचिद्वारवध्वतं काचित्प्रत्या
 ह ॥ वारंगनावेश्या हे कोतवलयाय कंकणाय एकवचनमनेककंकेणधारणसा
 मर्थ्यं व्यंजयति मुद्रांश्रुलीयकं प्रदेहिवितरननुवल्लयमेवास्तीत्यत आह ॥ यद्यस्मा ९०

त्यतिका मुदा हरति ॥ गंतुमिति ॥ काचनकांचित्प्रत्याह ॥ प्रिये प्रियपदं विरहासहिष्णुतां ध
 नयति गंतुं विदेशे यातुं वदति सति पृच्छति एणीदृशः मगलोचनयाः एणीदृश इत्यने
 न चंचलता तया च विरहकांतरताद्योत्यते दीर्घं आयतं दुःखवशादिति भावः निभ
 सिते निःश्वासः ॥ ननु निश्वासः ॥ नासीत् न भावत ॥ किंच नयनयोः लोचनयोः जलं अ
 भ्रजमित्यर्थः ॥ ननु जलानि न आविरासीत् प्रकटीव भ्रव प्रभ्रसमसमयसंज्ञात
 विरह मूर्च्छादेकवशादिति भावः ॥ किंतु तदा तत्रासीदित्यत आह ॥ परंतु एतदभ्रदि
 त्यर्थः ॥ कचः केला शकलापैकदेशः कच इव कचः एवं कचवर्धितुल्यतया वाचने
 सामर्थ्यं व्यज्यते मूर्च्छावशाच्चैलंचलविसंसादिति भावः ॥ भालस्थली ललाटे
 शं समुपाजगाम अभिसार भालस्थली मिति स्त्रीलिंगनिर्देशेन तां प्रतित
 स्यामिसरणा नोचित्येपितत्कारितया कस्मिन्कार्ये हितकार्ये वेत्तायां योत्य
 ते तामेवोत्प्रेक्षा मुखेनाह किमुशब्दार्थे आमुर्लिपिं ब्रह्मलिखितामुप्याक्षरपं
 क्तिं पठितुं वाचयितुमिव तस्यास्तत्र सत्त्वादिति भावः ॥ एवं च एतावदेवायुः किंचिदधि

यस्य न च वचनामृतैः प्रसन्नानि मनोहराणि वचनानि तान्येवामृतानितैः अमृतपदं प्रा
 णदातृत्वं व्यञ्जयति अतर्पिणीति ॥ किंच सुभगस्मितद्युतिपदीरपंकप्रवैः सुभगासमी
 चीनायास्मितद्युतिः सैव पदीरपंकप्रवाः सरसचंदनानितैः सुभगपदंडुर्लभत्वं द्योत
 यति द्युतिपदं कांतस्यांतभयध्वांतनिवारकतामावेदयति पंकपदं गाढतांगमयति
 प्रवपदं साररूपतां व्यनक्ति अचर्चिचर्चितः किंच विलसद्विलोचनचमत्कृतैः अंबु
 जैः विलसती प्रसन्नेये विलोचने नयने तयोः यानि चमत्कृतानि चमत्काराकृतानि
 इत्यर्थः तान्येवांबुजानि कमला नितैः विलसन्त्यदं दैर्घ्यं ध्वनयति ॥ अंबुजपदं स
 रसतांसाच कोपोऽयाभावं ध्वनयति ॥ अपूर्णि पूजितः ॥ अतर्पित्यादिव्रितयेन
 भक्तिविशेषो ध्वन्यते तेन चोत्तमचेष्टावत् ॥ एवं च प्रत्यक्षपरिदृश्यमाना पराधे
 भीतिभीतिरिति भूयः पित्रेयसि सुहृत्तुल्यतया कपटा नालि गिरिल व्यापारका
 रितयोत्तमात्वं व्यज्यते अन्यत्रापि स्वसदने समागतः सुहृत्तुल्य स्वस्वजलचंद
 नकुसुमेः संसृज्यते इति लौकिकं ॥ रूपकालंकारः ॥ ८९ ॥ मध्यमा मुदा हरति कांते

ता३

८९

इति ॥ काचिकां विलसत्याह ॥ सागसि सापराधे ॥ एवं च कोपकरणमुचितमिति व्यज्यते ॥ कांतेनायके कंच
 कस्य शिचो लस्य शं कुर्वति सति सोत्वं नाद्यकृत्वे वेत्यर्थः ॥ स्पृशिपदं भयचकिततां व्यनक्ति साची
 स्तुतग्रीवयावक्तीकृतकथरयाकोपवशादिति भावः ॥ तथा सुभुवनायिकया कोपवशादिति भा
 वः ॥ तथा सुभुवनायिकया कोपकषायमन्मथशरकुराः कोपेन क्रोधेन कषाया आरकाः ॥ अत
 एव मन्मथशरकुराः कंदर्पवाणकहिनाः ॥ तद्वाग्मतां नेतनप्रलव रूपत्वेनारकता ॥ यदा कोपे
 न कषायिति यः मन्मथस्तदाणवत्कुराः ॥ मन्मथपदंडुः सहतामावेदयति ॥ कयं स्तां कुरा
 अपांगजटाः ॥ अंबुजपदं तीक्ष्णतां व्यनक्ति मुक्ताः प्रेरिताः किंच सा कृते साभिप्रायै चाकुड
 वचनरचनाकारिणि सारतिदरतासके सरवचोमाध्वीकधारालसा ॥ दरंडं घट हासो हसितं
 प्रासादादिति भावः ॥ तदेव केसरं किंजल्कोयस्मिन्नेवं विधं यद्वचोवचनंतदेवमाध्वीकमधु
 मधुमाध्वीकमधुमधुमरः ॥ तस्य धाधाराप्रसरतिस्तया अलसानिर्भसमाध्वीकपदं
 न्मादजनकतां व्यनक्ति अलसपदं सविलासतां ध्वनयति ॥ काचन अनिर्वचनीया प्रीतिः क
 ल्पलतेव कल्पलतावत् कल्पलता तुल्यत्वं च मनोरथसं पादकृत्यादिति भावः ॥ महाराणी स
 तादत्ता इत्यर्थः ॥ प्रीतेः सर्वाधिकत्वेन दाने महता कल्पतापि सकेसरमधुधारानिर्भराभव

ति ॥ मध्यात्वं चात्र स्फुटमेव ॥ ९० ॥ अधमा मुदा हरति ॥ प्रस्थाने इति ॥ काचित्तरवीनायिकां
 प्रत्याह ॥ तत्र प्रस्थाने प्रयाणवसरे निकटवारिकाशोकविटपविनाशकरणयेति भावः मु
 र्वांभोरुदेवनकमले अर्थात् दीये कमलत्वायां कमलेनातपनिवाहवारत्तं ॥ एवं चो
 भयोरेकजातीयत्वेऽपि कमलेन त्वत्पुत्रात्पवारणरूपसेवाविधायकतया प्रियस्याति
 शयिते प्रेमवता व्यज्यते ॥ यद्वा सजातीयेन सजातीयरेवोपनोदनमुचितमिति ध्वन्य
 ते ॥ किंच शिशिरयाशीतलया श्रीखण्डप्रवधारया श्रीखण्डस्य चन्दनस्य यः प्रवोरस
 स्तस्य याधारातया पुरः मार्गं अग्रिमपंचानं सिंचति तस्मिन्नादृशोऽपि प्रेयसि ॥ वि
 द्रुमप्रवनदीरिंगनरंगभ्रमिभ्रान्तकानोसरोजपत्रसदृशा ॥ विद्रुमाणां प्रवालानां वि
 द्रुमोवलकीदृशे प्रवालेवालपल्लवे इति विश्वः ॥ इवः निर्यासस्तस्य यानदीतस्यारिगंत
 खिलंतः शोभाशास्त्रिन इत्यर्थः ॥ तरेगास्तेषां भ्रमः आबर्त्तः तत्र भ्रान्तं भ्रमणं प्राप्तं भ्रत
 एव कान्तं भ्रानिमापन्नं यत्सरोजपत्रं कमलदलंतत्सदृश्या ॥ विद्रुमपदमारक्ततां दो
 तयति ॥ रिंगनरंगेत्यादिना चंचलत्वं व्यज्यते ॥ पत्रपदप्राशस्त्यं व्यनक्ति ॥ भ्रयः चारं व
 हुतमित्यर्थः ॥ दशादृश्या कुच्यति कोपं प्रकटयति ॥ अत्र संवृत्त्यनुपादानमनुचितकार्य

इव द्वियोगं त्वदीयविरहं आसाद्य प्राप्य एतत्तुल्यं एकत्वमविवक्षितं सहसा अक
 स्मादेव एवं च तदानीयायावसरामावो व्यज्यते ॥ वहिः हस्तादित्यर्थः यास्य तिगमिष्य
 ति ॥ यद्वा लयाय सोवर्णकंकणयनतुगजदंतादिबनिर्मितवलयोपचयं सुप्रामदेहिय
 स्मादेतत्सोवर्णं ग्रिमकंकणं हस्तादृहिः यास्यतीत्यर्थः ॥ एवं च त्वदिरुजाततनुतावशा
 दाकस्मिककंकणपगमेत्वं मंगलैकचित्तनप्रवणमनस्क्यामयातये वावस्यातुमश
 क्यमिति भावः ॥ इत्यं अमुनायकारेण निगद्य उक्ता विगलनयनां बुधारानिः पतश्च
 परंपरा प्रियतमं कान्तं तमपू अविवक्षितार्थः करयोः हस्तयोः द्विवचनं निर्मोचनान
 र्त्वं दोतयति वभारदध्रे ॥ ९१ ॥ उक्तानामेव पुनरुक्तमादिभेदमाह ॥ अहितकारिण
 पि इत्याह ॥ उक्तमा मुदा हरति ॥ काचित्कां चित्प्रत्याह ॥ कुचविविचित्रितोरस्यलः ॥ कुचा
 भ्यां विचित्रितं मुद्रितं उरस्यलं यस्य अन्योगनालिंगनादिति भावः ॥ एवं च प्रत्यक्षाप
 राधवत्ता व्यज्यते शयनं पय्यं कप्ररेण आगतः प्राप्तः कान्तः वामभुवा सुंदरभुवा
 एवं च कोटित्याभावो दोत्यते ॥ गाढं संस्येपतीये च द्रविणे चातिसुंदर इति विश्वः ॥

६३

भसुतहरति ॥ सांद्रधानैरिति ॥ काचिन्नायिकासखीनायकं प्रति वक्ति ॥ हेनायस्वामिन ॥ ना
 यपदं स्वेच्छाकार्यकारित्वं व्यंजयति ॥ सांद्रधानैः ॥ अनवरतनिःस्वनेः ध्वनिध्वानस्वनाइत्येव
 रः ॥ मुखरितदिशः मुखरिताः वाचालिताः दिशः कुकुमोयाभिस्ताः तोयदानां मेधानां
 श्रेणयः पंक्तयः धारासारैः धारापातैः धरणि ॥ ~~अनवरतनिःस्वनेः~~ बलं भ्रमणं सर्वतः परितः
 लावयंति ॥ आलुतं कुर्वन्ति तेन हेतुना मत्सखी एवं चास्मद्दयसदयानाधिकेति ध्वन्य
 ते ॥ युक्तमेव आवाधितमेव विपुलं सातिशयं स्नेहं प्रेम ॥ प्रेमस्नेहो यदाहमिहम
 रः ॥ वहति अंगीकरोति तथाविधो दीपकपयोदपंक्तिविलोकनेन प्रद्विरहमसहमा
 नः प्रियोऽधुनैवायास्यति इति धियेति भावः ॥ तथात्वेऽपि यत्स्नेहः प्रेमभृत्यः
 असि वर्तते तदिदं विस्मयाय आश्चर्याय ॥ तथाविधानुरागशालिन्यां कमिन्यां भ
 वा बं न नुरागीतिकथं त्वयि प्रियत्वमिति विस्मय इति भावः इति प्रोचः ॥ वयं तु तोयदप
 दं भिन्नलक्षणं तथाचमिन्नश्रेणयः ॥ अर्थात् सखी पंक्तयः सांद्रधानैः वहुतरो
 पालंभवचनेः मुखरितदिशः ॥ एवं च सर्वत्रोपालंभकरणेन सर्वतः शंक्यमानत्वं नापि

न

६३

कामभिर्व्यंजयते ॥ धारासारः अनवरतप्रचलिताश्रुधाराभिः धरणि ॥ ~~अनवरतनिःस्वनेः~~ बलं
 भ्रमणं सर्वतः सर्वप्रदेशे लावयंति ॥ एवं चातिशयित उः खमावेद्यते ॥ तेन हेतुना
 मत्सखी न तव ॥ विपुलं स्नेहमेव एवकारेण कोपलेशश्च न्यत्वमावेद्यते वहति इत्युक्तं
 यदा एवकारोत्रैवान्वेति हेनाय ॥ एवं च शिक्षानहर्हत्वं व्यंजयते त्वं निस्नेहो यदसि तदिदं मे
 विस्मयायेति काकानविस्मयायेत्यर्थः ॥ एवं च बहुतरानेकसख्युपालंभरोदनाद्युपा
 यवशान्नायिकायाः स्नेहवत्वं तव तु न कोपितथाविधो पदेशकारीति तव स्नेहवत्वे
 ति नास्माकं विस्मय इति भावः ॥ यदा श्रेणाय इति स्त्रीलिंगनिर्देन नायिकासजातीय
 तथा तदभिमतत्वरागमनसंपादनाय मेघपंक्तयः सांद्रधानपुरःसरधारासाररू
 पो दीपनं विभावादि यत्तं कुर्वन्ति तेनैव स्नेहसंपादकोक्तकारणेनैव मत्सखी भू
 टितित्वव्यभिमानपरित्यागपुरःसरतया युक्तमावधितं स्नेहं करोति ॥ तेनैव स्नेहसं
 पादककारणेनैव त्वं निस्नेहोऽसि तदिदं द्रव्यमपि मे विस्मयाय ॥ एवं च तथाविधपयो
 दपंक्तिरूपसहायसत्वादेव्यं तास्नेहसंपादनानौचित्येऽपि स्नेहसंपादनमभिनव

जलरागनरूपो दीपनविभावकामिनीसरलहृदयपरितानरूपस्नेहसंपादनसत्वेपि
 स्नेहासंपादनमितिद्वयं कौतुकावहमितिभावः॥ एवंचनायिकासरलहृदयत्वंतुहुहृद
 यइतिसनिंदवचनरूपोपालेभोऽभिव्यज्यते॥ अत्रविशेषोक्तिर्विभावनाचालंकार
 इतिब्रूमः॥ २३॥ शिक्षामुदाहरति॥ स्तनंदमिति॥ काचित्सखीनायिकाप्रयाह॥ हेआ
 लिसानंदंवनमालिविलोकनायश्रीकृष्णसंदर्शनाय॥ कुंजलतापिहितप्रदेशेनिर्गन्ध
 प्रयाहि॥ किंतुइतिवक्ष्यमाणांविचारयेथा॥ विचारयकिंतदित्यतआह॥ भोकारिण
 सशब्दाः॥ मधुलिहःभ्रमराःस्वसेरिनेभ्रमंति संचरंति एवंचत्वद्वयंनोभिनवसौ
 रभ्यलोलुपतयागतालिपटलोनिनादेयः कोपित्वांशस्यतीतिव्यज्यते॥ ननुया
 आवेवगंतव्यमित्यतआह॥ रात्रौपुनःनिशितचपलचुंचुपुटाः॥ चपलानिचंद्रिका
 स्वादलंपयानिचंचुपुटानित्रीटीपुटानियेषांते॥ चंचुस्त्रोटिरुमेसमेइत्यमरः॥
 चक्रोरापक्षिविशेषाःभ्रमंति॥ एवंचत्वद्वयद्वयनाभिनवचन्द्रचन्द्रिकापानायागत
 चक्रोरचंचुतिनदेयःकश्चनशस्यतीतिध्वन्यते॥ अत्रतत्रेत्यधिकरणानुपादानंमधु

२

२४

कारित्वं नायिकायां ध्वनयति॥ अधमात्वंस्फुटमेव॥ उपमालंकारः॥ २४॥ प्रसंगात्सख्या
 दीप्तिरूपयितुं सखीकार्याणि विभज्यते तस्याइतित्यादिउपालेभः सनिंदवचनंतमणनमु
 दाहरति॥ स्तनकनकेति॥ काचित्काचित्प्रत्याह॥ स्तनकनकमहीधरोपकण्ठे॥ स्तनोक्तुचो
 तावेवकनकमहीधरोस्वर्णगिरीतयोरुपकण्ठः सन्निहितप्रदेशः तत्रकनकपदं गौरत्वंव्य
 नक्तिमहीधरपदंकाठिन्योत्तुंगत्वेव्यंजयति॥ उत्कंठपदमुपरिनायककरस्पर्शयोग्यत्वंध
 नयति॥ मकरिकमिषात्॥ पत्रावल्यादिलिखनव्याजात्उल्लसत्प्रमोदंसरोम्राचमि
 त्यर्थः॥ कुचस्पर्शादितिभावे॥ प्रियकरपल्लवंप्रियस्यकांतस्यस्तपल्लवंप्रियपदंलि
 खनोचितं व्यनक्तिपल्लवपदमरणतांसाचकाश्मीरादिलिखनोचित्यंघोतयति॥
 रहसि एकांते॥ एवंचनायककरकुचसंबंधौचित्यं ध्वन्यते॥ लिखंतीं सखीं कमलमु
 खीनायिका एवंचसंतोषातिशयोव्यज्यते॥ कमलैः क्रीडासरोजैः जघानताउयामा
 स॥ कथमन्यदेवलिखतीतिधियेतिभावः॥ यद्यप्येतत्परिहासोदाहरणमपिसंभ
 वतितथाप्यत्रपरिहासस्यशब्दरूपत्वेनतरभावान्नतउदाहरणता॥ २५॥ उपाले

ज्ञक इत्यर्थः इति निवेदयस्व कथयन्तनामग्रहणं बुद्धिपूर्वकं ति भावः ॥ इत्थं पूर्वोक्तप्रकारे
 ण सखीजनवचः सखीसमूहवाक्यजनपरमनिवारणीयतां व्यनक्ति ॥ बच इत्येकवचनं
 सकलसख्यैकरूपतां गमयति साचावश्योत्तरदानार्हतां सघः शीघ्रं एवं चातुर्यम
 भिव्यज्यते प्रितिपद्यन्वगत्यसीतास्मितपुच्छतिभिः हास्यदीप्तिभिः ॥ एवं लज्जाव
 त्वमावेद्यते उत्तरां चकार उत्तरमाचख्यो ॥ एवं च तथा विधहसितेनैव मत्प्रियतम
 नामायमित्युत्तरितमिति भावः ॥ ८५ ॥ प्रसंगात्प्रियपरिहासमुदाहरति ॥ असंज्ञ
 येति ॥ हेतुनिसखीवयस्याः असंज्ञया कदाश्च विशेषेण दिशसि उपकरणसामर्थ्य
 र्थमाज्ञापयसि ॥ वाग्भिः वचोभिः किमिति न दिशसि इत्थं अमुना प्रकारेण विहस्य ए
 वंचाधरदशनदृशज्ञानमावेद्यते मुरवैरिति मुरारौ भाषमाते वदति सखीति ॥ एवं च
 निवारणीयत्वं व्यज्यते चिराय बहुकालं दशनव्रणदूयमानविवाधरारक्षतक्लि
 श्यमानविबोधी एवं च वचनरचना सामर्थ्यमभिव्यज्यते ॥ राधावदनं मुखं आनम
 यां चकार न म्रीचकार लज्जावशादिति भावः ॥ यदा चिराय वदनं आनमयां चकार

तियोजना ॥ अत्र दशनदंशप्रदर्शनेन परिहासः ॥ ८६ ॥ प्रियपा परिहासप्रसंगात् प्रिया
 परिहासमुदाहरति ॥ दिव्यमिति ॥ पार्वतीशिवं प्रत्याह ॥ हे शोभो यत्र यस्मात् प्रो लोम
 स्तके एवं चातिप्रेमआवेद्यते तेन च साहाय्यकारित्वं सुरधुनी मन्दाकिनी ॥ एवं चान्य
 थाविधानसामर्थ्यं द्योत्यते ॥ अतः वारिजलं दिव्यं शयय विशेषः कथं न युक्तमित्य
 र्थः ॥ तथा पावकवकिः ॥ दिव्यं कथं यतः तत्तु विलोचनं विलोचयति तत्तु नयनं एवं च त्व
 दभिमतविधाननिपुण एवायमनल इति व्यज्यते ॥ तथा अहिः सर्पः कथं दिव्यं यतः
 स च अहिः ॥ तव अंगे देहे एवं चाहर्निशांगसंगशालिनो भुजगस्य तदधीनतया त्व
 दभीष्टसंपादकत्वमेवेति ध्वन्यते ॥ एवं च दिव्यादिविधानं परिहृत्य हाराय हारं सि
 द्धवत्कृत्याह ॥ तस्मादेतोः ॥ अद्य पूतविधौ पूतप्रसंगे एवं च दैन्याभावो द्योत्य
 ते तेन च स्वास्मिन्नाधिक्यं इत्थं अमुना प्रकारेण शैलभुवापार्वत्या एवं च कठिनह
 दयत्वं ध्वन्यते तेन च तर्जनताडनकरणवशात्वं विहस्य एवं च परिहासो व्यज्यते
 लपितः उक्तः शंभुः शंकरः एवं च कल्याणकरां मुकरमिति व्यज्यते वः भवतां शिवा

यकल्याणय-अस्तु॥ एवं च पावेतीकृतस्मितपरिहातपरिहासतया भयविहीनस्य कल्याणक
 रणमिचितमिति ध्वन्यते॥ २७॥ प्रसंगाद् द्वीनिरूपयति॥ इत्येतिदुतस्य भावकर्मणीति य
 त्तस्य व्यापारः रचनाविशेष इत्यर्थः तस्य पारंगमातद्विषयनैपुण्यवतीत्यर्थः॥ सा
 किंक्रियावतीत्याहुः॥ तस्या इति प्रथमोद्दिष्टत्वात्॥ संघटनमुदाहरति॥ अंचतीति॥ का
 चिद्द्वीनायिकां प्रत्याह॥ हे सखि एवं च हितोपदेशार्हत्वं द्योत्यते रजनीरात्रिः अंचति
 समीपाति किंचति मिरं तमि अं उदंचति प्रकटी भवति॥ एवं च गमयोग्यता ध्वन्यते॥
 अगमने भयं दर्शयति॥ च इत्यपरं मनोभ्रमः सदनः एवं चानिवारणीयत्वं व्यन्यते च
 चति ह्यति विजयसाधनसिद्धेति भावः॥ एवं च अगमनविषमशरः शितशरैस्तं
 तर्जयिष्यतीति ध्वन्यते अगमने प्रतिज्ञा हानिरूपं बाधकांतरमाह॥ उक्तं प्रतिज्ञातं
 प्रत्यान्नायै सविधे गमनं न त्यज एवं च स्ववचनपरित्यागादत्यक्लिमपि बाधकं नास्ती
 ति ध्वन्यते यत्कर्तव्यं तदाह तस्मिन्नायके मनः रक्तं अनुरागि विरचयद्दं युक्तं इती
 ति पाठे नायिकोक्तिरियं॥ हे इति रजनी अंचति प्राप्नोति इति मिरं उदंचति उदृति प्रेने

लिङ्गदीनामेकत्रावस्थितिं व्यनक्ति॥ एवं च तथा गंतव्यं यथानके नापि ज्ञायते इति व्यज्यते॥ य
 दा॥ भ्रांकारिणः मुखराः मुधुलिह इव मुधुलिहः उज्जनाः इव से भ्रमंति॥ भ्रांकारिपदेन
 विज्ञातमर्थं सर्वत्रावेदयिष्यंतीति द्योत्यते॥ मुधुलिहपदे नौदृत्यं वक्तव्यं वक्तव्यं
 विवेकविधुरत्वं पापभीरुत्वाभावश्च व्यन्यते॥ रात्रौ पुनः चपलचंचुपुटाः पिशुनाः
 पक्षिरात्रिजातनिखिलवृत्तांतावेदकाः चकोरा इव चकोराः॥ चकोराहियथा रात्रि
 व्यापारेणैव स्वोदरपूर्तिं कुर्वंतीति तथा रात्रि व्यापारप्रवणाः प्राप्ति का इत्यर्थः॥ अ
 मंति॥ एवं च दिवा रात्रौ अपि उज्जनामिकादिव ह भयवलाङ्गुलमनुचितमित्यव
 गत्य यदीच्छसि गंतुं तदा गच्छ सुखेनेत्यौदासीन्यमावेद्यते॥ केचित्तु मुधुलिहचकोरश
 व्यभ्यां गढाधरपानुलो नुपतरुणा प्रतीत्या तदुपबोधकसत्त्वमित्यप्याहुः॥ २८॥
 परिहासमुदाहरति॥ आगारेति काचित्काचित्प्रत्याह॥ आगारभित्तिलिखिता सुस
 दनकुड्यचित्रविद्यमाना सुलोकभर्तुः लोकाधिपस्य विमो रित्यर्थः॥ लोकभर्तृपदं कथ
 ने लज्जाहेत्वभावं द्योतयति॥ इशसु मूर्तिषु मस्त्याद्यवतारेषु सप्तमः अवतारः कः किंसे

८७

लोनरधिरिवाकस्मिकमित्यर्थः॥ तत्राधालक्षणदीपकलिकायां स्नेहः प्रेम तथा निक्षि
 प्यतां असज्यतां यथा अदः एतत्तत्रैलेकपत्रयो लोकाश्चातुर्वर्ण्यदित्याख्यम्॥ अं
 धलावाप्यसारसंसारसंसारदर्शकं न भवति॥ एवं च त्वत्कपया विनाराधारूपदी
 पनिर्वाणे सति न कोपिकुत्रापि सौंदर्यं पश्येति भावः॥ एवं च त्रिभुवनाभिरामराधा
 वश्यं त्वत्प्रसादं विना न जीवयिष्यतीति व्यज्यते॥ अन्यापि दीपदशा निर्वाणं यांती
 स्नेहेन सहिता प्रकाशयतीति लौकिकम्॥ ८८॥ श्रीर्जयति॥ इति श्री अंबकपंडिता
 त्मजानंतपंडितविरचितायां रसमंजरीयां गार्थकौमुद्यां सपरिकुरं नायिका नित
 पणं समाप्तिमसरत्॥ ॥ नायकनिरूपणे उपोद्घातसंगतिं दर्शयति॥ भ्रंगार
 स्येति उभयनिरूपणीयत्वात्॥ नायिकानायकोभयनिरूपणधीननिरूपणकत्वादित्यर्थः॥ ॥ यद्यपि कारणतावत्वेदकावच्छिन्नं यत्किंचित्कारणनिरूपणपिकायनिरूपणं भ
 वत्येवेत्येतन्निरूपणमनर्थकं तथापीह॥ यथानायकीयभ्रंगारालंबनविभावत्वेन
 नायिकानिरूपणं तथानायिकीयभ्रंगारालंबनत्वेन नायनिरूपणमित्येतन्निरूपणं ८७

मर्थवत्॥ तद्विभागमाह॥ सचेत्यादिना॥ तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वात् पतिलक्षयति॥ विधिवदि
 ति॥ विधिवत्याणि गृहणकर्तृत्वं विधिपदोपदानादविधिमत्तत्कर्तृकेनातिव्याप्तिः कस्तु
 तस्तु तत्प्रशिक्षतया पाणिग्रहणस्य भिन्नत्वात् नैकं पतित्वं पतिसुदाहरति॥ त्वं पीयूषेति
 शिवोक्तिरियं॥ हे पीयूषमयं खं अमृतकिरणं॥ वंद्य पीयूषममृतं सुधा॥ किरणोऽमृत
 खांश्चुरित्यमरः॥ शिशिरात् शीतलात् स्निग्धात्॥ स्निग्धं तु ममृतं सोऽद्रमिति शब्दाणवे॥
 सुधासीकरात् अमृतत्ववानुमुंचविस्तज॥ अर्थाच्चैलसुताशरीरे॥ किंच हे भोगीन्द्र
 भुजगराजत्वं किमु विलंबसे किं विलंबं वंद्य एवंच विलंबेन विधेयइति व्यज्यते इदं स
 र्वज्ञानेति॥ फणाभोगैः फणाविस्तारैः शनैः मंदं बीजयज्यजनानिलं संपादय॥ किंच भो
 वावाहिनिस्वर्गं गेसलिलैः पथिमार्गे सिंचसे कंकुरु॥ स्ववाहिनीपदं भूतले सलिलसे
 करणसौकर्यं मभिव्यंजयति॥ एवं च चन्द्रस्वर्गं गाभ्यर्था फलयोरेककंत्वेन न कोपि
 विशेषइति परास्तं॥ किमर्थमयमुपदेशइत्यत आह॥ सेयं सकलजनविदितप्रभावाशौल
 सुतापर्वतपुत्री॥ कठोरमहसः चण्डरश्मेः कांत्या दीप्त्या काम्यतिग्लायति॥ ननु पर्वत

८८

पुत्र्याः ॥ कृष्णं च उरश्चिमां त्याक्तांतिरित्यत आह ॥ शिरीषोपमेः शिरीषपुष्पकोमलैः शृंगै
 र्गत्रैरुपलक्षिता एवं च पर्वतपुत्रीत्वेन कठिनता नाशकनीयेति भावः ॥ चंद्रादित्रयस्य स्वा
 धीनत्वेनाभ्यासंगपरिहारपुरःसरमेतद्विधेयमित्याह त्वम् ॥ १०० ॥ पतिं विभजते
 अनुकूलेत्यादि ॥ अनुकूलं लक्षयति ॥ सार्वकालिकेति ॥ सर्वकाले भवं सार्वकालिकं
 अध्यात्मादित्वाह ॥ दक्षिणेति व्याप्तिपरिहाराय ससत्यं ॥ अनुकूलमुदाहरति प
 र्थीति ॥ विमलकैमलकोमलदलांग्याः कामिन्याः भ्रमसंभावनयं तत्संबोधनं वसुमति
 एवं च महत्संबंधितया प्रार्थना संपादना प्रवणत्वं व्यज्यते त्वं कोमला भव एवं च पृथिव्यास्त
 ज्जननीत्वेऽपि स्वयंतया विधप्रार्थना करणेनातिशयित प्रेमवत्त्वमभिधोत्यते ॥ किं
 च दिनमणो प्रौद्योतन ॥ प्रद्योतनो दिनमणिरित्यमरः ॥ त्वं शैत्यं सीतलतामं गीकुरु
 मणियदंतत्करणसमर्थत्वां व्यनक्ति ॥ एवं च स्वस्थसूर्यवंशीयतया प्रार्थनोचित्यंत
 स्यतत्संपादनोचित्यं च धो ॥ १०१ ॥ किंच हे वत्स न मोगलघुतां अल्पतां प्रयाहि प्राप्नु
 हि ॥ किंच हे पवन समीरणत्वं खेदं भ्रमं उत्सारय निवारय ॥ किंच दण्डकावनदंडकयाराक्ष

८८

का४

भ्रः चंचति न त्यतिरुर्षादिति भावः ॥ तावतो किमित्यत आह ॥ उक्तं तद्वशीकरणं निपुणं
 यउक्तं मये प्रतिज्ञातं तन्न त्यजत न्ना ध्यतः किमपि मामुंचेत्यर्थः ॥ स्मृतेर्न त्यक्षसित्यं
 किंतु विस्मरिष्यतीत्यत आह ॥ तस्मिन् उक्ते मूनः रक्तं आसक्तं विरचय अन्यथापेक्ष
 या विस्मरिष्यसीति गुणिनिर्बुर्वती गच्छेत्यर्थः ॥ आदितृतीयद्वादशाष्टमात्रादि
 तीयचरणे चतुर्थे पंचदशस्युर्गच्छेयं पिंगले नोक्ता इति लक्षणलक्षितं गाथावंदः
 ॥ १०२ ॥ विरहनिवेदनमुदाहरति ॥ चक्रइति ॥ काचिद्वृत्तीकृतं प्रत्याह ॥ भो रुक्मिण
 द्रमुखी एवं च प्रकाशकारित्वं चोत्पत्तेराधागोपिको धरामण्डले भवत्येव प्रदीपक
 लिकाचक्रे कृताविधात्रेति शेषः ॥ चक्रइति कर्मणि लिट् ॥ किं तावतेत्यत आह ॥ देव
 चशादृष्टयोगात् एवं च तव नापराध इति व्यज्यते तस्याः राधायाः चरमापि अंत्या
 पिदशा व्यवस्था प्रायेः बाहुल्येन स मुक्ती लुप्तिसमुदेति ॥ ततः किमित्यत आह ॥
 तद्धेतोर्न तेन न मेण शिरसा प्रणामपुरःसरमित्यर्थः ॥ वयं तु भ्रमः विज्ञापयामः व
 रुचनेन विज्ञापना फलसंपादनोचित्यं व्यज्यते ॥ तत्किमित्यत आह ॥ सा शरत्का

२६

चित्तेन वपुषो यलक्षितेन अच्युतेन स्थितं ॥ यद्वा एतत् अग्रेष्वप्यदृशं सहस्रं स्फुरति अक्षिद्वयं कुत्र निवेशयामि इति आकलय्य नेत्रे निमील्य रोमो चित्ते वपुषा उपलक्षितेन अच्युतेन स्थितमिति कथयेति ॥ कश्चन रासावसरस्थितं रुक्मसरवायं प्रतिवर्त्तयति ॥ कलिवलीकामधेनु इत्युत्तरा आकलय्येत्यस्योक्तेत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ केचित्त्वेन रतेरेकत्राप्यप्यारसाभासत्वं ॥ एवं स्थितिकामपि चुंबतिकामपि कामपिरमयति रामा मित्यत्रापि स्थिता तिष्ठति ॥ कुंतलाधिपसुता वारो गंराज स्वसंधर्त्तरा त्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाया धव इत्यंतः पुरसुंदरी प्रतिमया विज्ञाय विज्ञापिते देवेन प्रतिपत्तिरन्यमनसा द्वित्राः स्थितेनाडिकाया इत्यत्र कमलाम्यामे वरतेः पर्याप्तत्वा न्नरसाभासवत्त्वमित्याहुस्तन् उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नी गतायां च वकुनायकविषयायां रतौ तथा उभयनिष्ठायां ॥ आभासत्वं कथितं तथैव तिर्यगादिविषयतायामिति प्राचीनोक्ता नायिकायाः अनेकनायकविषयकरतेरेवाभासत्वात् ॥ अतएव काव्यप्रकाशकृता तदाभासानोचित्यप्रवर्त्तिता इत्यस्य व्याख्यानावसरेऽस्तु मः कंवा माक्षि क्षयमपि विनायं नरमसे विलेभे

२७

कः प्राणान् रणमुखमरेयं मगस्यसे सुलग्ने को जातः शशिमुखियमालिङ्गसिवलत्तपः श्रीः कस्येषामदनत्रगभीरिध्यापसितुयमिति रसाभासोदाहरणमभ्यधायियदि च नायकस्याप्यनेकपरनायिकाविषयकरतेर्धर्मशास्त्रानोचित्यप्रवर्त्तितत्वेन रसाभासत्वमिति विभाष्यते ॥ तदाप्यत्र नायिकासु परकीयात्वप्रतिपादकाभावात् इष्यते ॥ वस्तुतस्तु मुनिगुरुपत्नी गतायामिति नृपनायिकाविशेषविषयकरतेरेवाभासत्वान्न तत्र शंका लेशोऽप्रीत्यलमप्रकृते भद्र इदमत्र बोध्यम् ॥ नयननिमीलनहेतुप्रतिसंधानसत्वादिगलितवेद्योत्तराभावान्नास्य सरता ॥ १०२ ॥ अलक्षयति ॥ भूय इत्यादि ॥ वकुतरनिर्भयापराधजनकत्वे सति वकुतरतिरस्कारा गणकत्वे सति विनयपरायणत्वमित्यर्थः सत्यं तेन विशेषणभावप्रयुक्तविशेषणभावप्रयुक्तविशिष्टभावतया शठनिरासः द्वितीयसत्यं तेन प्रानिनायकच्युदासः ॥ १०३ ॥ मुदा हरति ॥ वद्ध इति ॥ काचिन्नायिकासखी प्रत्याह ॥ किंच हारैः मुक्ताहारभिः ॥ करकमलोः हस्तपद्मयोः ॥ हारतः देहलीतः वारितोऽपि तिरस्कृतोऽपि अर्थात् परिजनैः यद्वा हारत इत्यनेन दर्शनायोग्यत्वं तेन च सापराधत्वं व्यत्यते ॥ हारैरित्यनेन रत्नादिवंधनयोग्ये पितदकरणेन प्रेमातिशयवत्त्व

मावेद्यते ॥ करेकमलत्वारोपणेन चारत्तत्त्व प्रतिपादनेन च सामुद्रिकलक्षणशालित्वं ध्वन्यते ॥ स्वापनिशं अर्थात् गमने ज्ञात्वा संभाव्यदूरतः व्यवहितप्रदेशाद् दृष्टिः मदिगित्तज्ञानयेति भावः ॥ पुनरुपगतः पुनरागतः ततो पितृत्योपांते शयनीयप्रोते मुक्तं स्थापितं रात्रौ नालं कृता स्वप्यादित्यागमादिति भावः ॥ यदा तावता पितृत्य पापीयसो वियोगेन तानवो त्यक्त्योक्तं लितमित्यर्थः ॥ अथ वा तदीयतथाविध विरेहणा सप्तत्वात् तत्त्वमित्यर्थः ॥ कनकवलये सुवर्णकं कणं अलेखयंत्या विचारयंत्या तावद्विरहजन्य चिंता वशात् स्याप न स्थल विसरणादिति भावः ॥ यदा विरहादेव स्थापितं त्यक्तं सुगतमेव चेति ज्ञाने विरहादिति भावः ॥ मया पार्श्वे पृष्ठभागे पुन एकदा स्वापान्निवारितो पिसुप्त एव धृष्टः निःशंकः दृष्टः ॥ अत्र करादिवंधनेः अपराधकारित्वं द्योत्यते ॥ निवारितत्वं विजयपरायणत्वे स्फुटे एव ॥ १०३ ॥ शठं लक्षयति ॥ कामिनीति ॥ सा पराधत्वे पिबेचना निपुणत्वमित्यर्थः ॥ शठमुदाहरति ॥ मौला विति मौलो मस्तके दाममालां विधाय कल्पा किंच भालफलके कपोलतले पञ्चावली मकरिकादिरचनां व्यालिरव्यकलकपदं विशालतोसा च लिखनयोग्यतां व्यनक्ति ॥ काहोः केदूरे भूषणे निधाय आसज्य ॥ किंच कुचयोः मुक्ता

न

स्याऽधिष्ठितं वनं दंडकावनं तत्संबोधनं सान्निध्यं नेकद्यं भ्रय ॥ अंगीकुरु ॥ किंच गिरेः पर्वतमार्गाद्वहिः दूरे निर्गच्छ ॥ केचित्तु दंडकावंगिरे दंडकारण्यसंबंधि पर्वतसान्निध्यं भ्रय किंच मार्गाद्वहि निर्गच्छेत्यप्याहुः ॥ किमर्थमिदमित्यत आह ॥ यतो हेतोः असौ सीतामया सह वनं निर्गतुं उत्क्रांते वांछतीत्यर्थः ॥ १०१ ॥ दक्षिणं लक्षयति ॥ सकलेति ॥ अशेषनपिका विषयकान् नानाधिका कृत्रिमानुरागवत्त्वमित्यर्थः ॥ अन्तःनानाधिकपदोपादानकार्यानु रूपान्नाधिकानुरागशालिचतुरव्युदासः ॥ अकृत्रिमपदेन कृत्रिमानुरागिशठनिरासः ॥ दक्षिणमुदाहरति ॥ एतदिति ॥ कस्मः एतमंगना सहस्रं पुरः अग्रे स्फुरति सहस्रसंख्याकाः कामिन्यः पुरतः स्फुरंतीत्यर्थः ॥ स्फुरंतीत्यनेन कांतिविशेषशालिता व्यस्यते ॥ अतः अक्षिद्वयं नयनयुगलं कुत्र निवेदयामीति आकलय्य विचार्य कथय ॥ एवं च नापिकानां बहुत्वान्नयनयोश्चाकुत्वात् कथं निवेशनमिति भावः ॥ इत्युक्त्वा नयनां वरुहे नयकमले निमील्य ॥ अंबुरुपदमानं दाश्रुवता मावेदयति ॥ वपुषा देहेन करणेन रोमांश्चित्तेन संजातरोमोद्गमेन अंबुच्युतेन स्थितं ॥ यद्वा रोमा

एवंचपरस्परानुरक्तत्वं व्यन्यते तत्किं संभोगः ॥ यत्रैतादृशचेष्टिताभाव इत्यर्थः
 आचारविनाशकत्वं स्फुटमेव ॥ अत्रैतादृशपतिसंधानसत्त्वादिगलितवेद्यंतरत्वाभावा
 त्कथंरतिपोष इति विभावनीयं ॥ १०५ ॥ उपपत्तिरप्युक्तमेदैरेवानेकविध इत्याह ॥ उ
 पपत्तिरपीति ॥ अतुल्लादिभेदेनेत्यादि ॥ नन्वनुकूलत्वस्यपतिधर्मत्वेनोपपत्तिध
 र्मत्वकथमिति चेत् ॥ अत्रपरंगनापदेन तदितरकोमिनीमात्रमभिधीयते ॥ यद्वात्र
 षाव्यव्याप्यमेवानुकूलत्वमिति न कश्चिदोषः ॥ वैशेषिकमुदाहरति ॥ कांचीति ॥ को
 पिसखायं प्रत्याह ॥ हे सखे कांची ॥ कलकृणितकोमलनाभिकांतिकांच्याः रसनायाः
 कलं मधुरास्फुटं त्वध्वनिः ॥ ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कल इत्यमरः ॥ एतादृशकृणितं सिं
 जितं यस्मिन् सचासौ कोमल अभिनवः यो नाभिस्तस्य कांतिर्लावण्यं यस्मिन् सः तं क
 लपदं स्पर्शणीयतां आवेदयति ॥ तथापारावतध्वनितचित्रितकण्ठपालीं पाराव
 तानांगरुकपोतानां यत्तु ध्वनितं शब्दितं तद्वत् चित्रितानानाविधा कण्ठपालीयत्र
 सः तं विविधमणितचातुर्यादिति भावः ॥ पालिपदं रमणीयतां गमयति उभयत्र

सं

स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशो नाहेयत्वं द्योत्यते ॥ तथा उद्गातलोचनचकोरं उद्गातो मुखचंद्रिकापानार्थ
 चंचलो लोचनचकोरे यस्मिन् सतं उद्गातपदं लज्जाभावं व्यंजयति ॥ एतादृशं वारविलास
 वत्याः वारंगनायाः कमपि अनिरूप्यं अंगरं गं कामक्रीडाप्रसंगं आशास्महे ॥ स एवा
 स्माकमस्त्विति भावयामः ॥ एवं च पूर्वोक्तं गुणवैशिष्ट्याद न्या रंगरंगाद्यतिरेको ध्व
 न्यते ॥ यद्वा आशास्म इति प्रत्येकान्वयि एवं चैकमेवातिशयितासा विषयः ॥ किंपुनः समु
 दितं त्वेति व्यन्यते ॥ रंगपदेन क्रीडायामाशक्त्यतिशयो ध्वन्यते ॥ १०६ ॥ प्राप्तावसरत्वा
 द्वैशिकं विभजते ॥ वैशिकस्त्विति ॥ वस्तुतस्तु ललितशांतोदांतोद्धतानां प्रत्येकानुकूलादि
 भेदेन षोडशत्वेऽप्युत्तममध्यमाधमभेदे रश्चत्वारिंशन्नायकभेदाः अन्येऽपि बहवस्तपि
 स्वयन्मूल्याः ॥ उत्तममुदाहरति ॥ चक्षुः प्रांतमिति ॥ काचित्कांचित्प्रत्याह ॥ यक्ष्मलदशः
 पशस्तानि यक्ष्माणियस्याः तादृशीदृक् यस्यास्तस्याः नायिकायाः चक्षुः प्रांतं नयनको
 णं शोणारविन्दश्रियं रक्तोत्पलज्जायं कोयवशादिभिर्गोवः ॥ उद्दीक्ष्य विलोक्य उच्चैर्नजल्प
 ति ॥ शनैरेव वदतीति भावः ॥ किंच स्मितं हसितं न तु हसितानि न वितनुते ॥ किंच वीथीतं

बूलपर्णकवलीनृगृहाति ॥ किंतु तत्सोपांतं शयनीयसमीपदेशमुपेत्य पुलकभाजत्क
 वोलघुतिः ॥ पुलकैः रोमांचैः शयनसमीपदेशाच्चिजन्यहर्षोदयादिति भावः ॥ भ्राजती
 विलसती कपोलघुतिर्गंडलावर्ण्यस्य सः ॥ कोतकेवलमेकं आनतेन नम्रेण प्रयाचितं
 वशादिति भावः ॥ शिरसामस्तकेन उपलक्षित इत्यर्थः ॥ मुक्तास्त्रजं हारं गुफाति तत्प्रीतयश्च
 ति भावः ॥ १०७ ॥ मध्यममुदाहरति ॥ आस्यमिति ॥ कश्चित्सखायं वक्ति ॥ यद्यपीदं आस्यं
 मुखं हास्यवर्जितं स्मितरहितं तथा वचोभिः लास्येन गीतादिना वीतरहितं तथा नेत्रं शो
 णसरोजकांति ॥ कोकनदद्युति ॥ कोपवशादिति भावः ॥ तदपि तथापि कापि एतन्नयना
 विषयीभूते प्रदेशे क्षणं स्थीयतां ॥ एवं च मनोभावग्राहकत्वं व्यज्यते ॥ अवस्थितेः फल
 माह ॥ सुदृशः इदमग्रेष्वित्येति मालायाः स्रजः करणे घमः ॥ कृत्युत्साहः ॥ किंच कुचां भो
 जयोः स्तनकमलयोः ॥ अंभोजपदं शोभाति शयनं नक्ति ॥ मकरिकारंभः रचनाविशे
 षः ॥ कुचाभोगयोरिति पाठे कुचोच्चोभयोरित्यर्थः ॥ किंच कुंतलधोरणीषु केशसंघाते
 सुसायंतनः इदं प्रागप्यन्येति ॥ धूपः सुगंध इत्येतां धिवासः दृश्यते एवं चैतादृशसाम

स्त्रजं विन्यस्य मगदृशः मगदृशपदं मासवयवं चाश्लिष्यतीति तत्क्रियाबधानमभिव्यंजयति
 विभासं विभ्रंभं ससुपार्जयन् उत्पादयन् काचीनिवेशञ्जलात् ॥ रसनास्थापनया जात ॥ म
 दुनाहस्तेन शनैरित्यर्थः ॥ रामभुवः कुटिलभुवः एवं च वचनायोप्यत्वं घोस्यते एवंच मग
 दृश इत्यनर्थकमित्यपास्तं ॥ नीवीग्रंथिं अपाकरोति रिरंशयेति भावः ॥ शठत्वं चात्र स्फुटमे
 व ॥ १०४ ॥ उपपतिलक्षयति ॥ आचारेति ॥ तमुदाहरति ॥ शंकेति ॥ यत्र रते शंका भ्रंखलि
 तेन शंक्याभयेन भ्रंखलितं निवर्द्धते न नयनं पांतेन नेत्रोपांतेन न प्रेक्ष्यते ॥ भ्रंखलितप
 देन प्रसरणभावो घोस्यते ॥ यत्र वा केयूरध्वनिभ्रंखितीति च कितं केयूरं वा कुभ्रंषणं त
 स्य ध्वनिर्निनादः तेन भ्रंखितीति ॥ बहुतरंभयं तेन च कितं निश्चलं न श्लिष्यते नालिंघ
 ते किंच यत्र रा ॥ अलग्नदशनं दंतसंबंधं विना दंतक्षते जाते के श्लिष्यता तव्यमेतदिति मि
 येति भावः ॥ अतएव शनैर्मेदं ॥ विंवाधरः विंवतुल्याधरोऽष्टः विंवपदमाकारविशेष
 यनक्ति ॥ नदीयते यत्रैतादृशं च वनं नेत्यर्थः ॥ किंच यत्र वामणि तं रतिकूजितं न विधी
 यते न श्रुतिविषयीक्रियते सर्वमेतत्प्रवृत्तकामित्वादित्यर्थः ॥ कामिनोः स्त्रीपुंसोः

कोमलां मां पुनरपि तस्य करेण हस्तेन पातयेथाः ॥ तत्क्रीडाया हि तां स्यात्सह्यत्वादिति भवः ॥ १०५ ॥ ननु मानी चतुरश्रान्यास्ति सक्कानां भूत इत्यत आह ॥ मानीत्यादि ॥ एकारश्च पठेत्तर्भवतीति ज्ञानेति ॥ अंतर्भवत्येव न स्वतेजो भेद इत्यर्थः ॥ इत्येवकारः अयोग्यवच्छेदार्थः ॥ एवं च दक्षिणस्यापि मानित्वचातुर्यवत्त्वादन्ययोग्यवच्छेदार्थकत्वमसंभवीति दूषणमदूषणं वेदितव्यं ॥ तत्र मानिनमुदाहरति ॥ वाह्याकृतमिति ॥ काचित्काचित्वाह ॥ हेकांततव यत्प्रातः प्रातः कालीनं अहमधुनैवागमिष्यतीति वचः वचनं तथा विधकार्या दर्शनादांतरमन्या दशमिति भावः ॥ यतः वज्रोपमेयं वज्रतुल्यं कठिनमिति भावः ॥ तवेमनः एवं च परपीडास्तानविधुरस्याहमधुनैवागमिष्यामीति प्रातः कालीनैव वचनं वदितानीं तनमपि तव वचनमलीकमेवेति व्यज्यते इमां वाचं श्रुत्वा अर्थान्तायिकायाः विनयेतत्कृतं सांत्वनं अपास्य परित्यज्य व्याजातुकपटात् एवं च शठत्वं ध्वन्यते वहिः केलिसदनादित्वादि परिहृता लापेत्य तत्संभाषणेन केवलं संभाषणपरित्यागः ॥ अथितु विलोकनस्यापीत्याह ॥ वीत विलोकने

त्यक्त विलोकनेन केवलं विलोकनत्यागः किंतु संमुखतापि नेत्याह ॥ विवृत्तानने परिवर्तितास्ये एवं चैतादशस्य केलिसदनात् व्याजादपि निर्गमं कृपितत्वमावेदयति ॥ प्राणेश एवंचशीलन तथा विधिविलोकनौचिती व्यज्यते प्रस्थिते गंतुमुद्यते सति ॥ एवं चैतादशवाग्नात्र अवणादेव इ प्रस्थित इत्यभिमानवत्त्वमावेद्यते ॥ वामभ्रुवः सुन्दरभ्रुवः हुंते इति वेदे कृपणादीनां विरहकातरयेति भावः दृष्टयः कदाश्चाणि पतंति ॥ एवं चापि कादृष्टिनिवारणं नास्तीति द्योत्यते ॥ प्रातर्व्याजात् ॥ प्रातः कालीनकार्यमिषात् इत्यर्थमाहुः केचित् ॥ प्रातः प्रस्थिते मतीत्याहुरपरैः ॥ ११० ॥ प्रथमोद्दिष्टत्वादाग्यं ग्यसमागमं चतुरमुदाहरति ॥ तमोजटाल इति ॥ कोपि नायिकां वक्ति ॥ हे शातोदरि कशोदरि एवं चासहायतया गमनमसंभवीति व्यज्यते ॥ निशायाः रात्र्याः काले समये तमोजटाले ॥ तमोजटालास्तमस्तोमाः यस्मिन् ॥ प्राणिभ्यादातो जलन्यतरस्यामिति चैलच ॥ हरिदन्तगले हरितां दिशां अंतरालमभ्यन्तरं तस्मिन् ॥ आशाश्च हरितश्च ताः अभ्यन्तरं त्वन्तरालमिति चेत्यमरः ॥ निर्गतायाः प्रचलिता योस्तव वनानां

अल्पवनानां निकटे स विधे ॥ नदीनां तटे तीरे सहायः सहचरः कः धेते भवेत् ॥ एवं च सर्वतः
प्रसारिगाढं तिमिरे प्रचलितायास्तव जनसंचारश्च न्यवननिकटनदीतटेन कोपि सहच
रइति अहमेव सहचरो भवामीति व्यज्यते ॥ अत्र वक्तव्यरूपवस्तुनाहमेव तव संकेतप्रो
पणो समर्थ इति वस्तु व्यज्यते ॥ १११ ॥ चेष्टा व्यंग्यसमागमे चतुरमुदाहरति ॥ कांत इति
काचित्कांचित्पत्याह ॥ कांते कमनीयरूपशालिनिनायके एवं च संकेतदानोचिती व्यज्यते
किमपि अनिर्वचनीयशोभाशालिकनकजं वीरं सुवर्णफलविशेषं कं रेहस्ते कर्बतिसति
गह्लातिसति एवं च स्तनसदृशकनकजं वीरकरग्रहणरूपचेष्टया त्वत्कुचमर्दननिहा
नरति कदा प्राप्स्यामीति व्यज्यते इंदुमुखी चन्द्रवदनानां पिकातदभिप्रायविज्ञेति
भावः इंदुमुखी पदेन हर्षोत्कर्षो ध्वन्यते ॥ आगारलिखिते गृहमिति निर्मिते एवं च
संकेतदाने सुलभत्वमावेद्यते भानो सूर्ये विंदुं भ्रम्य मदर्शकमित्यर्थः ॥ ददौ तत्तव
ती ॥ एवं च सूर्यास्ते तवरतिं दास्ये इति व्यज्यते ॥ यद्वा विंदुं कलंकनायकमिति भावः
एवं च चन्द्रो दये तवरतिं दास्ये इति व्यज्यते इत्यर्थः ॥ अत्र नायिकायाश्चेष्टा व्यंग्यप्रद

श्रीसत्त्वादग्रे किं भावीति इष्टव्यमित्यतोपिमनोभावग्राहकत्वं द्योत्यते यद्वा नायकः स्व
मनस्यैव विभावयति ॥ आस्यमिति ॥ केचित्तु यद्यपि आस्यं हास्यवर्जितं लास्येन वीतं व
चस्तथापिशोणसरोजकांतिर्व्याकायादिति भावः ॥ नेत्रकापि प्रदेशे स्तनस्थीयताम्
विश्राम्यतां कोपोत्तरतत्वं परित्यज्य नेत्रमेकं तु मादृशप्रदेशे स्थिरीक्रियतामित्यर्थः
व्यतिरेके स्यादित्यत आह ॥ यतो हेतोः ॥ सुदृशः तव मालायाः करणोद्यमः कुचाभो
गयोर्मकरिकारंभः कुंतले धोरणीषु धूपः सायंतनः दृश्यते एवं च मयि दृष्ट्या दाने
सर्वमेतद्व्याख्यादिति भावः ॥ इति नायकोक्तिरियमित्यप्याहुः ॥ १०८ ॥ अधममुदा
हरति ॥ उदयतीति ॥ काचित्सखी प्रत्याहहे सखि ॥ यस्य हृदि मनसिकापि किंचिद्वि
षयिण्यपि इदमग्रप्यचेति ॥ लज्जा व्रीडानोदयति नो कुञ्जति एवं च सर्वविषयिणी
लज्जानास्त्येवेत्यर्थः ॥ आत्मनेपदस्यानियतत्वाद्युयतेः परस्मैपदं ॥ यद्वा लोता वि
त्यस्य रूपं ॥ किंच यस्य कुरुणाद्यापि न किंच कोपि भीतिलेशः ॥ अतो वकुलमुकु
लं कोमलं ॥ वकुलानां सुकुलास्त एव कोषाः सर्वसौगंधनिधानत्वादिति भावः ॥ तद्वद

मध्येदेशः॥ मणालपदं स्तम्भमपि द्योतयति॥ उरुरंभा हेमकदल्येवरं भापदं वर्तु
लत्वगौरते अपि व्यनक्ति सा चेद्यदि उरसि वक्षसितदा तोपस्य अर्थात्तद्विरुहस्य
शान्तिर्विनाशः हं तद्वति हर्षं कथं न भविष्यति अपि तु भविष्यत्येव॥ एवं च यत्रेदमे
कैकमपितापापनोदकं तत्र किमुवाच्यं समुदितमिति भावः॥ रूपकालङ्कारः॥ ११३॥
॥ प्रोषितमुपपत्तिमुदाहरति॥ योत्या इति॥ कश्चित्कंचित्प्रत्याह॥ सलिलकेलिकु
तहलायजलक्रीडाकौतुकाय सरः सरोवरं योत्याः गच्छत्याः वामदशः सुंदरने
यनायाः वर्त्मनि मार्गे व्याजात्कपटात्॥ एवं च प्रचलनका मुक्त्वं व्यत्यते॥ उपेत्य
आगत्य वर्त्तमाने मयि एवं च विलासविशेषाभाववत्ताभावः ध्वन्यते यद्वा भुवः व्या
जात् उपेत्य उपसमीपमागत्य वर्त्मनि वर्त्तमाने इति योजना॥ अंतःस्मितयुवैति
अंतःगूढहास्यंतस्य कांतिर्यत्र क्रियायां च मत्कृतं दृक्तरंगे॥ मनोहारिदग्भ्रमेः कि
मपि केन चित्प्रकारेण एवं चान्यजनसेयत्वं द्योत्यते॥ अं॥ गीकृतं संकेतं चेष्टि
तं स्मरामि चिंतयामि॥ अत्रोपपत्तित्वं प्रोषितत्वं च स्फुटमेव॥ ११४॥ प्रोषिते वेशि १०५

षमुदाहरति॥ अधतेति॥ कश्चित्कंचित्प्रत्याह॥ पुरसुदशः वारंगनायाः अधतं
परिपतेन्निबोलबंधं॥ अधतः अनवलंबितः॥ अतएव परिपतन् विस्मसन् निबोल
स्य वसनस्य बंधो ग्रथिर्यत्र क्रियायां तथा मुषितनकारं मुषितः चोरितः परिहृतो वान
कारः ननेति वचनं यत्र मुषितपदं कदाचित्कतरमिव्यक्तेरप्यभावं व्यनक्ति॥ अत्र
ऊहृष्टिपातं अकुटिलकटाक्षोयत्र सर्वदा प्रसन्नत्वादिति भावः॥ तथा प्रकट
हसितं प्रकटं स्फुटं हसितं यत्र तथा॥ उन्नतास्य विंबं नमता हिनं आस्य विंबं वद
न विंबं यत्र॥ विंबपदे सुधामयत्वमास्ये व्यंजयति॥ सर्वत्र लज्जाविरहादिति भावः
तादृशं स्मरचेष्टितं कामविलसितं स्मरामि ध्यायामि॥ एवं च स्त्रीयादिवैलक्ष
ण्यादिदमेव चिंतयामि नान्यरिति व्युज्यते॥ ११५॥ प्रसंगान्नायकाभासं लक्षय
ति॥ अनभिज्ञ इति॥ अनभिज्ञः सैकैतचेष्टितज्ञानविकलः अतएव नायकाभा
सः तद्वत् आभासते न तु स इत्यर्थः॥ तमुदाहरति॥ अन्ये इति॥ कापि इतीवक्ति
अन्ये जनसंचारविरहितसि प्रणिगेहे बहुविधा अनेकप्रकां भंगी विभ्रमरचना

यो जिता ॥ किंच पुष्पव्याजं पुष्पावचयत्तलमुपेत्य प्राप्य पुष्पावचयत्तलेनेत्यर्थः ॥ निर्जनं
जनरहितवनं प्रति निर्गतं चलितं दाना निर्जनपराभ्यां लज्जानर्हत्वं मावेद्यते ॥ अतोप्यनंतरं
दृश्योपि स्फारीकताः ॥ किमद्यापि रूमीमेवायमित्यावेशवशादिति भावः ॥ किंच ताम्बूल
हरणखलेन तांबूलव्याजेन वक्षोरुहैस्तनौ वक्षोरुहपदं स्वत एवाभिव्यक्तत्वं व्यनक्ति ॥
व्यक्तौ प्रकृतौ विहितौ हेतुतिसते वापि शून्यसदनपरिहासविपिननिवासकटाक्षनिक्षे
पविलासस्तनकलशगोपननिरासाद्यभिप्रायप्रकाशकसारुसेनापीत्यर्थः ॥ सनायक
एवंच नामानभिधानेन उःखविशेषोद्योत्यते ॥ यदि न वेति जानाति तर्हि कियतायत्नेन
तां स्यति एवं चेत्तदन्यद्वापकं नास्तीति भावः ॥ एवं चान्यः कश्चन मदभिप्रायवेदेऽग्रानेय
इति व्यज्यते ॥ ११६ ॥ न तु उक्ता दयो भेदाः कथं न नायकस्येत्यत आह ॥ न चेति ॥ उत्तरय
ति ॥ तस्या इत्यादि ॥ तस्याः नायिकायाः अवस्थाभेदेन कालकृतविशेषेण तस्य नाय
कस्य स्वभावभेदेन प्रकृतिभेदेन स्वभावमेव विवर्णेति ॥ अतुकूलत्वमित्यादि ॥ अत्रा
यं निर्गलितार्थः नायकस्य उक्तादिभेदवत्त्वे तु त्यक्तिकृतपारखंडितादिभेदवत्त्वे अत्रो

र्शनमनुपयुक्तमिवाभाति ॥ केचित्तु कनकजं वीरं किमपि प्रकारेण विभ्रं कुर्वतिसतीत्यर्थः
इत्याह ॥ यद्यप्यत्र चेशाया व्यंजकत्वमुक्तं तथापि ॥ द्वारोपांतनिरंतरं मयितया सोऽर्थ
मारश्रिया प्रोक्ता स्योरुयुगं परस्परसमायुक्तं समापादितम् ॥ आनीतः पुरतः शिरोभुज
मधः क्षिप्रतले लोचने वा ॥ वस्तुनिवारितं प्रसरणं संकोचते दोर्लभं ते ॥ इत्यादा विवचेष्टा
वैशिष्ट्यादर्थकस्य व्यंजकत्वं बोध्यम् ॥ ११२ ॥ प्रसंगादन्यदप्याह ॥ प्रोवित इति ॥ पति
रूपपतिर्वै शेषिकश्चेति त्रयः प्रोषिता भवन्तीत्यर्थः ॥ तत्र प्रोवितं पतिमुदाहरति ॥ उ
रुरंभेति ॥ कोपिविरहीवक्ति ॥ यस्याः नायिकायाः केशः शैवालमेव शैवालपदं श्या
मतामपि ध्वनयति ॥ वक्रं चन्द्र एव ॥ लपितं वचनममृतमेव ॥ अमृतपदं मधुरता
मपि गमयति ॥ किंच दृगपि नेत्रमपि कमलं नीरजमेव कमलपदं विस्तारमपि व्यन
क्ति ॥ किंच पाणिः पल्लव एव पल्लवपदमरुणतामपि व्यंजयति ॥ वलिरेखोपिसरि
देव ॥ उभत्राप्येकलमविवक्षितं सरित्पदं कामिदृष्टेर्दुर्लभ्यत्वमप्यावेदयति ॥ नाभिः
कूप एव कूपपदं गभीरत्वं ॥ तच्च का मिनयनमनसोर्निर्गमायोग्यतामपि व्यंजयति

त्वेन जगद्विदुः स्वीतिव्यज्यते ॥ आमोदिनी बहुतरसं तोषवती जायतां भवतु ॥ केचित्तु परि
मलेः गंधविशेषैः आमोदिनी गंधवती भवत्वित्याहुः ॥ आस्तां तिष्ठतु कोष इति भावः ॥ के
चित्तु आस्तां मडुकमित्याहुः ॥ स्पृहया लुदयित दर्शनोन्मुखं ॥ उदं प्रत्यक्षं परिदृश्यमानं
चिह्नं लोचनं नयनं अतएव मुहुः वारं वारं व्यावर्तयंती वथा पराधगतान्तरज्वा कष्ट
मिव वलान्ततः परावर्तयंती यस्मै कुप्यसितस्य तपो वन्दानितपस्तो मान्द्वन्दामहे नम
स्कर्मः ॥ एवं च य एव कोक निवारको मल्लक्षणः कश्चित् प्रत्यधिकोपकारणमत्यंतुत
दीय प्रणोदेकादिति भावः ॥ एवं च नायकं प्रतियत्र तव कोपि पुण्योदेकादिति तत्र तत्र
सादस्यकावर्तं तिव्यज्यते ॥ केचित्तु यस्मै प्रियसे इति व्याचक्षुः ॥ ११७ ॥ विटं ल
क्षयति ॥ कामतंत्रेति ॥ तंत्रे प्रधाने सिद्धांत इति विश्वः ॥ तमुदाहरति ॥ आयात इ
ति ॥ हे कशोदरि एवं च मौनस्यावस्थित्यभावो विवेकराहित्यं वाद्योत्यते ॥ ऊमुदेभ्वरश्च
न आयातः प्राप्तः सोप्युदित इत्यर्थः ॥ किंच सर्वेश्वरः सर्वा सामीश्वरः प्राणरूपत्वात् ॥
यदा ईश्वरः नियोजकः ॥ शीतमंदसुरमित्वेन वशीकर्तृत्वादित्यर्थः ॥ मारुतो वायुः विजे

यते ॥ किंच भैरवोदासः विरहिणीयाप्रदत्तादिभावः ॥ भंगो भ्रमरः स्फूर्तति विलसति ॥ किं
च प्राणेश्वरः नायकः निकटं सविधं नमुचति त्यजति सर्वद्वानिकट एवेति भावः ॥ ईश्वरप
देवं दनीयतां ध्वनयति ॥ एतावता किमित्यत आह ॥ एते च द्वादशः सिद्धरसाः सिद्धिनि
ष्पन्नरसाः शृंगारो यैस्ते उदीपनात्वं वनविभावा इत्यर्थः ॥ किंच अनवद्योत्सव अनव
द्यः अनिद्यः महानितियावत् ॥ उत्सवः कार्यसमारंभो यस्य एतादृशः प्रसन्नविशिखः
कुसुमवाणः एवं च सामर्थ्यविशेषो ध्वन्यते वैद्यः अगदेकारः ॥ अगदेकारो भिषकु वैद्य
इत्यमरः ॥ एवं सति असौ मानव्याधिः मान एव व्याधिः स तापकत्वादिति भावः ॥ त्वच्चेत
सि त्वन्मसिकथं केनोपायेन स्यास्यति असाविति पदं स्फुटतया भ्रूटिति विषयत्वं तेन च
प्रतीकारयोग्यत्वं व्यनक्ति ॥ अथ च कुमुदेभ्वर सर्वेश्वर भैरव प्राणेश्वराभिधरसानो
सिद्धत्वे ॥ अप्रतिहतोपक्रमे अमरतहस्ते चिह्नं किं स केचिद्विस्तारित्याधिर्न स्यात्तु महती
त्यर्थः ॥ ११८ ॥ चेदं लक्षयति ॥ संधाने संयोजने ॥ तमुदाहरति ॥ सेति कश्चित्कंचित्य
त्याह ॥ सा प्रसिद्धलावण्यादिगुणा चन्द्रसुंदरमुखी च पितृमुद्राधिवदनानायासाः प्रसि
द्धसर्वविभवः नंदस्तु नंदस्य आनंदजनकस्य स्तुः एवं च पितृगुणवत्त्वेनानंदजनक

॥१०८॥ त्वस्यावश्यकत्वमित्यावेद्यतेस्तु पुत्रेनुजेरवावित्यमरः देवात् असंकेतादित्यर्थः ॥ निकुंज
 भवनेकुंजसदनं समुपाजगाम ॥ अत्रोतरे एकत्र मिलनकाले सहचरो वयस्यः अर्थो नंदस्त
 नोः तरणो सूर्ये कठोरे तीव्रे सति एवं च पानीयस्य हा योग्यत्वं व्यज्यते पानीयपानकपटेन
 अनुपानच्छलेन सरः प्रतस्थे च चाल ॥ आत्मानं तत्संयोगांतरा यमवानस्त पितोस्मीतिस
 रोवरं प्रतिजगामेत्यर्थः ॥११२॥ विदूषकमुदाहरति ॥ आनीयेति ॥ नायकः कुंचित्प्रत्या
 ह ॥ नीरजमुखी कमलवदना शयनोपकणं तस्य समीपं आनीय प्राप्य कुचकुंचु
 मोचनाय यावदुत्क्रांतितास्मि ॥ अत्र कुचपदमनर्थकमिवाभाति ॥ केचित्तु कुंच
 कस्य नायिकासंवेधिवद्योतनार्थमिदमित्याहुः ॥ अत्रोतरे एतन्मध्ये विदूषकेन प्रातस्त
 तः प्रातः कालीनतरुणकुंकुटकण्ठनाद तरुणताम्रचूडकण्ठध्वनिः ॥ तरुणपदं
 स्वरेर्देह्यमावेदयति ॥ तच्च सर्वस्तुतिविषयत्वं तच्च कामिनीप्रतारणानर्हत्वं ध्वनय
 ति ॥ अत्र कण्ठपदमधिकमिवाभाति ॥ अकारिकृतः ॥ विदूषत्वं चात्र स्युटेमेव ॥
 १२० ॥ इति श्रीशंभुकपेठितात्मजानं तपलितविरचिता यो रसमंजरी व्यंगार्थकौमु
 द्यां सपरिकरं नायकनिरूपणं समाप्तिमगमत् ॥ साधननिरूपणमंतरा साध्यविर ॥१०८॥

चित्प्रायः सारसमंगपत्रे ॥ अतएवाहुः प्रांचः ॥ अनौचित्यादतेनान्यद्रसभंगस्य कारणमि
 तिवस्तु तस्तु यद्देवत्वे अनौचित्यमापतति तद्देवत्वाभावेप्यन्यमेदत्वेन काचित्प्रतिः ॥
 कथमन्यथा प्रोषितमेदमुदाहृतवानस्वयमितियत्किंचित् ऐतत्प्रसङ्गात्साहायानाह
 एतेषामिति ॥ नर्मसचिवः नर्मणा अनुकूलव्यापारिण सचेतिसमवेतीतिसचिवः सहा
 यइत्यर्थः ॥ यद्वा नर्मणि क्रीडायां सचिवः प्रधानः सहायइत्यर्थः ॥ तदनुकूलव्यापारसं
 पादकइतियावत् ॥ केचित्तु पीठमर्दं विदूष्यैव विदूषकइति त्रिधाः तु न्यावेदस्य विद
 एवांतर्भावमाहुः ॥ तत्र पीठमर्दमुदाहरति ॥ कोयमिति ॥ हे सुंदरि एवं च कोयरूपमालि
 न्यांगी करणानौचिती व्यज्यते ॥ अयं एतादृशः कोपविधिः क्रोधांगीकारः ॥ आत्मनो
 नुचितकारित्वाद्देयइति भावः ॥ किंतु करुणागर्भं ॥ करुणादयागर्भं मध्येयस्य एता
 दृशो कोपपरित्याग इति भावः ॥ वचः आत्मिष्ठ्यामितमानयेत्यादिरूपं वा वचनं प्रयत्न
 देहि अतएव पीयूषइव दीर्घिका परिमलैः अमृतसारवापी संघट्टनैः मेदिनीभूः ॥ ए
 वं नाहं स्वस्वकार्यार्थं मन्यर्थयेइति भावः ॥ एवं च त्वदप्रसन्नतायां मन्त्रितस्य उः खव

निधिदर्शनमन्तराकथमेतादृशयो वश्या इति भावः ॥ अत्रानुमानालंकारः ॥ १२१ ॥ शृंगारं लक्ष
यति ॥ रतीति ॥ रतिः स्यादधीभावोऽस्य रतिर्नाम प्रीतिः ॥ सा चेयं मम अहमस्याहितसाधनमि
त्याकारं लानं भावनेव वा संगमे छासूयोभिलाष एव रतिरित्यपि केचिदाहुः ॥ तदुक्तं रतिर्म
नोनुकूलेऽर्थे मनः प्रवणायितमिति इदं च लौकिकरतेर्लक्षणं न त्वलौकिकवासनारूपसा
माजिकरते रित्यपि केचिदाहुः ॥ स्यादित्येवं सजातीयविजातीयभावावच्छिन्नप्रवाहचित्त
वृत्तिविशेषत्वं चित्तरतीनामाश्रुविनाशित्वेपि वा सनात्मतया सूक्ष्मरूपतया अवस्थाना
त् स्यादित्येवं ॥ अतएवाभिहितं ॥ विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विलिख्यते नयः ॥ आत्मभावं नय
त्यन्यत् सख्यापीलवणाकरः ॥ उक्तं चान्येः ॥ चिरं चित्तेयं वतिष्ठते संवध्यं ते नुबं धिभिः
विभावादिभिः तथा सजातीयविजातीयैरतिरस्तुतमूर्तिमान्ताया बहसंवर्तमानः स्यादधी
भावउदाहृतः भावत्वं च भावयति वासयतीति व्युत्पत्त्यावर्णनीयमधीभवनयोग्यत्वं त
दुक्तं ॥ सुखदुःखादिभिर्भावेर्भावस्तद्भावस्तु च नमिति ॥ अत्रेदं बोध्यं ॥ आनंदशोभाना
वरणाश्च आनंदरूपतया प्रकाशमानेरत्यवच्छिन्नं चैतन्यं शृंगारः ॥ आवरणं चाज्ञानमे

वशृंगारं विभजते सचेति ॥ द्विविध इति ॥ उभयस्येवरतिप्रकृतिकत्वात् ॥ तदुक्तं अनुकूलो निश
वेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ ॥ दर्शनस्पर्शनादीनि संभोगे यमुदाहृतः ॥ भावो यदा रतिर्ना
मप्रकर्षप्रधिगच्छति ॥ चाभीष्टं विप्रलंभस्तदोच्यते इति ॥ लक्षणं तु विप्रलंभान्यत्वे सति रतिप्र
कृतिकत्वं संयोगत्वं संगमप्रत्याशाकालीनत्वे सति स्वाधीनसंगमाभावविशिष्टरतिप्रकृति
कत्वं विप्रलंभत्वं सत्यं तोषादानात् ॥ मनोरन्यतरस्मिन् मतेन विप्रलंभः स्वाधीनपदो
पादानात् विदेशस्थयोरपि इतीषेण दो संभोग एकदेशस्थयोरपि कोपादिपतिबंधे वि
प्रलंभ एव ॥ तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वात् संयोगमुदाहरति ॥ वियतीति ॥ काचित्कस्याश्चिद्विपरीतर
तं काचित्प्रत्याह ॥ हे सखि वियति अंतरिक्षे जलदः केशकलापः जलदपदं केशकलापान् ॥
इति तां विरहे तापोपशान्तिश्चेदजलवत्त्वं वा व्यंजयति विलोलति चंचलो भवति ॥ एवं च
विपरीतरते केशकलापस्य शय्याद्याधारवत्तयानां तरिक्षस्थितिरिति विपरीतमावेद्यते
तथा विधुः मुखचंद्रः विधुपदं मुखलक्ष्यं सुधारूपत्वं मभिव्यंजयति ॥ चलति चेष्ट
ते ॥ चंचलोत्सुक्यादिति भावः ॥ स्खलति चक्रियासु ॥ संकुचितलज्जाप्रदर्शनव्याजादानं दाहे

तिभावः॥ तथा कपोतः कणः कपोतपदं कणं लक्षयन् ध्वनौ माधुर्यं मभिव्यनक्ति कृततिश
 दायते एवं च भणितमभिव्यज्यते॥ तारकाततिः सुक्ता कलापः कुसुमोच्चयो वा तारकापदे
 सुक्ता कुसुमं बालक्षयन् वर्तुलत्वो ज्वलत्वे व्यंजयति॥ निपततिकण्ठात् केशकलापात्
 वारतोऽत्येन हारत्नुटनात् केशकलापविस्सनादिति भावः॥ तथा अमरवाहिन्याः वी
 चिः त्रिवली वीचिपदं त्रिवली लक्षयन्॥ अमस्वेदजलसंभृतत्वं व्यनक्ति तच्चरतप्रकर्षं
 अमरवाहिनीपदोपादानं नायिकायां सरत्वं चिरसंतापोपशान्तिप्रवणत्वं त्रिवल्यामु
 परिवर्तमानत्वं वा व्यंजयति॥ वस्तुतस्तु अमरवाहिन्याः वीचिः हारः इत्यर्थः आंदोलति
 चांचल्यं प्राप्नोति विपरीतरतारिति भावः॥ अत्र जंदादिशब्दानां प्रकृतार्थानुपयुक्त
 त्वात्॥ केशकलापमुखकण्ठहारलताकुसुमोत्करत्रिवल्याद्यर्थान्तरसंक्रममादिव
 क्षितान्यापरवाचध्वनित्वम्॥ १२२॥ विषलं भ्रमुदाहरति॥ प्रादुर्भूत इति॥ काचि
 त्स्त्रीनायकं प्रत्याह॥ संबुद्धिपदानुपादानं केशमावेदयति॥ नवजलधरे अ
 भिनवमेघे प्रादुर्भूते॥ एवं च अदृष्टपूर्वत्वं तच्च सीतातिशयं व्यनक्ति जलधरपदं उदीप

पणासंभवात् शृंगारं निरूपयितुं निरूपितविभावादिप्रसंगात्सात्विकानाह॥ स्तंभः स्वेद इति
 विस्तरभयात्तल्लक्षणप्रत्येको दाहरणान्यनभिधाय सर्वानियेकपदेनोदाहरति॥ भेदो वाच्य
 ति॥ काचित्काचित्प्रत्याह॥ हे सरिव वाचिबचने भेदः स्वरभंगः दृशो नेत्रयोः जलं अश्रुकु
 चतटे स्वेदः अधरे ओष्ठे प्रकंपः वेपथुः चुंबनलात्सत्वादिति भावः॥ गंडतटी पांडुः पां
 डुराविरहवशादिति भावः॥ एवं च वैवर्ण्यमभिव्यज्यते॥ अत्र गंडे पांडुरता इति युक्तं
 वपुः शरीरं पुलकितं रोमांचितं मनः चेतः लीनं एवं च वास्यस्तान्मन्यतो मावेद्यते॥ नयन
 श्रियो नेत्रलक्ष्म्याः आलस्यं नेत्रमप्यलसितं किंपुनरंगानीति अजवः॥ वस्तुतस्तु आल
 स्यस्य विभिचारिभावत्वेन सात्विकभावो दाहरणे प्रदर्शनमयुक्तमित्यतो नयनलक्ष्मी स्वा
 गमनकारित्वैर्धर्ममश्रुविशेषणमेतत्॥ चरकोस्तंभगतिनिरोधः समुज्ज्वलते विलसती
 त्यर्थः॥ तत्किंतर्हि राजपथे राजमार्गे अनया निजामधारणीपालः निजामाख्यो देवगिरि
 राजा आलोकितः दृष्टः॥ यद्वानिजात्मीयान् अमतिप्राप्नोतीति निजामः स च सोधरणीपा
 लः उः सहदानवादि विदारकत्वादिति भावः॥ एतादृशः श्रीकृष्ण इत्यर्थः॥ एवं चैवं विधाय

त्वं युक्तमिति व्यज्यते ॥ नयनं सर्वतो भ्रमति अर्थात् तस्याः समंतादेव यतो लघुसारहीनं एवं च
मञ्चेतस्तस्यामेव लीनं नयनमपि तामेवा लोकायितुमिति स्ततो भ्रमतीति न मन्यते सुखाव
हमिति व्यज्यते ॥ १२४ ॥ चिंतामुदाहरति मयेति ॥ रुष्मः सखायं प्रतिवक्ति ॥ हे सखे मया त
स्मिन् संकेतिते कुंजोपकण्ठेन सविधेः अद्य मुहुः ॥ एवं च एकदा संपादितस्य निःफलत्वं
घोष्यते ॥ कुलहंसनादः कादं वनिनादः ॥ वसंते तस्यातिमाधुरत्वादिति भावः ॥ कादं वः
कुलहंसः स्यादित्यमरः ॥ विधेयः कर्तव्यः ॥ एवं सौमध्योर्वसंतस्य विभ्रांतिः आवहंती कुल
हंसनादेनेति भावः ॥ नेत्रोत्पलतोरकानि नयननलिनमालिकां कुर्वीत विदधीत ॥ एवं
च मय्येवं विधचेष्टमाने सा पश्येत्तवानवेति चिंता व्यज्यते ॥ १२५ ॥ स्मृतिमुदाहरति ॥ रा
म इति ॥ लक्ष्मण ॥ दीर्घदुःखवक्तिः ॥ लक्ष्मणस्य दीर्घदुःखं तेन च किं कृतः व्याकुलः व्य
थां नाविष्करोति न प्रकटयति इदमेवाह ॥ रुष्मतरेभ्वासंनमुंचति एवं च दुःखस्यातिवृद्धता
दात्यंति कुणोपनानर्हत्वं व्यज्यते च क्षुब्धिनेत्रे सलिलं अश्रुनधने किंतु वातो वर्तमान
दहन-कूरेः ॥ वातावर्तेतवात्ययाविवर्तमानो यो दहनः ॥ एवं च निर्गन्ता योग्यत्वं जाज्वल्य

ति

१११

माल्यमानत्वं व्यज्यते तदेतत्कूरेः घातुकैः अनंगत्वैः शामः कृशः विदेहराजतनयां सीतां भूयो
नवरं स्मरुवर्ततेति श्रुति एवं च स्वदुःखस्योतिवृद्धत्वादां भावीति गोपयन् सीतां स्मृतिजन्यातः संता
पव्याकुल एवास्त इति भावः ॥ १२६ ॥ गुणकीर्तनं लक्षयति ॥ विरहकालीनेति ॥ एवं च संयोगका
लीनव्युदासः ॥ तमुदाहरति ॥ स्पर्श इति कोपिविरहवक्तिहेसखेरेवे ॥ तस्यानायिकायाः स्तनत
टस्पर्श एव स्पर्शः ॥ स्पर्शपदं सुखविशेषजनकतां लक्षयन् इतरस्पर्शाधिकतमत्वं व्यज्यति
तथा तस्याः वक्रवीक्षणमेव वीक्षणं ॥ वीक्षणपदं सुखातिशयं लक्षणजनकत्वं लक्षयत् इ
तरविलोकाधिकतमत्वं व्यनक्ति ॥ तथा तस्याः केलिकथालापसमय एव समयः ॥ समय
पदं लोकोत्तरसुखजनकत्वं लक्षयत् इतरसमयाधिकत्वं व्यनक्ति ॥ अविश्रिता न्वय
इति वाच्यो धनिरयम् ॥ १२७ ॥ उद्वेगं लक्षयति ॥ कामकेशजनित इति ॥ मुमुक्षोस्तथाविध
ज्ञानस्योद्वेगत्वे निवारणाय कामकेशजनितेति ॥ तमुदाहरति ॥ गरलदुमेति ॥ विरहिज
नोक्तिरियं ॥ इतुविं वंचं द्रमणं गरलदुमकं च गरलं विषं ॥ श्वेदस्तु गरलं विषमित्यमरः
तस्य योऽपुमस्तस्य कंद एवं चातिदुःखदत्वं व्यज्यते ॥ किंच वसंतः ॥ कुरुणा वारिजवारणः कुरुणा

दयासेववारिजं कमलं आर्द्रचित्तभूमिकत्वादिति भावः ॥ अथ च वारणे गजः वारणपदं दयो मूल
न समर्थतां व्यनक्ति सा चान्यदयो मूलकत्वेन स्वस्य तदत्यंता भाववत्त्वं द्योतयति ॥ तथारजनी
रात्रिः स्मरभूपतेः मदनमहिपते कृपाणी विरहिजननिर्झतनकारित्वादिति भावः ॥ एवं स
तिहेधातः ब्रह्मन् एवं च सर्वकर्तृत्वाद्बालं भोग्यत्वं ध्वन्यते अतः परं एतदुपरि किं करणीयं
एवं च मरणमेव ममेदानीमुपस्थितमिति व्यज्यते ॥ एवं च ते वैतारसवस्तु विरचनमनुचि
ततरमिति द्योत्यते ॥ अत्र कन्दर्बकुंदवारण इव वारणः कृपाणी व हृपा ० एति लुप्तो
त्येक्षारूपकं बालं कारः ॥ एवं च सर्वसंभ्रंता नींदुविवादी न्युक्ता मेयान्युक्ता गरलदुमकं
दादेरुपमानस्य स्वमतेन कल्पतन्मतनामालंकारः ॥ तदुक्तं ॥ तन्मतमिति यत्रोक्तं वक्तु
न्यमतेन सिद्धमुपमेयं ॥ नृयादथोपमा तथा विशिष्टं सिद्धमिति सचरुदुना आत्मन
उपमेयत्वसिद्धये गलस्य दुमायोपादाना उपदानेनानिर्देशनेनानुप्राणित उद्देशः
स्फुट एव ॥ १२७ ॥ प्रलापं लक्षयति ॥ प्रियामिति ॥ प्रियाविषयक इत्यर्थः ॥ कल्पनानि
युक्तः काल्पनिकः ॥ अंतःकरणविशेषो मनो व्यापारः ॥ तमुदाहरति ॥ अद्विसमिति

कल्पं व्यंजयति ॥ प्रकटीभूतपदं चिरकालावस्थायित्वं तच्च वहुतरुः स्वयदत्वं ध्वनयति त्वत्प
थं हृदयकामात्वसागमनमार्गदर्शनेच्छावंतः पंकेरुहदलदशः सरोजपत्रनेत्रायाः पंकेरुहपदं
नेत्रमालि ॥ न्यममिव्यनक्ति ॥ प्राणाः कण्ठदेशं प्रयाति एवं च प्राणोक्तमणकाल एवायमिति
व्यज्यते ॥ तथान्यत्किं वा तव विधुं त्वद्वदनचन्द्रं द्रष्टुं अतएव उद्गीयगंतुं वक्षः वक्षस्थलं वि
सिनीयल्लवस्य तापापनोदनार्थमानीतस्येति भावः ॥ पल्लववदमत्यंतकोमलत्वशी
तलत्वे व्यंजयति चलेन व्याजेन पञ्चस्रजति ॥ अत्र विरहदुःखपापनोदकतया विसिनी
पल्लवानां वक्षः संगेयक्षस्रजनसंभावनाया स एवालंकारः ॥ प्रलापकुतिश्चेत्यलंकारसं
सृष्टिः ॥ १२३ ॥ विप्रलंभकार्यं दशावस्थानिरूपयितुं तद्विभागमाह ॥ विप्रलंभे चेति त
त्र प्रथमोद्दिष्टत्वादभिलाषं लक्षयति ॥ तत्रेति ॥ तमुदाहरति ॥ तस्यामिति ॥ कोपि पूर्वानुरा
गीवक्ति ॥ तस्यां सुतनुसरसीसरत्वादिति भावः ॥ स्वेदपूर्णत्वादिति भाव इत्यपि केचित् ॥ चे
तोमानसं नयनं नेत्रं अर्थास्वीयं नियतितं ननु क्षिप्त एव च स्वापराधाभावं व्यंजयति हे स
खे चेत्तः निमग्नं यतः गुरुससारं सर्वेन्द्रियश्रेष्ठत्वादिति भावः ॥ एवं गणभिसत्त्वेन निमग्न

चंदरेति संबोधने नीचतां व्यंजयति सा च प्रियाननसमता गवे निवेधने र्वा दप्य सिर्गे च भावे
 बहसि अहं संदरति यदा मउपमेयं कामिनी वदनमिति ३ दं किं कुत्सितं यतः मगदशाः नापि
 कायाः मुखं अहितीयं सर्वे कृतं तास्मिन्निपदारविंददिकमतवारण रूपमिति ३ दं किं कुत्सितं य
 तः मगदशो हं वृजं नेत्रकमलमन्यते व उन्मादके एवं च कामिनी नयनमेवोन्मादके नत्वमिति
 व्यज्यते यदा हं वृजं अन्यदेवकपत्तादिभं ज्ञा अन्यदशमे असाधारण गुणमित्यर्थः ॥ एवं च नत
 विधं त्वं दाता रूपमरविंदमिति ध्वन्यते ॥ किंच दृग्भंगमरभ्रं कारं शब्दविशेषं गवो द्रेका
 दिति भावः ॥ एवं च त्वं कमयदित्वं तेन चोन्मत्तं तेनापि चानर्थक्यं च त्वं च द्योत्यते ॥ इ
 दं किं ॥ यतः तादृकृतं न तथा विधसौ द्योत्कृष्टशालिशरीरे नास्तीत्यर्थः ॥ एतादृश
 संभावणमपि न स मीची नमिष्यत्याह ॥ कर्माणि एतादृशवचनानि धिक्कुत्सितानि
 त्यर्थः ॥ यतः ईदृशं लोकोत्तरचमत्कारकारि रूपातिशयशालि ईक्षणीयं कामिनीरू
 पं वस्तु पुनः क एवैवै तादृशवचनानि लापेन देववशात् संयत्तं कामिनी दर्शनांतरायक
 रणमनुचितमिति व्यज्यते ॥ यदा हे भ्रंगभ्रंकारं आवहसियतस्तनुः कशंगी न एवं

कां

चतस्रां विधमानाया मयत्रपयात्वा न किंचिदपि श्वसितुं शक्यमिति ध्वन्यते ॥ किंच तादृ
 कर्माणि तथा विधया पारान् धिक् ॥ येनेदृशप्रभिनवरूपं शालि ईक्षणीयं कामिनी प्राप्य
 तु कूल एव व्यापाराः स मीची नानान्ये इति द्योत्यते एवं च निराकांक्षत्वमत्र वस्तुतस्त्वत्र नि
 राकांक्षं विधानं उन्मादपरिपोषकत्वा दनुगुणमेवेत्युपरम्यते तथा विधान्ययोजनाया मि
 ति दिक् ॥ १३० ॥ व्याधिलक्षयति ॥ मदनवेदनेति ॥ योगादित्यकाश्यादि निरासा यमद
 नवेदना समुत्थितेति ॥ तमुदाहरति ॥ कोदंडमिति ॥ कापि इतीनायकं प्रत्याह ॥ हे सखे त
 स्याः नायिकायाः ॥ भ्रूवल्लीनयनां चले मनश्च कामस्य कोदंडं धनुः विशिखा वाताः वस
 तिः वसति स्थानं यथा अस्ति तथा तस्याः ॥ भ्रूवल्लीनयनां चले मनसि वासमुन्मीलति
 वर्तते ॥ यदा कामस्य कोदंडं विशिखः मनो निवसतिः वर्तते ॥ एवं च कोदंडादीनां विशि
 खस्वरूपाद्यनभिधानेन साधारण्यमावेद्यते ॥ तथा तस्याः भ्रूवल्लीनयनां चले मन
 सि वासः तवापि समुन्मीलति ॥ एवं च मदनकोदंडादिभ्यः कामिनी भ्रूवल्यादीनामाधि
 क्यं व्यन्यते ॥ इत्यममुना प्रकारेण साम्यविधानात् न्यायेन मदनस्य तवैव प्रभवति ॥

सति ॥ यदा प्रभवति मदनकोदंशघधिककामिनी भूवत्यादिसत्वेन प्रकर्षशालिनिवृत्तियस्य
 म्यविधौ साम्यस्य विधिः कर्तव्यता तस्यां सत्यां एवं च वस्तुगत्या त्वयाधिक्ये प्यस्माभिः सा
 म्ये क्रियमाणे सतीत्यर्थः ॥ एवं च साम्ये सतीति वक्तव्ये विधिपदमधिकमिति न शंक्यम्
 हे स्वामिन ॥ एवं च प्रार्थनौचित्यमावेद्यते ॥ एवं च संवृत्तं तस्मात्तथास्मिन् तां यथा एषा तनु
 तां कार्यं तन्वाना विस्तारयंती क्रमात् प्रवर्षांतरात् ॥ अतनुतां तनुराहित्यं भूने गतामि
 तियावत् ॥ नागवृत्तिप्राप्नोति ॥ एवं च मदनस्य तव चेनायिका भूतुल्यत्वेनायिका तद्रूपतां
 प्राप्नोतीत्युक्तं अतस्तदभावस्त्वया विधेय इति व्यज्यते ॥ यदा मदनो दप्यधिकबलवत्तया
 त्वयामदंतवाधावशादशक्त्या तद्रूपतामाप्नुकामनायिका तद्वाधापुरिहारपुरःसरतया नुश्र
 त्येति व्यज्यते ॥ तयोरिति पाठे हे स्वामिन कामस्य कोदंशं विशिष्योक्तौ वसतिः तस्या अपि ना
 यिकाया अपि भूवत्तनयनां चलंते मनुसिवासः त्वमनो वसतिरित्यर्थः समुन्मीलति
 वर्तते ॥ प्रकृतमाह ॥ इत्थं अनुना प्रकारेण तयोः कामकामिनीयोः साम्यविधौ प्रभवति
 सति तथास्मिन् तां एवं च विरहिवाधा प्रदमदनसाम्यमात्रानैतस्यां कोपकरणमुचितमि

कापि सहचरी प्रत्याह ॥ हे सहचरि मे चक्षुः अद्विसंवीक्षणं न द्वयोः संवीक्षणे यस्य तथात
 इति रिक्तानवलोकीत्यर्थः ॥ तथा मे मनः ॥ अद्विसंमीलनं न द्वयोः संमीलने यस्य तथात इति
 रिक्ताप्रापीत्यर्थः ॥ तथा मे पाणिः ॥ अद्विसंस्पर्शनं न द्वयोः संस्पर्शे यस्य तथात इत्यां संस्पर्
 शीत्यर्थः ॥ अद्य किं करिष्यति एवं च नयनादिकरणव्यापाराणां मदन्या विषयकत्वेन तद्वि
 रहेकेनोपायेन निर्वाहो भवतीति व्यज्यते ॥ १२८ ॥ उन्मादं लक्षयति ॥ औत्सुक्येति ॥ औत्सुक्यं
 कालासहिष्णुतामिमनोविषयासो मनोव्याकुलता ॥ तं विभजते ॥ कापिक इति ॥ तत्र प्रथ
 मोदिएत्वा कापिकमुदाहरति ॥ फलमिति ॥ काचित्कांचित्प्रत्याह ॥ कामवलोक्य प्रेक्ष्य ए
 वं च मुखभांतियो गतं मावेद्यते ॥ मगक्ष्याः मुखं वदनमिति हेतोः परिहास उपहास
 कर्तुं अभ्युपगतो भूत उद्युक्तो भूत ॥ अथानंतरं शिथिलितवाचः तस्याः प्रियाया
 माने अभिमाने आशंक्यपुलकजोरोमां च वता सात्विकभावो दयादिति भावः ॥ पा
 णिपंके रूहेण करकमलेन स्पृशति अनुनयार्थमिति भावः ॥ अत्रोपमया तु प्राणि
 तः संशयात् कार ॥ १३५ ॥ वाचिकमुदाहरति ॥ किं रे इति ॥ कोपि विरहीवक्ति ॥ रे विधो

रुति एवं च भवती नयनां चलयोर्मदनसंबंधित्वेभ्योनोन्तार्हत्वेपितन्मनसः स्वनिवासस्थान
 तयोपेक्षाकरणमनुचितमिति ध्वन्यते एवं च भवति विलासनयनां चलावभासजनकसंलापसु
 हासायमप्येवेह मविरादेव वागमिष्यामीति मनः संरक्षणकरणमावश्यकमिति द्योत्यते
 १३१ ॥ जडतामुदाहरति ॥ पाणिरिति ॥ कापिसखीनायकं प्रत्याह ॥ पाणिः हस्तः नीरवकं
 कणः निःसंज्ञितकटकः व्यापारादिति भावः ॥ स्तनतटी कुचतटी निःकंपमानां भुक्ता एवं च
 प्राणानां कण्ठे एवं स्थितिमावेद्यते ॥ दृष्टिः निश्चलतारका निश्चेष्टकनीनिका कटाक्षवि
 क्षेपाभावादिति भावः कुण्डलं कर्णभूषणं निस्तां उवं पदं स्थिरत्वं लक्षयत् कामिमनोवि
 नोदजनकविलासाभावे व्यंजयति ॥ हेकांतयदित्वन्तामस्मरणेन सख्यादिकृतत्वन्तामो
 श्चारणेन कोपि सूक्ष्मतया निर्वचनीयः पुलकारं भः रोमांचोद्गमः नो समुज्ज्वलते प्रकाशते
 तर्हि कशतोः तन्वंग्याचित्रार्पितयाचित्रप्रतिमया सह मे सह को भेदः भवेत् न कोपीत्यर्थः
 एवं च सर्वो गीणजाड्यदर्शनादकस्मादस्माकं तन्निधनधीरे वा भवतु यैरेवैवादि सख्या
 दिगृहीतत्वन्तामजे निजपुलकि दर्शनजीवनउदिर भवदिति द्योत्यते ॥ १३२ ॥ दर्शनस्या ११५

वस्थामूलकत्वात्तद्विभजते ॥ स्वप्नेत्यादि ॥ तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वाच्चित्रदर्शनमुदाहरति ॥ मु
 क्ताहारमिति ॥ काचिन्नायिकासखी प्रत्याह ॥ हेतुचिक्वेगीरेः स्तनपर्वतस्य गिरिपरं
 संचारयोग्यतां व्यनक्ति ॥ मुक्ताहारं मुक्तापदं शुद्धत्वं व्यंजयति हारपदं चोर्व्ययोग्यतां
 ध्वनयति ॥ न च हतवान् ॥ चोरितवान् उदमप्रेष्यन्वेति तथा हस्तात् कंकणं रत्नखचित
 मिति भावः ॥ तथा कर्णोत्सवर्णभरणमपि सुवर्णलंकरणमपि अथ स्वप्ने निद्रायां वकु
 लमुकुलं वंजुलकुप्लवं भूषणं संदधानः एवं च निकुंजवसतिलालसत्वमावेद्यते हयं
 मञ्जितं अहरत् ॥ अयंकभ्रोरुतिनप्रतीमः न जामनीमः ॥ एवं च वासुदश्यहारादिभू
 षाप्रहारकास्तस्कराः सति विदिताः परंत्योतरादश्यहृदयापहारीनकोपिविदिता इ
 ति द्योत्यते ॥ १३३ ॥ चित्रदर्शनमुदाहरति ॥ नीवीमिति ॥ काचित्कांक्षित्याह ॥ बालासु
 ग्धा एवं च भ्रांति योग्यत्वं व्यन्यते ॥ पटे विलिखितं चित्रितं दयितं एवं च दर्शनयोग्यत्वं ध
 न्यते विलोक्यपुत्रे वपुर्बवत् किमयं नीवीं धरेत् मोचयेत् तथा उरसि जेकुचं नखेन वि
 लिखेत् नखक्षतानि दद्यादित्यर्थः ॥ तथा रंतं च रं अधरं दशनेन रंतं न अकस्मात् अत

११६ किं तं दशे तद्विहारं कांकेलिभयवितर्कं न जहार तत्प्रातः ॥१३४॥ साक्षाद्दर्शनमुदाहरति
चेतइति ॥ नायिका स्वतीरीश्वत्याह हे चेतः चंचलतां व्याकुलतां विषयो तरेखा मिति भा-
वः त्यज ॥ तथा हे प्रिय सखि एवं च मउक्तं मवश्यं विधेय मिति व्यज्यते श्रीडेलज्जे मां प्रियदर्श-
नोपुक्तौ मिति भावः ॥ न कीडय मनीषित भंग इति भावः ॥ तथा भ्रातः बंधो दर्शनसुख-
दातृत्वादिति भावः ॥ निमेषपक्षपात दृष्टो न सं चतावाने वां तया यइति भावः ॥ तथा काश्च-
क्ष्मतां मनसो वधारणार्थ मिति भावः किमर्थं मित्यत आह मूर्ध निमस्तके वर्ह मयूर-
पिच्छं कूर्पायोः कुवलयं करवंशं दधानः सायं प्रसिद्ध विभवः सुंदरः एवं च स्पृहणीय दर्श-
नत्वं ध्वन्यते दातो ददृश कृष्णः ॥ एवं च यस्य सनशालित्वं तव च उल्लभ दर्शनत्वं द्योत्यते तेन य-
नगो चरः नयनविषयी भवेत् ॥१३५॥ इति श्री-अंबक पाण्डितात्मजानंतपणित विरचित-
यां रसमंजरीयंग्यार्थकौमुद्यां अवस्थानिरूपणं समाप्तिमगमत् ॥ ग्रंथ समाप्तिं सू-
चयन् कवी नृस्वरुतग्रंथश्रवणो गीकारं प्रार्थयति ॥ माध्वी केत्यादि ॥ उभाभ्यां माध्वी-
कस्यंद सं दोह सुंदरी माध्वी कस्य मधुनः स्पंदः प्रकावः तस्य सं दोह सारसंग्रहः तेन सु-

११६

ति व्यज्यते ॥ यथा क्रमात् तनुतां कार्ष्ण्यं शयं तन्वाना एवं चातनुत्व मवश्यं भावीति व्यज्यते एषा अ-
तनुतां शरीर राहित्यं न गच्छति ॥ एवं च स्वस्वाम्यमसहमानः कामः कामपिवेदनां प्रयत्नं नृपा-
णा पहरणे च ममातनेति ॥ तावत्त्वदनुजी विन्या नायिकायास्तन्निवारणपुरुसरतया
संरक्षणकारित्वमुचितमिति द्योत्यते ॥ अन्योपि स्वामी स्वस्मिन् जीवति समीचीनजनसमा-
ननिजसेवकमन्यवाधानिरुत्तिपुरुः सरं संरक्षतीति लौकिकम् ॥ यद्वा इत्थं साम्येय्यनंग-
त्वनिरासेन किंचिद्वैधर्म्यमवश्यं स्थापनीयमिति व्यज्यते ॥ एवं चैतदकरणे एक एव मद-
नः क्रियतीत्यथा विरहिजनस्य विधत्ते तत्राप्येतस्यास्तद्रूपत्वे एतत्साहाय्यं संभृतमद-
किं किं न करिष्यतीति ध्वन्यते एवं च तवाप्यनिष्क्रम्ये भावीति द्योत्यते ॥ यद्वा हे स्वामिन् एवं
च स्वतंत्रत्वं ध्वन्यते तच्च उपदेशानर्हत्वं तदपि प्रार्थनौचित्यं अनक्ति तस्याः भ्रवस्तीन-
यनांचलं मनः कामस्य कोदंडं विशिखः निवसतिः ते तव तस्याः मनसि वासोऽपि अपि
रवधारणार्थकः वासर एव समुन्मीलति इत्थं तयोर्वसत्योः साम्यविधौ एषा यथा अ-
तनुतां तनुराहित्यं मरणमिति यावत् ॥ एवं च शरीरनिवत्या मनोऽनिरुत्तिरपि व्यज्यते नग-

४२

१ (A)

इति

रसमञ्जरी

४२
१ (A)

४२

१ (A)

॥ व्याख्यानकोमुदी ॥ ७ ॥ व्याख्या सहिता

४२
१४२
१ (A) ✓

दरीमनोहरा अथवा माध्वीकस्यन्दसंक्षोभाचासोसुंदरीचेतिविप्रहः ॥ रसमंजरीग्रंथनामम
 मरुपयाकवयः कर्णभूषणकुर्वंतुभ्रष्टं त्विर्थः ॥ अन्यामंजरीमाध्वीकस्यंदसुंदरीक
 तोवतंसीक्रियतइतिलौकिकम् ॥ १३६ ॥ तातइतियस्य कविकुलालंकारस्वामिः क
 विवर्गलंकरणाशिखारत्नं गणेश्वराख्यस्तातः जनकः तथायस्यसुरसरित्कुसालिकि
 र्मीरिता सुरसरितोभागीरथ्याः कल्लोलाः तरंगाः तैः किर्मीरिता चित्रिताचित्रं किर्मीरि
 कमल्लाषइत्यमरः ॥ विदर्भभूः विदर्भपृथ्वीदेशः वसतिस्थानं तेन श्रीभानुनाकविना
 स्वकृतेन आतनिर्मितेन पद्येन श्लोकेन एकत्वमविवक्षितम् ॥ योजितासंधितावा
 दिवीश्रुतिपारिजातकुसुमस्यर्द्धाकरी बाण्डेयाः श्रोत्रेयत्पारिजातकुसुमंतत्सदृशा
 मंजरीवमंजरीजयतु आकल्पंतिष्ठतु ॥ १३७ ॥ श्रीः ॥ १४ ॥ स्वास्तिस्तादतुलंसमस्त
 वसुधाधीशस्य सर्वोत्कटस्फारोर्वीवलयेकभूषणगुणग्रामस्य कल्यावधि ॥ श्रीमन्
 द्रमणेर्बुधव्रजमहाचिंतामणोरर्णवप्रोयद्रत्नशिरोमणेः श्रुतिलसङ्गैर्मैकरक्षाम
 णोः १ ॥ यदीयगुणवर्णने दशशतीमुखानां परं सखेदमिव भोगिनः किमपि वैकाभवत्